

T.C.

BİLECİK ŞEYH EDEBALI ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI

**THEOPHANES CONFESSOR'UN KRONİK'İNDE İSLAM
SONRASI DÖNEMDE ARAPLAR (M.S. 602-813)**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Alper GEÇER

Tez Danışmanı

Doç. Dr. Ahmet ALTUNGÖK

Bilecik, 2018

10125729

T.C.
BİLECİK ŞEYH EDEBALI ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

**THEOPHANES CONFESSOR'UN KRONİK'İNDE İSLAM
SONRASI DÖNEMDE ARAPLAR (M.S. 602-813)**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Alper GEÇER

Tez Danışmanı

Doç. Dr. Ahmet ALTUNGÖK

Bilecik, 2018

10125729

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
YÜKSEK LİSANS TEZ SAVUNMA SINAVI
JÜRİ ONAY FORMU

BŞEÜ-KAYSIS Belge No	DFR-172
İlk Yayın Tarihi/Sayısı	03.01.2017 / 28
Revizyon Tarihi	
Revizyon No'su	00
Toplam Sayfa	1

Öğrencinin Adı Soyadı: ALPER GECER
Anabilim Dalı : TARİH
Programı : YÜKSEK LİSANS
Tez Danışmanı : Doç. Dr. AHMET ALTUNGÖK
Tezin Özgün Adı : THEOPHANES CONFESSOR'UN KRONİĞİ'NDE İSLAM SONRASI DÖNEMDE
ARAPLAR (M.S. 602-813)
Tezin İngilizce Adı : ARABS IN PERİOD OF AFTER ISLAM THE CHRONICLE OF THEOPHANES CONFESSOR
(M.S. 602-813)

Tez Savunma Sınavı Tarihi:27/07/ 2018.

Yukarıda bilgileri verilen tez çalışması ilgili EYK kararıyla oluşturulan jüri tarafından OY BİRLİĞİ /OY
ÇOKLUĞU ile TARİHAnabilim Dalında
YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Jüri Üyeleri

Tez Danışmanı: ..Doç. Dr. AHMET.ALTUNGÖK.....

Üye ..Prof. Dr. ABDÜLHALİK.BAKIR.....

Üye : ..Dr. Öğrt. Üyesi. RECEP.YAŞA.....

Üye : ..

Üye : ..

İmza

ONAY

Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu'nun / / 20.... tarih ve
...../..... sayılı kararı.

İMZA/MÜHÜR

BEYAN

“Theophanes Confessor'un Kronik'inde İslam Sonrası Dönemde Araplar (M.S. 602-813)” adlı yüksek lisans tezinin hazırlık ve yazımı sırasında bilimsel ahlak kurallarına uyduğumu, başkalarının eserlerinden yararlandığım bölümlerde bilimsel kurallara uygun olarak atıfta bulunduğumu, kullandığım verilerde herhangi bir tahrifat yapmadığımı, tezin herhangi bir kısmını Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi veya başka bir üniversitedeki başka bir tez çalışması olarak sunmadığımı beyan ederim.

Alper GEÇER

18.06.2018

ÖN SÖZ

Çalışmamı oluştururken, tüm eğitim hayatımda olduğu gibi yüksek lisans bitirme tezimde de verdikleri destek ve güvenden dolayı başta annem Münire GEÇER, babam Cevdet GEÇER olmak üzere tüm aileme, yine tezimin hazırlık aşamasında kaynakların toplanmasında göstermiş olduğu özveri ve tezin oluşum aşamasında değerli yorumlarını esirgemeyen kıymetli arkadaşım Büşra Merve ERÜNSAL'a, tez konumun belirlenmesinde, yöntem ve tekniklerin uygulanmasında aynı zamanda hiçbir zaman desteklerini esirgemeyip beni daima teşvik eden değerli danışman hocam Doç. Dr. Ahmet ALTUNGÖK'e en samimi duygularıyla teşekkür ederim.

Alper GEÇER

18.06.2018

ÖZET

Bu çalışma, Theophanes Confessor'un kroniğinde Araplar hakkında verdiği bilgilerin Türkçeye çevrilerek klasik ve modern kaynaklar eşliğinde değerlendirilmesini içermektedir. Arapların, Hz. Peygamber'den sonra Abbâsilerin ilk dönemine kadar geçen zaman zarfındaki sosyal ve siyasal evreleri Theophanes'in yaklaşımıyla ele alınmaktadır. Bilindiği üzere, İslamiyet'ten önce siyasi birlikten uzak olan Araplar, İslamiyetle birlikte yeni bir siyasi, dini ve sosyal kimliğe sahip olmuşlardır. Bir yandan tek bir halife etrafında merkezileşip dünyaya açılmaya çalışan Araplar; bir taraftan iç siyasetlerindeki ayrışmalar üzerine kendi aralarında mücadele ederken, diğer yandan kendi aralarındaki kabile asabiyetlerden kurtulmak için çalışmışlardır.

Elde ettikleri merkezileşme ile birlikte dünya sahnesinde etkin olmayı amaçlayan Araplar, dönemin en büyük iki devletinden biri olan Sâsânî Devleti'nin yıkılmasına neden olurken; bir diğer büyük devlet olan Bizans İmparatorluğu'nun da ciddi anlamda gerilemesine neden olmuşlardır. Özellikle VII. ve VIII. yüzyıllarda Bizans İmparatorluğu ile girmiş oldukları mücadelelerde üstün taraf olmayı başaran Müslümanlar; IX. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren bir türlü üstesinden gelemedikleri iç huzursuzlukların kurbanı olmuşlardır. Araplar bir dönem sonra güç kaybetmelerine neden olan iç karışıklıklarla uğraşmak zorunda kalarak, kendi iç siyasetlerine ağırlık vermeye başlamışlar; böylece Bizans İmparatorluğu da Araplara kaptırılmış olduğu gücünü geri almaya başlamıştır.

IX. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren Abbasiler dönemi iç karışıklıklarından dolayı; Arapların, Bizans İmparatorluğu üzerine düzenlenen seferler aksamış hatta durma noktasına gelmiştir. Artık neredeyse tamamıyla kendi iç siyasetlerine ağırlık veren Arapların durumu Theophanes'in de gözünden kaçmamış olacak ki; IX. yüzyılın başlarından itibaren Araplarla ilgili bilgilere kronikte daha az yer vermeye başlamıştır. Bununla birlikte Bizans'ın Bulgarlarla mücadele etmeye başlaması üzerine Theophanes, Araplardan çok Bizans-Bulgar ilişkilerinden bahsetmeye başlamıştır.

Anahtar Kelimeler: Theophanes, Araplar, Bizans, Emeviler, Abbâsiler

ABSTRACT

This study contains the evaluation of the information, which was translated into Turkish, about Arabs in the Theophanes the Confessor's chronicles, in company with the classical and modern sources. It discusses the social and the political phases which arose in the time of after the Holy Prophet Mohammad till the first term of Abbasids, by Theophanes's approach. As known, the Arabs that was far from the political union before Islam, had a new political, religious and social identity with Islam. On the one hand, the Arabs, who were trying to open up to the world by centralizing around the one caliph, were struggling with the inner political dissociations, on the other hand they were trying to get rid of the tribal enmities in their own.

The Arabs, aiming to be very active all around the World with the centralization, both caused to the collapse of Sassanied Empire which was one of the two greatest empire of the era, and also caused to the seriously-regression of the Byzantium Empire, the other greatest one. Specially, the muslims, achieved to be the dominant of the fights with Byzantium in the 7th and 8th centuries, were the victim of internal disorders that they in no way had overcome since the first quarter of 9th century. Because of the fact that the Arabs had to deal with those internal disorders that caused them to lost power, they focused on the inner politics, so that Byzantium started to take its power-obtained by the Arabs-back again.

Because of those Abbasid period-internal disorders which had appeared since the first quarter of the 9th century, the Arabic military campaigns which was mounted for Byzantium Empire, halted, even came to a stopping point. So Theophanes realized the situation of the Arabs that almost completely concentrated on their inner politics; he allowed for the information about Arabs fewer since the beginning of the 9th century in the chronicles. Besides; because of that the Byzantium had started to fight with the Bulgarians, Theophanes also started to mention to the relationship between the Byzantium and the Bulgarians rather than the Arabs.

Key Words : Theophanes, Arabs, Byzantium, Umayyad Dynasty , Abbasids

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ.....	i
ÖZET.....	ii
ABSTRACT.....	iii
İÇİNDEKİLER.....	iv
KISALTMALAR.....	vii
GİRİŞ.....	vii

BİRİNCİ BÖLÜM

THEOPHANES CONFESSOR'UN KRONİĞİNDE Hz. PEYGAMBER ve DÖRT HALİFE DÖNEMİ HAKKINDA BİLGİLER

1. Hz. PEYGAMBER HAKKINDA BİLGİLER	9
1.1.1. Hz. Peygamber'in Ataları ile İlgili Bilgiler.....	9
1.1.2. Theophanes'in Hz. Peygamber'e Karşı Tutumu	13
1.1.3. Kroniğin Verdiği Bilgiler Işığında Mute (Mothous) Savaşı	16
1.2. Hz. EBUBEKİR DÖNEMİ HAKKINDA BİLGİLER	19
1.3. Hz. ÖMER DÖNEMİ HAKKINDA BİLGİLER	23
1.3.1. Hz. Ömer Dönemi Fetih Hareketleri.....	23
1.3.2. Hz. Ömer Dönemi Devlet Teşkilatı	30
1.4. Hz. OSMAN DÖNEMİ HAKKINDA BİLGİLER.....	38
1.4.1. Hz. Osman Dönemi Fetih Hareketleri.....	38
1.4.2. Hz. Osman Dönemi İç Karışıklıklar ve Hz. Osman'ın Şehit Edilmesi	44
1.5. Hz. ALİ DÖNEMİ HAKKINDA BİLGİLER	48

İKİNCİ BÖLÜM
YEZİD b. ABDÜLMELİK DÖNEMİNE KADAR EMEVİLER

2.1. MUÂVİYE b. EBÛ SÜFYAN DÖNEMİ HAKKINDA BİLGİLER.....	50
2.1.1. Halife Oluncaya Kadar Muâviye b. Ebu Süfyan.....	50
2.1.2. Muâviye b. Ebu Süfyan'ın Halife Olması Emevi Devleti'nin Kurulması ...	58
2.1.3. Yezîd b. Muâviye'nin Velihtlığı ve İktidarın Saltanata Dönüşmesi	66
2.2. YEZÎD b. MUÂVİYE ve MERVÂN b. el-HAKEM DÖNEMLERİ.....	69
2.3. ABDÜLMELİK b. MERVÂN DÖNEMİ.....	77
2.3.1. Abdülmelik b. Mervân Dönemi İsyancıları ve Sükûnun Sağlanması.....	78
2.3.2. Abdülmelik b. Mervân Dönemi Fetih hareketleri	84
2.4. VELİD b. ABDÜLMELİK DÖNEMİ	90
2.5. SÜLEYMAN b. ABDÜLMELİK DÖNEMİ.....	97
2.6. ÖMER b. ABDÜLAZİZ DÖNEMİ	103

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
YEZİD B. MÜHELLEB İSYANI İLE EMEVİLERİN YIKILMA SÜRECİ ve
ABBÂSİLERİN ORTAYA ÇIKMASI

3.1. EMEVİLERİN YIKILIŞ SÜRECİ	106
3.1.1. Yezid b. Abdülmelik	106
3.1.2. Hişâm b. Abdülmelik Dönemi	108
3.1.3. Velid b. Yezid ve Yezid b. Velid Dönemleri	114
3.1.4. Mervân b. Muhammed Dönemi ve Abbâsi İhtilali	117
3.2. ABBÂSİ DEVLETİ'NİN KURULUŞU.....	125
3.2.1. Ebü'l Abbâs es-Seffâh Dönemi.....	125
3.2.2. Ebü Ca'fer el-Mansur Dönemi	127

3.2.3. Muhammed Mehdî-Billâh Dönemi	132
3.2.4. Harun er-Reşid Dönemi	135
SONUÇ	144
KAYNAKÇA	149

KISALTMALAR

a.g.e	: Adı Geçen Eser
a.g.m	: Adı Geçen Makale
AKDITYK	: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu
b.	: bin, İbn (oğlu)
bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
D.	: Dizi
DİA.	: Diyanet İşleri İslam Ansiklopedisi
ed.	: Editör
Haz.	: Hazırlayanlar
Hz.	: Hazreti
İng	: İngilizce
İSTEM	: İslam, Sanat, Tarih, Edebiyat ve Musiki Dergisi
koor	: Koordinatör
M.	: Milat
M.Ö.	: Milattan Önce
M.S.	: Milattan Sonra
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
s.	: Sayfa
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
Terc.	: Tercüme
TTK	: Türk Tarih Kurumu
vd.	: ve diğerleri

GİRİŞ

Bu çalışmada; Theophanes Confessor'un M. 810-814 yılları arasında kaleme aldığı kroniğinin, Harry Turtledove tarafından yapılan tashihi esas alınmıştır. Bu kroniğin M. 602- 813 yılları arasında Araplar hakkında verdiği bilgiler derlenerek Türkçeye çevrilmiştir. Elbette inançlı bir Hıristiyan olan Theophanes'in Müslüman Araplar hakkında vermiş olduğu bilgiler birçok alanda subjektif yaklaşımlarla ve ön yargılarla doludur. Ayrıca bu çalışma Theophanes'in İslam dinine, Hz. Peygamber'e ve Müslüman Araplara bakış açısını ortaya koyması açısından da önemlidir. İlk İslam dönemlerinin Hıristiyan bir tarihçi tarafından nasıl algılandığı da bu çalışmanın ilginç bir yönünü teşkil etmektedir. Theophanes'in ilk İslam dönemleriyle alakalı verdiği bilgilerin birçok konuda kendi çağdaşı olan tarihçilerin verdiği bilgilerle çeliştiği de ayrı bir konudur. Theophanes'in kroniğinde Hz. Peygamber döneminden başlayarak Abbâsi Devleti'nin erken dönemlerine kadar İslam dini ve Müslüman Araplarla ilgili verdiği bilgiler Türkçeye çevrildikten sonra bu bilgiler çok farklı klasik ve çağdaş kaynaklar ışığında değerlendirilmiştir. Bu çalışma oluşturulurken kroniğin Araplarla ilgili verdiği bilgiler dikkatli bir şekilde çevrilerek, bu bilgiler çeşitli İslam klasik kaynakları ile birlikte batılı kaynaklarda verilen diğer bilgilerle karşılaştırılmıştır. Bu çalışmada asıl amaç Erken Dönem İslam Tarihi'ne farklı bir açıdan ışık tutmaktır.

Theophanes'in 810-814 yılları arasında kaleme aldığı kroniği, arkadaşı Georgios Synkellos'un tamamlanmamış olan "dünya kroniğinin" bir devamı niteliğindedir. Gençliğinde Bizans sarayı himayesi altına girmiş ve kendisine iyi bir eğitim imkânı sunulmuştur. Münzevi bir hayat yaşamaktan yana olmasına rağmen gençliğinde buna bir türlü fırsat bulamamış ancak ilerleyen zamanlarda bu isteğini gerçekleştirebilmiştir. Hıristiyan duygularını yoğun bir şekilde yaşayan, Teslis inancına sahip koyu bir Ortodox olan Theophanes, kendisi ile aynı mezhepten olmayanları dahi "dinsizlik" ya da "sapkınlık"la suçlamıştır. Theophanes'in bu tutumu eserinin tarihi derinlik ve objektiflikten yoksun olmasına neden olmuştur (Aydın, 2013: 7). Bu nedenle olaylar ele alınırken bu hususun bilincinde olunmalı ve verdiği bilgiler ve yaptığı yorumlar

süzgeçten geçirilmeli hatta mümkün olan konularda başka kaynaklarla karşılaştırılmalıdır.

Theophanes'in eserindeki olaylar M.S. 284 yılında Roma İmparatoru Diocletianus'un tahta çıkmasıyla başlar ve Bizans İmparatoru I. Mikhail Rangabe'nin tahtan düşürülmesi (M.S. 813) ve V. Leon'un imparator olmasıyla son bulur (M.S. 813-820). Kendisinin tasvir yanlısı olması ve tasvir kırıcı imparator Leon ile arasındaki sürtüşme onun kroniğini yazmayı bu dönemde bıraktığına delalet etmektedir. Theophanes'in, eserinin yazımında günümüze ulaşmamış bir takım eserleri kullanması ve bu kroniğin VII. ve VIII. yüzyıllara ışık tutması nedeniyle kroniği son derece önemli bir yere sahiptir (Ahmetbeyoğlu, 2009: 285-288).

Theophanes, eserini oluştururken daha önce başvurulmamış bir tarihlendirme yöntemi kullanmıştır. Dünyanın yaratılışından Hz. İsa'nın doğumuna kadar 5492 yıl geçtiğini kabul eden *hilkat takvimini* esas almıştır. Eserinde sadece Bizans imparatorlarının saltanat yıllarını değil, Sâsânî hükümdarlarının, İslam halifelerinin, İstanbul, Kudüs, Antakya ve İskenderiye patriklerinin ve Roma papalarının iktidar yıllarını da vermiştir. Ancak Theophanes, bu *hilkat* yılını kullanırken olayların oluş tarihlerini yanlış adlandırmıştır. Şöyle ki, 6102 *hilkat* yılı (M. 609-610)'ndan 6265 *hilkat* yılına kadar (M. 772-773) ki geçen olaylar, gerçekten olan yıllarından 1 yıl eksik gösterilmektedir (6207-6218 (M.714-715/725-726) hariç) (Ahmetbeyoğlu, 2009: 287). Theophanes'in kroniği Bizans İmparatorluğu'nda büyük ilgi görmüş, sonraki bütün Bizans analitiği ona dayanmaktadır. Batıya bu kronik, IX. yüzyılın ortalarında Bibliothecarius tarafından yapılmış olan Latince çevirisiyle geçmiştir. Bu tercüme çağdaş incelemeler için ayrı bir yer tutmaktadır (Ostrogorsky, 2015: 82).

Kroniğin Rusça ve İngilizce olmak üzere farklı tercümeleri bulunmaktadır. Bunların dışında bir de bu çalışma oluşturulurken esas alınan Harry Turtlodove tarafından yapılan ve 1982 yılında Pennsylvania Üniversitesi tarafından basılan İngilizce çevirisi bulunmaktadır. Ancak bu çeviri, kroniğin tamamının dışında yalnızca kroniğin son 200 yılını kapsayıp ve MS. 602-813 yılları arasını içermektedir. Theophanes, Araplar hakkında bahsetmeye M. 630 tarihinde başlamış ve Abbâsi halifesi Ebû Abdullah b. Muhammed (Emin)'in ölümüne kadar devam ettirmiştir (M. 813). Son derece yanlı bir tavır ile kaleme aldığı eserinde Hz. Peygamber, Müslüman Araplar, Müslümanların kutsal şehri ve İslamiyet'in gerektirdiği ibadetlerden

bahsederken de alaycı bir tavır takınmıştır. Ancak her ne kadar yanlı bir tavır takınsa da, onun vermiş olduğu bilgiler VII ve IX. yüzyıllar arasındaki Arap-Bizans ilişkileriyle ilgili verdiği bilgiler açısından önemli bir yer teşkil etmektedir.

Bilindiği üzere, Hz. Peygamber'den önceki dönemde Arap coğrafyasında siyasi birlik ve düzenden bahsetmek pek mümkün değildi. Cahiliye Dönemi diye adlandırılan bu dönemde, Araplar arasında kabilecilik anlayışı hâkim olmakla birlikte bu kabilelerin reisleri yönetimde söz sahibiydi. Kabile reisleri birer kral gibi davranıyor, kendi koydukları kanunlarla kabilelerini yönetiyorlardı. Kabile mensuplarının halkları doğrultusunda uyguladıklarını iddia ettikleri sözde yasalar, aslında kendi çıkarları ve amaçlarına hizmet ediyordu. Herhangi bir şekilde sorgulanmaya kapalı olan bu yasalarda, sosyal eşitsizlik bariz bir şekilde belirgin iken aynı zamanda da toplumu sosyal tabaklara ayırıyordu. Özellikle köle pazarlarının yaygın bir şekilde görüldüğü bu karanlık dönem Arap yarımadasının içinde bulunduğu sosyal adeletsizliğin en yaygın göstergelerinden sadece bir tanesiydi. Belki bu çağın en utanç duyulacak olayı, kız çocuklarının diri diri gömülmesiydi. Uğursuzluk olarak algılanan kız çocuklarını diri diri gömmek neredeyse bir gelenek halini almıştı. Gelenek olarak nitelendirilen bu duruma uymayanlar ise halk tarafından dışlanıyordu. Bunlara ek olarak hırsızlığın, cinayetın ve kabileler arası kan davalarının önünün kesilemediği, Arapların arasında kargaşanın yoğun olduğu yıllardı. Arabistan çöllerinde bedevî bir hayat süren Araplar, geçimlerini hayvancılıktan ve ticaretten kazanıyorlardı.

Belki de Hz. Peygamber'den önce Arabistan yarımadasında tek umut ışığı olarak değerlendirilebilecek olay, kurulan panayırlarda düzenlenen şiir yarışmalarıydı. Çeşitli dönemlerde panayırlar kurulur ve bu panayırlara tüccarlar gelirdi. Bu panayırlarda şiir yarışmaları düzenlenir ve en güzel şiirler seçilip Kâbe'nin duvarına asılırdı. Böyle bir siyasal ve sosyal ortamın içerisinde dünyaya gelen Hz. Peygamber, yeni bir din ile beraber yeni bir düzenin de temellerini atacaktı. Peygamberlerlik görevinden önceki yaşamında çeşitli zorluklarla karşılaşan ve bunların üstesinden gelmeyi başaran Hz. Peygamber, halk tarafından da sevilen birisiydi. Doğruluğu, adaleti ve cesareti sayesinde halk tarafından *el-emin* olarak adlandırılan Hz. Peygamber; Arap toplumunu içinde bulunduğu sosyal bozukluklardan kurtarmayı amaçlamaktaydı. Kendisine peygamberlik görevinin kendisine tevdi edilmesi ile birlikte dinini yaymaya çalışan Hz.

Peygamber, kendisinin varlığından rahatsız olan zümrelerle de mücadele etmeye başlamıştı.

Bu çalışmanın birinci bölümünün başlangıç kısmını oluşturan Theophanes'in Hz. Peygamber'e karşı tutumundan da anlaşılacağı üzere, Theophanes Hz. Peygamber'e karşı alaycı bir tavır takınmıştır. Hz. Peygamber'i yalancılık ve sahtekârlıkla suçlayan Theophanes, Hz. Peygamber'in İslam dinini yayarken savunmuş olduğu öğretilerini sapkınlık olarak gösterme gayreti içine girmiştir. Aynı zamanda Hz. Peygamber'in atalarından bahsederken, onun soylu bir aileden geldiğini de itiraf etmiştir. Theophanes'in, sübjektif bir bakış açısıyla kaleme aldığı bu eserinde, Hz. Peygamber'e ve Müslüman Araplara karşı ön yargılı tutumunu en net bir şekilde ortaya koyduğu ifadelerle, bu çalışmanın birinci bölümünde yer verilmiştir. Bu bölümde Theophanes'in ifadeleri farklı kaynaklarla karşılaştırılarak bir kritiğe tabi tutulmuştur. Theophanes'in bu bölümde verdiği bilgiler çeşitli İslam tarihi klasik kaynaklarıyla beraber çağdaş kaynakların verdiği bilgilerle karşılaştırılarak objektif bir bakış açısıyla değerlendirilmiştir.

Hz. Peygamber'in Arap coğrafyasında yeni bir dinin temellerini atması ile birlikte kendisinden sonra Müslümanlar, mensup oldukları bu yeni dini uzak coğrafyalara yayarak dinlerinin herkes tarafından benimsenmesi için mücadele etmişlerdir. Bu doğrultuda İslamiyet'in *gaza* ve *cihad* politikasını farklı bir boyuta taşıyarak İslam dininin nüfuz alanını genişletmeye başlamışlardır. Müslümanların bu alanda atılım yapabilmelerine olanak sağlayan en büyük alt yapı Hz. Peygamber döneminde oluşturulmuştu. Çünkü bu hedefi başarabilmek için kurumsallaşmış, merkezi bir siyasi güce ihtiyaçları vardı. Hz. Peygamber Medine'de islam devletinin temellerini atmış ve Arapyarımadası üzerindeki kabileleri tek çatı altında birleştirmiştir. Hz. Peygamberin bunu başarması kolay olmamıştır. Bu hedefi gerçekleştirme arzusu kendisini başta Kureyş Arapları olmak üzere diğer Arap kabileleriyle mücadele etmek zorunda bırakmıştır. İslam dininin hızlı bir şekilde yayılması üzerine Arap kabileleri Hz. Peygamber ile giriştikleri güç mücadelesinden yenik ayrılmışlardır. Hz. Peygamber'den sonra ise sıra İslamiyet'i farklı coğrafyalar ve milletler arasında yaymaya gelmişti. Hz. Peygamber kendi dinini diğer coğrafyalarda yaymak için diplomatik bir takım girişimler başlatmıştır. Bu doğrultuda civar ülkelerin hükümdarlarına ve o dönemin iki büyük

gücü olan Sâsânî ve Bizans devletlerinin hükümdarlarına islama davet mektubu göndermiştir.

İslam öncesi dönemde Araplar ve Bizans İmparatorluğu arasında çeşitli ilişkiler bulunmaktaydı. Aslında Arap–Bizans ilişkileri M.Ö. I. yüzyılda Romalıların Mısır ve Suriye coğrafyalarını ele geçirmesinin ardından yoğunlaşmaya başlamıştır. Roma İmparatorluğu, doğu sınırında bulunan bazı düşman Arap kabilelerinin saldırılarına karşı kendilerini korumak için yine Arap kabilelerinden yararlanıyordu. Roma İmparatorluğu'nun uygulamış olduğu bu sistemi, Bizans İmparatorluğu da geliştirerek devam ettirmiştir. Bu sistemin uygulanmasında özellikle Gassaniler, VII. yüzyılın başlarına kadar önemli bir yer teşkil ediyordu. İslam'ın ilk yıllarında Bizans ile Müslümanlar arasında doğal bir ittifak ortaya çıkmış ve bu ittifak Habeşistan ile Müslümanlar arasındaki yakınlaşmayı beraberinde getirmişti. Hatta Müslümanlar; Sâsânîler ve Bizanslılar arasındaki savaşlarda Bizans'ın yanında yer almışlar, Bizans'ın kazanması için dua etmişlerdir. Fakat iki taraf arasındaki iyi ilişkiler Gassanî Araplarının ciddi bir provakasyonu sonucunda bozulmuştur. Hz. Peygamber'in İslamiyet'i yaymak amacıyla çeşitli devlet hükümdarlarına mektuplar gönderdiği dönemde; Bizans İmparatorluğu'nun Suriye'deki vassaları olan Gassanî hükümdarına giden elçi Gassanî hükümdarı tarafından öldürülmüştür. Bunun sonucunda iki taraf arasındaki ilişkiler yerini savaşa bırakmıştır. Bundan dolayı meydana gelen Mûte Savaşı, Arap-Bizans ilişkilerini farklı bir boyuta taşımıştır. Bundan böyle Bizans ve Müslümanlar arasında savaşlar dönemi başlamış oluyordu. Theophanes'in Araplarla ilgili kısımlarının çevirilerinin yapıldığı eserinde Mûte Savaşı'nın sebepleri arasında yer alan Müslüman elçinin öldürülmesi hadisesine yer verilmemiştir. Bu durum Theophanes'in olaya yaklaşımının subjektif olduğunu net olarak ortaya koymaktadır.

Hz. Peygamber döneminde Bizans'la yapılan savaşın en büyük nedeni siyasidir. Hz. Peygamber'in elçisinin öldürülmesi, diplomatik anlamda büyük bir skandal olup aynı zamanda yeni ortaya çıkmış olan bir devlete karşı meydan okumayı da beraberinde getirmekteydi. Bu diplomatik skandala cevap verilememesi de yeni ortaya çıkmış olan devletin acziyetini ortaya koyacaktı. Bundan dolayı Hz. Peygamber'in Bizans'a savaş ilan etmesi kendisinden sonraki dönemde Müslümanlar açısından manevi anlamda büyük bir güç kazandırmıştır. Dört Halife döneminde Bizans'a karşı kazanılan zaferlerin temelinde Hz. Peygamber döneminde Bizans'la gerçekleştirilen Mute savaşının önemli

bir yeri vardır. Bunun dışında Hz. Peygamber, Bizans üzerine Tebuk adı verilen bir sefer daha düzenlemiştir. Ardından vefat etmeden önce Bizans üzerine yeni bir ordu gönderilmesi hazırlığı yapmış fakat vefatı üzerine bu ordu sefere çıkamamıştır. Hz. Peygamber'in vefatının ardından Müslümanlar, Hz. Ebubekir'in hilafeti altında birleşmişlerdir. Bundan böyle Dört Halife dönemi olarak adlandırılacak otuz yıllık bir dönem başlamıştır. Hz. Peygamber döneminin getirdiği heyecan ve hedefler doğrultusunda Müslümanlar ilk iki halife döneminde Sâsânîler ve Bizans'a karşı büyük başarılar elde etmişlerdir. Ayrıca bu dönemde devletin kurumsal yapısı tamamlanmış ve ortaya güçlü bir devlet mekanizması ortaya çıkmıştır. İlk iki halife dönemindeki fetihler ve kurumsallaşma alanında yaşanan büyük ivme Hz. Osman'ın hilafeti döneminde yerini büyük bir huzursuzluğa bırakınca fetihler ve kurumsallaşma çabaları kesintiye uğramıştır. Hz. Osman dönemindeki huzursuzluk bir iç isyanla son bulmuş ve kendisinden sonra iktidara gelen Hz. Ali; ülkenin birlik ve beraberliğini yeniden tesis etmek için mesai harcamıştır. Fakat bu dönemdeki olaylar kontrol altına alınamamış ve yaşanan büyük iç savaşların akabinde Hz. Ali de kendisinden önceki halife gibi şehit edilmiştir. Müslümanlar arasında gerçekleşen olaylar Bizans'a yönelik fetih hareketlerinin de durmasına yol açmıştır. Ayrıca bu dönemde yaşanan gelişmeler İslam dünyasının bölünmesine farklı mezheplerin ve siyasi yapıların ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Müslümanların Bizans'a karşı özellikle VII. ve IX. yüzyıllar arasında düzenledikleri seferler imparatorluğu oldukça müşkül durumlara düşürmüştür. Bu süreçte Müslüman Araplar giderek güçlenirken, Bizans İmparatorluğu kendi içine kapanmaya başlayarak taht kavgalarıyla uğraşmak zorunda kalmıştır. Bizans'ın zayıflamaya başlaması Müslümanların amaçlarını gerçekleştirmeleri için büyük kolaylıklar sağlayacaktı. Böylece Müslümanlar Kuzey Afrika, Kafkasya ve Orta Asya'ya kadar yayılma imkanına kavuşmuş oluyorlardı. Müslümanlarla Bizans arasındaki en yoğun ilişkiler Emevilerin iktidara gelmesiyle gerçekleşmiştir. Bizans'ın bir eyaleti olan Suriye coğrafyasının Emevilerin merkezi haline gelmesinden dolayı iki taraf arasında siyasi, sosyal ve iktisadi anlamda yoğun ilişkiler ortaya çıkmıştır. Bunun yanında bu ilişkilerin düzeyi çoğu zaman askeri çarpışmalarla kendisini iyice hissettirmiştir. Emevi Devletinin kurulmasının ardından bu devletin genişleme politikası özelde Anadolu coğrafyası üzerine olmuştur. Bu dönemde meydana gelen Arap-Bizans

mücadelelerini Theophanes ayrıntılı bir şekilde ele almıştır. Bu dönemdeki Müslüman Arapları barbar bir topluluk olarak nitelendirmiştir. Theophanes'in Araplarla ilgili verdiği bilgilerin büyük çoğunluğu Emevilerle ilgilidir. Theophanes'in, Müslümanlara karşı önyargısının, Emevilerin yapmış olduğu barbarca tutumlardan kaynaklanmış olma ihtimali yüksektir.

Emeviler döneminde Müslüman Araplar ile Bizans İmparatorluğu arasındaki mücadeleler hızlanarak devam etmiş hatta Müslüman Araplar, İstanbul surlarına kadar dayanmışlardı. Emeviler döneminde Müslümanlar üç defa İstanbul'u kuşatmışlarsa da İstanbul'u ele geçirme başarısını gösterememişlerdi. Bir yandan Bizans'la savaşan Müslümanlar diğer yandan yönlerini Kafkaslara çevirerek Hazar Türkleriyle mücadele etmişlerdir. Emevi Devleti döneminde Bizans İmparatorluğu ile sadece askeri alanda ilişkide bulunulmamış siyasi alanda da önemli gelişmeler meydana gelmişti. Bu dönemde iki devlet arasında elçiler gidip gelmiş ve çeşitli antlaşmalarla birlikte esir mübadeleleri yapılmıştır. Ancak bütün bu elçilik heyetleri ve antlaşma metinlerine rağmen Emevi hükümdarlarının, devletin ilk yıllarında Araplar içerisindeki siyasi karmaşayı ortadan kaldırmalarının ardından otoritelerini sağlamlaştırmalarıyla birlikte yönlerini tamamıyla dış politikaya çevirmeleri ve bunun akabinde Bizans İmparatorluğu'nda taht mücadelelerinin yaşanması, Araplara Bizans İmparatorluğu karşısında savunmadan taarruza geçmelerine imkan tanımıştır.

Emeviler dış politikada gerçekleştirmiş oldukları istila hareketlerinin yanı sıra devletin iç siyasetinde de birtakım farklılıklar ortaya koymuşlardır. Dört Halife dönemindeki seçim usulünü kaldırarak, veliaht bırakma usulüne geçilmesiyle beraber, bir nevi cumhuriyet yönetiminden saltanat sistemine geçilmiştir. Bu dönemde Müslüman Araplar arasında ciddi bölünmelerin ve ciddi çatışmaların yaşamasına neden olmuştur. Müslümanlar arasında yaşanan siyasi ve dini ihtilafların yanında, Emevi hanedanı içerisinde taht kavgaları ve siyasi entrikalar da meydana gelmiştir. Emevi iktidarının başlarında yaşanan Süfyanîler ve Mervanîler arasındaki taht mücadelesi, sonrasında veliahtlar arasındaki mücadeleler, Emevi hanedanının kendi içerisinde de bölünmeler yaşamasına yol açmıştır. İrkçi bir politika takip eden Emevi hanedanın Arap olmayanlara karşı uygulamış olduğu dışlayıcı siyaset Mevali sınıfının ortaya çıkmasına neden olmuştur. İslam coğrafyası üzerinde ortaya çıkan Mevâli sınıfı Emevî hanedanının sonunu getiren öncemli sebeplerden birisi olmuştur. Mevâli problemini

çözemeyen Emeviler sadece bazı reformlarla Müslüman olmayan Arapların durumlarını düzeltmeye çalışmışlarsa da bu durum, Emevi Devleti'ni ayakta tutmaya yetmemiştir. VIII. yüzyılın ilk yarısına gelindiğinde ise, Emevi Devleti'nin içinde bulunduğu olumsuz koşulları lehine çevirebilmeyi başaran yeni bir güç ortaya çıkmıştır. Emevilerden rahatsız olan tüm kesimleri ve Hz. Ali taraftarlarını yanına almayı başaran Abbâsîler, faaliyetlerini arttırarak Emevi Devleti'nin sonunu getirmişlerdir.

Abbâsîler'in kurulması ile birlikte İslam dünyası farklı bir boyutta kendisini göstermeye başlamıştır. Emeviler'in Arap olmayanlara karşı uygulamış olduğu sert ve ayrılıkçı tavır terkedilerek Abbâsîlerle birlikte yerini hoşgörüyü bırakmıştı. Yine Abbasiler döneminde Türkler yeni kurulan devletin yönetiminde önemli bir yere gelmeye başlamışlardır. Abbâsîler ile Bizans İmparatorluğu arasındaki münasebetlerin, Emeviler döneminde ilişkilerin kaldığı yerden devam ettiği görülmektedir. Emevilerin yıkılış sürecindeki gelişmelerden dolayı durma noktasına gelen Bizans toprakları üzerindeki genişleme faaliyetleri, Abbasilerin konumlarını güçlendirmelerinin ardından tekrar başlamıştır. Yapılan savaşların sonucunda Bizans, Abbasilere vergi vermek zorunda kalmıştır. Yeni bir yapılanma içerisinde olan Bizans İmparatorluğu'nda imparator, kendinden önceki imparatoriçenin Abbâsîler ile yapmış olduğu antlaşmaların aptallık olduğunu ileri sürerek tüm antlaşmaları iptal etmesi ve verilen vergileri geri istemesi üzerine Bizans İmparatorluğu'na karşı büyük bir sefer düzenlenmiştir. Yapılan muharebede Bizans İmparatorluğu ağır bir mağlubiyet alarak, imparator hem kendisi hem de oğulları adına vergi ödemek zorunda kalmıştır. Theophanes'in eserinde ayrıntılı bir şekilde anlatılan bu savaş, Müslüman Arapların Bizans İmparatorluğu üzerinde mutlak güç elde ettikleri son savaş olarak kayıtlara geçmektedir. Nitekim bu savaştan sonra Abbâsî Devleti içerisinde de iktidar kavgaları baş göstermeye başlamıştır. Hz. Osman'ın şehit edilmesi ile başlayan Müslümanlar arasındaki iç savaş, bir türlü durdurulamamış ara ara da olsa Müslüman Arapların karşısına çıkmıştı. Müslüman Araplar arasındaki bu büyük iç savaş çevirisi yapılan eserin de dikkati çekmiş olacak ki, IX. yüzyılın başlarından itibaren Araplar hakkındaki bilgiler yavaş yavaş kaybolmaktadır. Nitekim hem iç savaşın etkisi ile dış politikaya fazla ilgi gösterilmemesi hem de imparatorluğun Bulgar Devleti gibi yeni ve büyük bir düşman edinmesi, Theophanes'in kroniğinin sayfalarından Arapların çıkmasına neden olmuştur.

BİRİNCİ BÖLÜM

THEOPHANES CONFESSOR'UN KRONİĞİNDE Hz. PEYGAMBER ve DÖRT HALİFE DÖNEMİ HAKKINDA BİLGİLER

1. THEOPHANES'İN KRONİĞİNDE Hz. PEYGAMBER (SAV)

1.1.1. Hz. Peygamber'in Ataları ile İlgili Bilgiler

Theophanes eserinde, Hz. Peygamber ile ilgili sözlerine başlamadan önce onun atalarının araştırılmasının gerekliliğini düşünür ve şöyle söz eder:

“Ben onun (Muhammed) atalarını tartışmanın gerekli olduğunu düşünüyorum. O İbrahim'in oğlu İsmail'in soyundan gelen soylu bir kabileden gelir, İsmail'in soyundan gelen Nizaros¹ tüm Arapların babası olduğunu ilan etti. Onun (Nizâr), Moudaros² ve Rhabias³ adında iki oğlu vardı.” (Theophanes, 1982: 34).

Ardından Hz. Peygamber'in ve Arapların mensup olduğu kabileler hakkında bilgiler vermeye başlar. Her ne kadar objektiflikten uzak bir anlayışla eserini oluşturup Hz. Peygamber hakkında hoş olmayan sözler sarf etmiş olsa da, kendisinin Hz. İbrahim peygambere dayanan bir soya mensup olduğunu ve soylu bir kabileden geldiğini itiraf etmiştir.

Theophanes'in Hz. Peygamber'in ve Arapların bağlı oldukları kabileler hakkında verdiği bilgilere geçmeden önce, yazarın Hz. Peygamber'in ataları ile ilgili verdiği bilgilerdeki yanlışlıktan bahsetmek istiyoruz. Şöyle ki, Theophanes, Hz. Peygamber'in atası olan Nizar'ın Mudar ve Rebia adında iki oğlu olduğundan bahsetmiştir. Bu hususta Nizar'ın oğulları ilgili bilgiler şöyledir; İbn Hişam'ın İbn İshak'tan naklediği bilgilere göre İbn İshak; Nizar'ın Mudar, Rebia ve Enmar olmak üzere üç oğlunun olduğunu rivayet eder. Bunun yanında İbn Hişam, bu üç oğula İyad'ı da ekler ve böylece Nizar'ın oğullarının sayısını dört olarak rivayet eder (İbn Hişam, 1971, c. 1: 46). Taberi de Nizar'ın oğullarının sayısını, Nizar'ın mal paylaşımını vererek

¹ Nizar b. Mead b. Adnan'dan bahsetmektedir.

² Mudar b. Nizar b. Mead'dan bahsetmektedir.

³ Rebia b. Nizar b. Mead'dan bahsetmektedir.

4 oğlu olduğu sonucuna varmıştır⁴ (Taberi, 1992, c. 4: 52). Aynı hikâye İbnü'l Esir'de de geçmektedir ve İbnü'l Esir de Nizar'ın mallarını oğulları arasında paylaştırdığını rivayet ettiği olayda mallarını, 4 oğlu arasında paylaştırdığını rivayet eder (İbn'ül Esir, 1991, c. 2: 33). Görüldüğü üzere klasik İslam kaynakları yazarlarının hem fikir oldukları Nizar'ın 4 oğlu olduğu konusunda Theophanes'in eksik bir bilgiye sahip olduğunu ve Nizar'ın 2 oğlu olduğunu zannettiğini görmekteyiz.

Nizar'ın oğulları konusunda sahih bir bilgiye sahip olmayan Theophanes'in neden böyle bir anlatıma gittiği ve bu iddiasını neye dayandığını kestirmek zordur. Ancak Mudar ve Rebia'dan bahsetmesi, bu iki oğlun Arap tarihindeki yerinin büyük olmasını düşünersek, onun sadece bunlardan bahsetmeyi yeterli görmüş olasığını akla yatkın getirebilir. Ayrıca Hz. Peygamber'in Mudar'ın soyundan gelen Kureyş Kabilesi'ne bağlı olması ve Rebia'nın da Mudarla birlikte yerleştiği coğrafyada genişleyerek çeşitli bölgelere dağılması ve buna bağlı olarak nüfuz alanlarını arttırması, bu olasılığı güçlendirmektedir. Rebia'ya bağlı olan Araplar öylesine genişlemişlerdir ki, bu genişleme Emevi ve Abbâsiler döneminde de devam etmiş, hatta bazı bölgelerin Rebia olarak anılmasına neden olmuştur.

Theophanes'in Hz. Peygamber'in atalarını ele alış tarzı dikkat çekicidir. Öyle ki Theophanes, Hz. Peygamber ve Araplar hakkında objektiflikten uzak ifadeler kullanmasına rağmen, Hz. Peygamber'in atalarından bahsederken herhangi bir yanlı ifade kullanmamıştır. Bu durum onun Hz. Peygamber ve Arap toplumunu incelerken son derece dikkatli davrandığının bir göstergesi olabilir. Theophanes'in bu tutumu, eserinde Hz. Peygamber ve Araplar hakkında verdiği bilgilerde, eleştirel tavrından vazgeçip objektif bir gözle anlatmasını sağlamamıştır. Ancak her ne sebepten olursa olsun Theophanes'in Hz. Peygamber'in atalarını ele alması, onun eserinin İslam tarihi açısından önemli bir kaynak teşkil etmesini sağlamıştır.

Theophanes'in eserinde Arap kabileleri hakkında bilgi vermesi, erken dönem Arapları hakkında bilgi edinmemiz adına son derece önemlidir. Onun vermiş olduğu bilgilerden yola çıkarak, Arapların yaşama biçimleri ve hayat tarzları hakkında fikir

⁴ Taberi mal paylaşımını şöyle vermektedir; “kırmızı çadır, altın ve develer Muzar'a, siyah çadır ile karayağız atlar Rabia'ya, kır saçlı hademe ile akli karalı alaca renkli hayvanlar İyad'a toprak ile dirhemler Enmar'a vasiyet edilmiştir.”(Taberi, 1992, c. 4: 52)

edinebiliyoruz. Theophanes'in eserini incelediğimizde, Arap kabileleri hakkında şu bilgileri verdiğini görmekteyiz;

“Mudar; Kureyş⁵, Qais⁶, Themime⁷, Asad⁸ ve diğer bilinmeyen kabilelerin atasıdır. Onlar Madianitin⁹ çöllerinde çadırlarda yaşarlar ve hayvancılık yaparlar. Daha uzak bölgelerdeki insanlar onların kabilesinden değildir; Yemenites (yani Homaritai)¹⁰ Onların bazıları hayatlarını develerden geçindirirlerdi.” (Theophanes, 1982: 34).

Görülen o ki Hz. Peygamber'in ataları ve bu atalardan gelen Arap kabileleri Theophanes'in dikkatini öylesine çekmiş ki, bu kabileler hakkında ayrıntılı bilgi verme gereği hissetmiştir. Bir sonraki konu başlığında detaylı bir şekilde incelediğimiz üzere Theophanes, Hz. Peygamber'i yalancılık ve sahtekârlıkla suçlamıştır. Theophanes'in kendisi hakkında böylesine sert bir ithamlarda bulunduğu bir kişinin soy bilgisi

⁵Adnâniler'in Mudar kolundan olup genellikle kabul edildiğine göre adını Kureyş lakabıyla bilinen Fihri b. Mâlik'ten alır. Bu zatın asıl adının Kureyş, lakabının Fihri olduğu da belirtilir. Kabileye bu adın verilmesiyle ilgili olarak ileri sürülen diğer görüşlerden birine göre Kureyş kelimesi “toplanmak, bir araya gelmek; ticaret yapmak” anlamındaki takarruş kökünden gelmektedir. Buna mukabil Fihri b. Mâlik'in soyunun Kusay b. Kilâb liderliğinde Mekke ve çevresinde ikamet etmek üzere bir araya toplanmış olması ve ticaret yapması sebebiyle böyle adlandırıldığı kaydedilmektedir (Avcı, 2002, c. 26: 442).

⁶Kays Aylân b. Mudar b. Nizâr b. Mead b. Adnân şeklinde sıralanan bir neseb silsilesiyle Adnân'a ulaşır. Kays Aylân'a bağlı kabileler (Kaysiyyûn. Kaysiyye) Kays'ın Amr. Sa'd ve Ka'b (Hasafe) adlı oğullarının soylarından gelmektedir. Sayı ve güç itibarıyla hâkimiyeti ellerinde bulunduran Kaysiler, çok defa bütün Mudar kabilelerini ve hatta Adnâniler'in tamamını temsil ve ifade etmişlerdir. İlk yıllarda Hz. Peygamber'e inanan bazı Kaysiler bulunmakla birlikte Kays Aylân'ın Müslümanlarla başlangıçtaki münasebetleri düşmanlık esasına dayalı olmuş. Kays Aylân'ın çeşitli kolları fetihlerin hemen hemen tamamına katılmış ve Horasan'dan Endülü's'e kadar savaştıkları bütün bölgelere yayılmışlardır (Önkal, 2002, c. 25: 91).

⁷Adnâniler'a mensup bir Arap kabilesidir. Kabilenin atası Temîm b. Mürr'ün nesebi Adnân'a kadar uzanır. Yemâme çevresindeki Necid, İran körfezi, Basra, Bahreyn ve Kûfe bölgesindeki Uzheyb, Temîmliler'in yerleşim alanlarıydı. İslâm'dan önce Hîre bölgesine de yerleşen kabilenin bir kısım Kûfe şehrinin kurulmasından sonra Kûfe'ye, Kuzey Afrika'ya ve Horasan'a gitmiştir. Göçebe olmaları sebebiyle kabilenin ekonomik hayatı hayvancılığa dayanmaktaydı. Arap yarımadasında ticarî hayatın merkezleri olan panayırlardan biri Temîm kabilesinin yerleşim bölgesi Muşakkar'da kuruluyordu. İslâm'dan önce Temîm kabilesinin çoğu putperestti. Şems adlı bir putun Temîm'in özel putu olduğu, hac maksadıyla bu putu ziyaret ettikleri kaydedilir (Aycan, 2011, c. 40: 418).

⁸Adnâniler'e mensup bir Arap kabilesidir. Kabileye adını veren Esed'in nesebi Esed b. Huzeyme b. Müdrike b. İyâs b. Mudar b. Nizâr şeklinde Hz. İbrahim'e kadar uzanmaktadır. Huzeyme'nin diğer oğulları Kin'ane ve Hûn'un soyundan da kardeş kabileler türemiştir. Ana yurdu Kuzey Arabistan olan kabile daha sonra Medine'den Fırat'a kadar uzanan çok geniş bir alana yayılmıştır. Esediler Cahiliye devrinde yaptıkları Yevmü Har, Yevmü'n-nisâr ve Yevmü Hucr savaşları ile dikkati çekmişlerdir. Esediler'in İslam tarih sahnesine ilk çıkışları Uhud Gazvesi'nin ardından olmuştur. Daha sonra Peygamberlik iddiasında bulunacak olan Tuleyha b. Huveylid'in kışkırtmasıyla, bu savaşta güç kaybettiğini düşündükleri Müslümanlara karşı ani bir akın yapmayı planlamışlardır. Ancak durumdan haberdar olan Hz. Peygamber'in gönderdiği yüz elli kişilik bir kuvvet tarafından toplanmaya dahi fırsat bulamadan vurulmuşlar ve Müslümanlar önemli miktarda ganimet ele geçirmişlerdir (Kallek, 1995, c. 11: 363).

⁹Medyen; Hz. Şuayb'ın Peygamber olarak gönderildiği kavmin ve bu kavmin yaşadığı yerin adıdır. Suudi Arabistan'ın batısı, Ürdün ve İsrail'in güneyinde bulunmaktadır (Harman, 2003, c. 28: 346).

¹⁰Yemenli Himyerîler: Milattan önce 115- milattan sonra 525 yılları arasında Yemen'de hüküm süren Arap Hânedanı'dır (Algül, 1998, c. 18: 62).

hakkında böylesine detaya inmesi, yazarın kendisiyle çeliştiğini ve Hz. Peygamber'den de etkilendiğini göstermektedir.

Theophanes Hz. Peygamber'in üst atası Nizar'dan ve çocuklarından bahsederek, soyunun Kureyş Kabilesi'ne dolayısı ile Hz. İbrahim'e dayandığına yani soylu bir kabileden geldiğine dikkat çekmiştir. Nitekim Peygamberlerin soylu kabilelerin mensubu oldukları inancını ibn'ül Kesîr'in naklettiğine göre Bizans İmparatoru Herakleius'un şu sözü de desteklemektedir; “*Peygamberler, işte böyledirler. Kavimleri içinde yüksek soydan gelirler. Asil kökten ve kalabalık aileden gelirler.*” (İbn'ül Kesir, 1995, c. 2: 400).

Hz. Peygamber'in şerecesi hakkındaki bilgilere sahabelerin naklettiği hadisleri dikkate alarak eserini kaleme alan Taberî'den ulaşılmaktadır. Hz. Peygamber'in kendisinin de belirttiği ve İslam kaynakları tarafından kabul edilen şeceresi şöyledir; Muhammed b. Abdullah b. Abdulmuttalib b. Haşim b. Abdimenaf b. Kusey b. Kîlab b. Mürre b. Kâ'b b. Lü'ey b. Galib b. Fihri b. Malik b. Nazr b. Kinane b. Huzeyme b. Müdrike b. İlyas b. Muzar b. Nizar b. Maad b. Adnan b. Uded. Şeceresinin bundan sonrası ihtilâf konusu olsa da soyunun Hz. İbrahim'e dayandığı herkes tarafından kabul edilir (Taberî, 1992, c. 4: 54-55).

Theophanes Hz. Peygamber'in eşi Hz. Hatice ile olan akrabalıklarından da şu sözlerle bahsetmektedir.

"Muhammed kimsesiz bir yetim olduğu için Khadija¹¹ adında akrabası olan zengin bir kadının Mısır ve Filistin'deki develer vasıtasıyla yapılan ticaretini yürütmek amacıyla işçi olarak hizmeti altına girmeye karar verdi. Cesur bir sözcü olarak kısa bir zaman sonra gizli bir şekilde dul olan kadına gitti, onunla evlendi ve onun develerini ve mallarını kontrolü altına aldı." (Theophanes, 1982: 35).

Hz. Hatice'nin soyu dedelerinden Kusay'da Hz. Peygamber ile birleşmektedir (Kandemir, 1997, c. 16: 465). Theophanes'in kullandığı ifadeler yanlışlıklarla doludur. Hz. Peygamber himayesiz değildi, mensubu olduğu Haşimoğulları Mekke'nin en soylu kabilesiydi ve kendisi de amcası Ebu Talib'in himayesi altındaydı. Hz. Hatice'nin ticari faaliyetlerini yürütmesi de kendisinin ticaretle uğraşmasından ileri gelmekteydi. Theophanesi yukarıdaki ifadelerinde Hz. Peygamber'in Hz. Hatice ile evlenmek için fırsat kolladığını ve bunu da onun fırsatçılığına yorumladığını görmekteyiz. Halbuki

¹¹Hz. Peygamber'in ilk eşi Hatice'nin, milad'i 556 yılında Mekke'de doğduğu anlaşılmaktadır. Şeceresi şöyledir; Ümmü'l-Kâsım (Ümmü'l-Hind) Hadice bint Huveylid b. Esed b. Abdiluzzâ b. Kuşay el-Kureşsiye.(Kandemir, 1997, c. 16: 465)

evlilik teklifi Hz. Peygamber'den değil aksine Hz. Hatice'den gelmiştir. Hz. Hatice ticari faaliyetleri sırasında Hz. Peygamber'in dürüstlüğüne hayran kalmış ve kendisiyle evlenmek istemiştir.

1.1.2. Theophanes'in Hz. Peygamber'e Karşı Tutumu

Theophanes'in, Hz. Peygamber'e karşı tutumu, son derece sert ve suçlayıcı olmuştur. Zaten eserini objektiflikten uzak bir tutumla kaleme alan Theophanes'in, kendi ülkesi ve dinine rakip olarak gördüğü biri hakkında hoşgörü ile yaklaşmasını beklemek boş bir beklentiden ötesi olmazdı. Theophanes, Hz. Peygamber hakkındaki görüşlerini eserinin geneline yayarak, ondan sonra gelen halifelere ve Arap toplumuna da devam ettirmiştir. Theophanes'in aşağıdaki ifadelerine baktığımızda Hz. Peygamber hakkındaki görüşlerini daha net bir şekilde anlamaktayız.

Theophanes, Hz. Peygamber'den söz etmeye başladığı daha ilk cümlelerinde eleştirel bir tavır takınarak onun sahte peygamber olduğunu ve herkesin ondan korktuğunu söylemiştir;

Bu yıl¹²(631) içerisinde Saracen¹³lerin hükümdarı ve sahte peygamber olan Muhammed öldü. Onlar öncelikle akrabası Abu Bakr¹⁴'ı halife olarak seçti. Onun söylentisi gelir gelmez herkes korkmaya başladı (Theophanes, 1982: 34)

Theophanes yukarıdaki sözlerinin ardından, Hz. Peygamber'in insanlar üzerindeki etkisinden de bahseder. Onun Yahudiler üzerinde derin bir etki bırakarak onları mensup olduğu yeni dine çektiğini belirtir. Ayrıca ona inan Yahudilerin, Hz. Peygamber'e peygamber olarak inanmalarında, Yahudilerin onu beklenen Mesih olarak görmelerinin etkisi olduğunu ifade eder. Onun bu konudaki düşünceleri şöyledir;

¹² Aslında M.S. 632 yılında ölmüştür ancak kronikte 630-631 yılları arasında göstermektedir.

¹³ Hıristiyan Arap ilahiyatçısı ve Doğu Hıristiyanlığı'nın Melkâiyye mezhebine mensup olan Ebû Kurre Abbasiler döneminde Urfa'da yaşamıştır. Rivayete göre dinî eğitimini Filistin'deki Mâr Saba Manastırı'nda almış, burada kendisinden önce yaşayan Yuhannâ ed-Dımaşki'nin ilâhiyatla ilgili görüşlerini öğrenmiş ve bunları eserlerinde işlemiştir. Ebû Kurre'nin en önemli özelliği Hıristiyan ilahiyatına dair konuları ilk defa Arapça kaleme alıp tartışmış olmasıdır. Kendisine nispet edilen yirmi sekizi Arapça, kırk üçü Yunanca yetmiş bir eseri bulunmaktadır. Eserlerinde Müslümanların dini için İslâm, Müslümanlar için "Müslimûn / Mü'minûn" diyalog şeklinde kaleme aldığı eserlerinde ise İslâm'ı temsil eden kişiler için "Sarazen, İsmâilî, Hacerî, Barbar" ifadelerine yer vermiştir. (Taşpınar, 2012, c. 41: 83-84)

¹⁴ Ebû Bekir Abdullâh b. Ebî Kuhâfe Osmân b. Âmir el-Kureşî et-Teymî. İlk Müslümanlardandır ve ilk halifedir (Fayda, 1994, c. 10: 101).

“O (Muhammed) ilk ortaya çıktığı zaman Yahudiler yanıldılar ve onların bekledikleri gibi kutsanmış biri (ya da Mesih) olduğunu düşündüler bu yüzden liderlerinden bazıları ona gittiler, onun dinini kabul ettiler ve Tanrı’ya bakan Musa’dan vazgeçtiler. Bunu yapan 10 kişiydi ve Muhammed’in ölümüne kadar onunla birlikte kaldılar. Fakat onu bir deveyi¹⁵ yerken gördüklerinde düşündükleri adam olmadığını anladılar. Onlar ne yapacaklarını bilemediler; onun dininden vaz geçmeye korktukları için onun yanında kaldılar ve biz Hıristiyanlara karşı kanunsuz davranışlarını öğrendiler.” (Theophanes, 1982: 34).

Theophanes’in bu ifadeleri, Hz. Peygamber’in Hıristiyanlara karşı kanunsuz davranışlarda bulunduğunu ve bu tutumunu Yahudiler gibi diğer ırklara da sirayet ettirdiğini düşündüğünü göstermektedir.

Sonraki cümlelerinde ise Theophanes, Hz. Peygamber’in evliliği ve Peygamber oluşu ile ilgili bilgiler verir. Şöyle ki;

“Muhammed kimsesiz bir yetim olduğu için Khadija¹⁶ adında akrabası olan zengin bir kadının Mısır ve Filistin’deki develer vasıtasıyla yapılan ticaretini yürütmek amacıyla işçi olarak hizmeti altına girmeye karar verdi. Cesur bir sözcü olarak kısa bir zaman sonra gizli bir şekilde dul olan kadına gitti, onunla evlendi ve onun develerini ve mallarını kontrolü altına aldı.

Muhammed Filistin’e gittiği zaman Yahudi ve Hıristiyanlarla birlikte yaşadı ve onların arasında bazı yazıları için araştırma yaptı. Muhammed sara hastalığına yakalanmış birisiydi, karısı bunu öğrendiği zaman çok üzüldü çünkü o soyluydu ve şuan hem kimsesiz hem de sara hastalığı olan bir adamla birlikteydi. Muhammed ona döndü; “ Ben Cebrail olarak bilinen bir meleğin bir görüntüsünü gördüm ve ona bakmaya dayanamadığım için güçsüzleştim ve düştüm.” dedi. Hatice’nin, yanlış inancından dolayı sürgüne gönderilip burada yaşayan bir rahip arkadaşı vardı ve o her şeyi hatta meleğin ismini bile ona anlattı.

Rahip, onu rahatlatmak istedi ve ona; “ O gerçeği söylemiş çünkü bu melek bütün peygamberlere gönderilmiştir.” dedi. Karısı, yalancı başrahibin ifadelerini kabul eden ilk kişiydi; O Muhammed’e inandı ve onun Peygamber olduğunu kabilesindeki diğer kadınlara söyledi. Bu haber kadınlardan sonra erkeklere de yayıldı; ilk inanan Muhammed’den sonra halife olacak kişi olan Ebu Bekir’di. Sonunda onun sapkın düşüncesi zorla Ethrib¹⁷in topraklarını istila etti. İlk başlarda gizli bir şekilde on yıl, savaş esnasında başka bir on yıl ve daha sonra açık bir şekilde dokuz yıl uygulandı.” (Theophanes, 1982: 35).

Yukarıda da gördüğümüz üzere Theophanes, Hz. Peygamber’in peygamberlikle ilgili gördüğü rüyasını ve İslam dininin yayılış aşamalarını ayrıntılı bir şekilde anlatmıştır. Ancak buradaki ifadelerinden de görmekteyiz ki, Theophanes Hz. Peygamber’e inanan herkesi inanç yoksunu yalancı insanlar olarak görmüştür. Öyle ki rüyasını yorumlayan din adamını bile yalancılıkla itham etmiştir. Ayrıca İslam dinini bir sapkınlık olarak belirtmiştir. Sonrasında İslam dininin tebliğ edilme aşamalarına

¹⁵ Deve, Yahudi yemek standartlarına uygun olmayan kirli bir hayvandır (Turtledove, 1982: 34)

¹⁶Hz. Peygamber’in ilk eşi Hatice (Ümmü'l-Kâsım (Ümmü'l-Hind) Hadîce bint Huveylid b. Esed b. Abdiluzzâ b. Kuşay el-Kureşiyye)’dir. Milad’i 556 yılında Mekke’de doğduğu anlaşılmaktadır. Soyu dedelerinden Kusay’da Resûl-i Ekrem’in soyu ile birleşir (Kandemir, 1997, c. 16: 465).

¹⁷ Muhammed ve ona inananların 622’de Mekke’den göç ettikleri yer olan Medine.

bakıldığında, Theophanes bu yeni dinin 29 yılda tebliğ edildiğini iddia etmektedir. Oysaki İslam dinin tebliği, toplamda 23 yıl sürmüştür (Avcı, 2003: 146).

Hz. Peygamber'in yaptığı evliliği Hz. Hatice'nin ticaret kervanlarının başına geçmek amacı ile yaptığını ve bu kervan ile Şam'a giderek, burada Yahudiler ve Hıristiyanlarla birlikte yaşadığını ve bazı yazılar için araştırma yaptığını dile getirmiştir. Ancak Hz. Ayşe'nin aktardığı şu hadisten anlaşıldığı üzere Hz. Peygamber peygamberlik görevi gelmeden önce okuma bilmemektedir;

“Resulullah'a vahyin ilk başlangıcı, uykuda gördüğü ve doğru çıkan rüyadır. Gördüğü bir rüya, kesinlikle şafağın aydınlığı gibi gerçekleşirdi. Ardından onda uzlet¹⁸ eğilimi başladı. Hira'ya gelir ve orada ibadet ederdi. Bunun için yanına azık alırdı. Daha sonra tekrar Hatice'ye gider önceki seferde kaldığına yetecek kadar azık alırdı. O Hira Mağarası'ndayken Hak, kendisine ummadığı bir vakitte gelene kadar böyle devam etti. Mağarada melek ona geldi ve ona “Oku!” dedi. Resulullah: “Ben de: ‘Ben okuma bilmem,’ dedim,” dedi. Sonra Resulullah sözüne şöyle devam etti: “ Beni yakaladı ve sararak kuvvetle sıktı. Çok sıkıntı çektim. Sonra beni serbest bıraktı ve ‘Oku!’ dedi. Ben de: ‘ Ben okuma bilmem,’ dedim. Beni yakaladı ve ikinci kez sararak kuvvetle sıktı. Çok sıkıntı çektim. Sonra beni serbest bıraktı ve ‘Oku!’ dedi. Ben de ‘Ben okuma bilmem,’ dedim. Beni yakaladı ve üçüncü kez sararak kuvvetle sıktı. Çok sıkıntı çektim. Sonra beni serbest bıraktı ve ‘Seni yaratan Rabbinin adıyla Oku!’¹⁹ ayetini, ‘İnsana bilmediğini öğretti²⁰’ kısmına ulaşınca kadar okudu,” dedi (Hibban, 2017: 55-56).

Theophanes, Hz. Peygamber'in gördüğü rüyaları ve ilk vahyi bir hastalık olarak yorumlamıştır. Hz. Peygamber'in düşüncelerinin sapkın olduğunu söylemiş ve bu düşüncelerin kısa sürede Medine'yi ele geçirdiğini ifade ederek karşıt düşüncesini bir kez daha vurgulamıştır.

Theophanes'in, Hz. Peygamber'in düşüncelerinin sapkın olduğunu düşündüğü daha önce yukarıda belirtilmişti. Onun böyle düşünmesine neden olan şeyler ise, Hz. Peygamber'in İslam dinini anlatırken kullandığı ifadeler olmasıdır. Theophanes'e göre, Hz. Peygamber İslam dinini anlatırken şu ifadeleri kullanmıştır;

“Muhammed ona kulak verenlere bir düşmanı öldürenlerin ya da düşman tarafından öldürülenlerin cennete girdiğini öğretti. Muhammed cennetin dünyevi yiyeceklerin, içeceklerin ve kadınlarla ilişkisinin olduğu bir yer olduğunu ve burada şarap, bal ve süt ırmaklarının olduğunu ve oradaki kadınların buradakiler gibi olmayıp başka bir tür olduğunu ve cinsel ilişkilerinin ve hazlarının uzun sürdüğünü söyledi. Muhammed tutarsız ve aptalca birçok şey söyledi. Ayrıca onun takipçileri birbirlerine sempati duydular ve haksız bir şekilde onlara bu konuyu anlatmaya yardım ettiler.” (Theophanes, 1982: 35).

¹⁸ Toplum yaşamından kaçarak tek başına yaşama.

¹⁹ Alak, 96/1.

²⁰ Alak, 96/5.

Anlaşılan o ki Theophanes, Hz. Peygamber'in insanlara yeni dini anlatırken yalan ifadeler kullandığını ve onları etkilemek için her türlü yola başvurduğunu iddia etmiştir.

Theophanes'in, Hz. Peygamber'e karşı tutumuna baktıldığında Hıristiyan bir aziz ve Bizanslı bir asilzade olmasının verdiği refleks ile onu yalancı bir Peygamber olarak değerlendirmiştir. Hz. Peygamber'in cennet hakkındaki öğretilerinin insanları etkilemek ve onlara kendi düşüncelerini kabul ettirmek amacı güttüğünü ve tüm bunların aptalca ve tutarsızca olduğunu ifade ederek kendisine inananların da bu sapkınlığa düştüklerini ve yanlış yolda olduklarını belirtmiştir. Bütün bunların yanı sıra Hz. Peygamber'in soylu bir aileden geldiğini kabul ederek cesur biri olduğunu dile getirmesi, onun da Hz. Peygamber'den etkilendiğinin bir göstergesi olarak düşünülebilir. Kronikte, yazarın Hz. Peygamber'in ataları, önemli Arap kabileleri ve ona karşı tutumu ile bilgilerden sonra Bizans İmparatorluğu ile yapılan ilk savaş olan Mute Savaşı ele alınmıştır.

1.1.3. Kroniğin Verdiği Bilgiler Işığında Mute (Mothous) Savaşı

"Hz. Peygamber, Mekke'de bireysel olarak başlattığı İslam çağrısını zamanla Abdülmuttalib oğullarına, Mekkelilere ve komşu Arap kabilelerine de yapmış ve nihayet Medine'ye göç ederek burada bir İslam Devleti'nin temellerini atmayı başarmıştı. Ancak Hudeybiye Antlaşması'na kadar, başta Kureyşliler olmak üzere putperest Araplarla uğraşmaktan komşu hükümdarlara çağrıda bulunmaya sıra gelmemişti. Müslümanlar, Mekkelilerle yapılan Hudeybiye Antlaşması (M. 628) ile hem düşmanları tarafından resmen tanındılar hem de barışın nimetlerinden yararlanmak suretiyle İslam'ı yaymaya devam ettiler. Hz. Peygamber, komşu hükümdarlara ve Arap emirliklerine ayrı ayrı elçilerle mektuplar göndererek onları İslam'a çağırmaya başladı." (Aktan, 2017: 180).

Busra'daki Gassani Hükümdar'ına gönderilen elçilik heyeti hoş karşılanmamış, İslam diniyle alay ederek heyet kılıçtan geçirilmişti²¹. Tarihin başlangıcından beri uluslararası diplomasielerde, açık bir şekilde savaş ilanı olarak kabul edilen bu düşmanca davranışın karşılıksız kalmayacağı aşikârdı (Hitti, 1989, c. 1: 224). Bunun üzerine Hz. Peygamber bir askeri birlik hazırlamaya karar verdi.

²¹Eserini incelediğimiz Theophanes'in Mute Savaşı'nın sebebi olarak görülen elçilik heyetinin öldürülmesine eserinde yer vermeyip görmezden gelmesi dikkat çekici bir konudur.

“Tanrı elçisi Mute’ye²² gönderdiği askerini hicretin 8. yılı Cümadelulfi ayında (27 Ağustos - 25 Eylül 629) yollamış, ordusunun başına Zeyd bin Haris'i geçirmiş o, şehit düşerse yerine Ca'fer bin Ebu Talib'in geçeceğini, Ca'fer de öldürüldüğü takdirde Abdullah bin Ravaha'nın başkomutanlık vazifesini göreceğini söylemişti. Askerler sefer hazırlıklarını gördüler, Medine'den ayrılmağa hazırlandılar. Bu ordu 3000 kişiden ibaretti.” (Taberî, 1992, c. 5: 643-644).

Müslümanlar Medine'den ayrılıp Vadîlkura bölgesine ulaştıkları zaman Müslümanların geldiğini öğrenen ve onları durdurmak isteyen Şurahbîl b. Amr'ın²³ bir ordusuyla karşılaştılar. Müslümanlar, Şurabîl b. Amr'ın kardeşi Sedûs komutasındaki orduyu yenerek Maan²⁴ bölgesine ulaştılar ve burada ordugâh kurup konaklamaya başladılar (Algül, 2006: 386). Hz. Peygamber'in bu hazırlığına karşılık Bizans imparatoru Herakleios, Theodore komutasında içinde Müsta'rebe Araplarından olan Lahm, Cüzâm, Belkîn ve Bellî kabilelerinin bulunduğu (İbn'ül Esir, 1991, c. 2: 218). 100.000 kişilik bir orduyu Müslümanların üzerine gönderdi. Bizans ordusunun sayısı hakkında bir başka görüş de İbn'ül Kesir'de şu ifadelerle aktarılmaktadır;

İbn İshak dedi ki: Sonra yürüdüler ve Şam topraklarından Maan'a indiler. Halk burada şu haberi aldı ki, Herakleios, Belka topraklarından Maab'a (Maan), Rumlardan 100.000 kişilik bir ordu ile gelip ordugâh kurmuştur. Lahm, Cüzam, Kayn, Behra ve Bel kabilelerinden 100.000 kişi daha onlara katılmıştı. O katılanların başında Beli'den olan İraşe kabilesinden Malik b. Zafile denilen bir adam vardı. (İbn'ül Kesir; 1995: 407).

Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere Bizans ordusunun sayısı hakkında kesin bir görüş birliğine varılamamaktadır. Ancak kesin olan bir konu vardır ki o da Bizans ordusunun İslam ordusu karşısında sayıca çok fazla olduğudur. Müslümanlar bu haberi aldıklarında Maan'da kaldıkları iki gün boyunca içinde buldukları vaziyet hakkında müzakere ettiler. Bazılarının durumu Hz. Peygamber'e bildirip ondan gelecek emirlere göre hareket etmelerinin sağlıklı olacağını söylediği sırada Abdullah b. Ravaha savaşmak için sayı üstünlüğünün önemli olmadığını ve savaşılması gerektiğini belirtti. Bu konuşma üzerine cesaretlenen İslam ordusu savaş kararı alıp Maan'dan ayrıldı. İki ordu Mute yakınlarında karşılaştı. Bu karşılaşma Müslümanlar ve Bizansların arasındaki ilk savaş olarak tarihe geçmiştir.

Theophanes'in eserinde bu olayı 631-632 yılları içerisinde nakletmiş olması ve “Muhammed çoktan ölmüştü” (Theophanes, 1982: 36) ifadelerini kullanması bizlere bu hususta sahipsiz bilgilere sahip olmadığını göstermektedir. Yukarıda da ifade edildiği gibi

²² Arap Yarımadası'nın kuzeyinde Şam bölgesinde yer alan Lut Gölü'ne 11, Kudüs'e 50 km uzaklıkta olan, geniş tarım arazilerine sahip bir kasabadır (Algül, 2006, c. 31: 385).

²³ Gassanilere bağlı Busra emiridir.

²⁴ Maan, Mute yakınlarında bir köy

bu olay, Hz. Peygamber hayattayken ve 629 yılı içerisinde vuku bulmuştur. Theophanes, Mute savaşıyla ilgili aşağıdaki bilgileri vermektedir.

“fakat Arap ırkının Hıristiyanlara saldırması için 4 emir atadı. Onlar idolleri için kendilerini kurban ettikleri bir günde Araplara saldırmak istedikleri için vekil Theodore'nin yeri olan Moukheon (Maan) olarak adlandırılan bir köye geldiler. Vekil, Kureyşli bir adam olan hizmetçisi Koutabas'dan bunu öğrendiği zaman o tüm çöl korumalarını topladı. O, emirlerin saldırıyı amaçladığı gün ve saati Müslümanlardan belirledi ve Mûte olarak adlandırılan bir yerde onlara saldırdı. Onların üçünü²⁵ ve askerlerinin çoğunu öldürdü fakat Khalid²⁶ (onlar onu Tanrı'nın kurbacı olarak adlandırıyorlar.) ismindeki bir emir kaçtı.” (Theophanes, 1982: 36).

Elbette yukarıda verilen bilgilerde de yanlışlıklar söz konusudur. Hz. Peygamber dört komutan değil üç komutan atamış ve bu komutanların komutanlık sıralarını yukarıda da Taberî'de nakledildiği gibi belirlemiştir. Theophanes'in dördüncü komutan olarak belirttiği Halid b. Velid'in Hz. Peygamber tarafından atandığını düşünmesi onun bu konuda yanlıya düştüğünü göstermektedir. Oysa Halid b. Velid, Hz. Peygamber tarafından atanmamış, savaş alanında Abdullah b. Ravaha'nın şehit düşmesinin ardından Sabit b. Arkam'ın komutanlığı kabul etmemesi üzerine askerler tarafından komutan olarak seçilmiştir (Taberi, 1992, c. 5: 650).

İslam ordusu kendisinden sayıca çok üstün olan düşman ordusu karşısında çetin bir direniş göstermiş ve on beş şehit²⁷ vermiştir. Daha sonra Halid b. Velid, ordunun daha fazla kayıp vermesini önlemek adına dağılan orduyu toplamış ve planlı bir şekilde Medine'ye doğru çekilmiştir (Zeydân, 2012, c 1: 88).

“Yakınındaki Arapların bazıları çölün ağzını korumak için imparatorun küçük bir para yardımı aldı. O zamanda bir harem ağası askerlerin maaşlarını dağıtmak için geldi. Adetler gereğince Araplar da ücretlerini almaya geldi fakat harem ağası şunları söyleyerek onları kovdu; “İmparator askerlerine zorlukla para veriyor; sizin gibi köpeklerle daha ne kadar verecek?” Ezilen Araplar kabile üyelerine gitti ve onlara Sina Çölü'nün ağzında bulunan ve çok zengin olan Gaza²⁸'nin topraklarının yolunu gösterdiler.” (Theophanes, 1989: 36).

²⁵Zeyd b. Hârise, Ca'fer b. Ebû Tâlib, Abdullah b. Ravaha'dan bahsetmektedir (Algül, 2006, c. 31: 386).

²⁶Halid b. Velid

²⁷Bu on beş kişi şöyledir; Zeyd b. Hârise, Ca'fer b. Ebû Tâlib, Abdullah b. Revâha, Abbâd (Ubâde) b. Kays, Mes'ûd b. Esved, Vehb b. Sa'd, Hâris b. Nu'mân, Sürâka b. Amr b. Atıyyeel-Mâzinî. Ebu Küleyb (Kilâb) b. Amr, Câbir b. Amr, Amr b. Sa'd, Âmir b. Sa'd, Abdullah b. Sa'd, Süveyd b. Amr ve Mes'ûd b. Süveyd (Algül, 2006, c. 31: 386)

²⁸Günümüzdeki Gazze şehridir. Eskiden ihraç edilen mallar develerle Kahire'ye ulaştırılırdı. Süveys Kanalı'nın açılmasından önce Mısır, Suriye ve Anadolu'dan gelen ticaret ve hac yollarının birleşme noktası olarak çok hareketli günler yaşamıştır. Tarih boyunca devamlı el değiştiren Gazze, Bizanslılar zamanında önemli bir ticaret merkezi ve bu arada Mekke'den gelen tüccarların da uğrak noktası idi. Müfessirler, Kureyş suresinde bahsedilen yaz ve kış seferlerinde kışın gidilen yerin Gazze olduğunu söylemektedirler. Mekke'li tüccar kabilelerinden birinde Hz. Peygamber'in büyük dedesi Haşim b. Abdümenâf da bulunmuş ve bu şehirde vefat etmiştir; kabrinin burada yer alması sebebiyle şehre bazı kaynaklarda Gazzetü Hâşim denildiği görülür. Hz. Peygamber'in babası Abdullah da Gazze'ye gelen tüccarlar arasındadır. Hz. Ömer'in esas servetini İslam'a girmeden önce Gazze'ye yaptığı ticari yolculuklardan kazandığı rivayet edilmektedir. (Bilge, 1996: 534)

Theophanes'in verdiği bu bilgiden anlaşılıyor ki Bizans İmparatorluğu savaşlarda kullandığı Arap askerlere ücretlerini dağıtma sırası geldiğinde adaletli davranmıyor ve onları aşağılıyordu. Bu şekilde davranmasının sebeplerinden birisi de Bizans yanlısı Arapların, Müslüman Araplar karşısında önemli bir varlık gösterememesinden kaynaklanıyor olabilir. Sayısal üstünlüğe rağmen Bizans ordusu Müslümanlar karşısında önemli bir varlık gösterememiştir.

1.2. Hz. EBUBEKİR DÖNEMİ HAKKINDA BİLGİLER

Theophanes kroniğinde Araplarla ilgili ilk bilgilere M. 630-631 yılları arasında değinmiş olup bu yıl içerisinde Hz. Peygamber'in vefat ettiğini ve ardından Hz. Ebû Bekir'in halife seçildiğini belirtmiştir. Oysaki Hz. Peygamber 632 yılında vefat etmiş ve birtakım tartışmalar ve belirsizliklerin ardından Hz. Ebû Bekir aynı yıl içerisinde halife olarak seçilmiştir (Fayda, 2017: 112). Arapların kendi iç siyasetinin konusu olduğu için Hz. Ebû Bekir döneminde yaşanan halifelik tartışmalarından ve Ridde Savaşlarından bahsetmemiştir. Theophanes Hz. Ebû Bekir dönemindeki fetihler hakkında;

“Bu yıl içerisinde²⁹ Ebû Bekir daha önce de söylediğim gibi Araplar tarafından gösterilen yola dört generalini gönderdi, onlar Hire ve Gazze'nin tüm topraklarını aldı. Sergios birkaç askeri ile birlikte Filistin'deki Kayserya'dan geldi; Araplarla savaştı fakat üç yüz askerinden ilk öldürülen kişi o oldu. Araplar kesin bir zafer aldıktan sonra birçok esir ve çok miktarda ganimetle birlikte geri çekildiler.”(Theophanes, 1989: 37).

Theophanes yukarıdaki ifadeleri kullanarak sadece Hire ve Gazze fetihlerinden bahseder ve daha sonra Hz. Ebû Bekir'in vefat ettiğini nakleder. Oysa bu dönemde fetihler bu iki yer ile sınırlı kalmamış Irak ve Suriye topraklarında birçok bölge ele geçirilmiştir. Diğer dönemlerle konu bütünlüğünün sağlanması adına Hz. Ebû Bekir döneminde yapılan fetih hareketlerinden kısaca bahsetmek yararlı olacaktır.

Hz. Peygamber'in vefatının ardından Müslümanların ilk halife seçimi İslam siyasi tarihi açısından çok önemli bir konu teşkil etmiştir. Hz. Peygamber'in kendisinden sonra yerine kimin halife olacağına dair bir vasiyet bırakmaması Müslümanların ne yapacaklarını bilememelerine yol açmıştır. Lidersiz kalan

²⁹ 1 Eylül 632- 31 Ağustos 633 yılları arasında ifade etmektedir.

Müslümanlar her şeyi bir kenara bırakıp kendilerine bir lider atama gereği duymuşlar ve bu konu üzerinde birtakım tartışmalara girişmişlerdir. Öyle ki Müslümanlar için halife seçimi Hz. Peygamber'in defnedilmesini sonraya bırakacak kadar önemli bir gündem haline gelmiş ve Hz. Peygamber'in naaşı ilk halifenin belirlenmesinin ardından gerçekleşmiştir (Azimli, 2005: 67).

Hz. Peygamber'in vefat ettiği gün ortaya çıkan hilafet meselesine dair hadislerde açıklık olmaması Müslümanlar arasında fikir ayrılıklarının meydana gelmesine yol açtı (Cevdet, 2015: 21). Hz. Peygamber'in vefat ettiği gün Ensar, Hz. Peygamber'den sonra başa kimin geçeceğini görüşmek üzere Beni Sâide gölgeğinde toplandı ve toplantıda Hazrec³⁰ kabilesinin reisi olan Sa'd b. Ubâde'yi aday gösterdiler (İbn Hişam, 2006, c. 4: 412). Böyle bir toplantının gerçekleştiğini haber alan Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer ve Ebû Ubeyde b. Cerrah hemen yola çıktılar ve Benî Sâide gölgeğine vardılar. Onların gidişiyle birlikte halifenin Ensar'dan mı yoksa Muhacirlerden mi olacağı tartışması başladı (Hibban, 2017: 329-330). Ensar'dan biri söz alarak bir kişinin Ensar'dan, bir kişinin de Muhacirler'den emir olması gerektiğini söyledi. Ancak böyle bir uygulamanın devlet yönetiminde iki başlılığa ve kargaşaya yol açacağı görüşü her iki tarafça da kabul edilince bu öneri reddedildi. Ardından Hz. Ebû Bekir bir konuşma yaparak, Hz. Peygamber'in kabilesine mensup olan muhacirlerin ona ilk önce iman ettiklerini ve kendisine her türlü yardımda bulduklarını anlattıktan sonra akrabaları sıfatıyla halifelik hakkının onlarda olduğunu söyledi. Bu arada Ensar'ın yaptıklarını belirttikten sonra onların haklarını teslim ederek muhacirlerden sonra en şerefli kimselerin onlar olduğunu ifade etti (Fayda, 2017: 116-117). Ardından Hz. Ebû Bekir, “*Ben sizlere Ömer ile bu ümmetin emini olan Ebû Ubeyde'den birisini tavsiye ediyorum.*” (İbn'ül Esir, 1991, c. 2: 298) diyerek konuşmasını bitirdi. Buna karşılık olarak Hz. Ömer ve Ebû Ubeyde, “sen varken biz bu görevi kabul etmeyiz diyerek”, Hz. Ebû Bekir'e biat ettiler. Hemen ardından orada bulunan Muhacirler ve Sa'd b. Ubâde dışındaki Medineliler daha sonra da Hz. Ali ve bazı diğer Sahâbeler Hz. Ebû Bekir'e biat ettiler ve Hz. Ebû Bekir halife seçildi. Böylece Hz. Peygamber'in vefatının

³⁰ Medine'de Ensar'ın mensup olduğu Kahtânî asıllı meşhur iki Arap kabilesinden biri. Hazrec kabilesi Hz. Peygamber'in bütün gazvelerine katılmış ve önemli görevlerde bulunmuştur (Önkal, 1998, c. 17: 144).

ardından İslam dünyasında ortaya çıkacak olan kargaşanın önüne geçilmiş oldu (Aktan, 2017: 209).

Hz. Peygamber Mûte Savaşı'nın ardından hala daha önemli bir tehdit olarak gördüğü Bizans'ın sınır ihlallerini önlemek amacıyla, Suriye üzerine Üsame b. Zeyd komutasında bir ordu göndermek istemiştir. Fakat hazırlanmış olduğu bu ordu, Hz. Peygamber'in vefatı üzerine sefere gidememişti. Ancak Hz. Ebû Bekir halife olduktan sonra ilk icraatına bazı sahâbelerin, ridde olaylarından ve genç ordu komutanının tecrübesizliğinden dolayı karamsarlığa düşüp Hz. Ebû Bekir'i kararından döndürmeye çalışmalarına rağmen Üsâme ordusunu Suriye üzerine göndermekle başladı (Fayda, 1994: 103). Üsâme ordusunun gönderilmesi Arap yarımadası üzerinde çok sayıda isyanın ortaya çıkmasına sebep olmuştur. İslam ordusunun Medine'den ayrıldığını duyan civardaki Araplar eski dinlerine dönerek itaatten yüz çevirmişlerdir. Bununla beraber Üsâme ordusu 40 günlük seferin ardından kayıp vermeden ve ganimet kazanmış olarak geri dönmeyi başardı (İbn'ül Kesir, 1995, c. 5: 432).

Hz. Peygamber döneminde ona bağlılığını bildiren birçok Arap kabilesi onun halefi olan Hz. Ebû Bekir'e aynı sadakat ve bağlılığı göstermeyip; “*namaz kılarız ancak zekât vermeyiz.*” (el-Belâzurî, 2013: 111) söyleminde bulunarak irtidat ettiler (dinden döndüler) ve zekât vermeyi reddettiler. İsyân hareketleri kendisini peygamber ilan eden yalancı kimselerin ortaya çıkmasına neden oldu. Bazı Arap kabileleri isyan hareketlerinin kabileleri adına yararlı olacağı beklentisine girerek peygamber oldukları iddiasında bulunan kişilerin altında birleşerek isyanın büyümesine yol açtı. Böyle bir hareketliliğe karşılık olarak da Hz. Ebû Bekir, “*Hz. Peygamber'e verdikleri bir yıllık zekâtı bile bana vermezlerse onlarla savaşırım.*” (Hayyât, 2001: 127) cevabını vererek bu isyan hareketlerine olan tavrını kesin ve net bir şekilde ortaya koydu. Hz. Ebû Bekir Peygamber oldukları iddiasında bulunan, Müseylime el-Kezzâb³¹, Esved el-Ansî³², Tuleyha b. Huveylid³³ ve Secâh³⁴,ın üzerine başta Halid b. Velid olmak üzere önemli

³¹ Benû Hanîfe'ye mensuptur. Dini emirlerin bir bölümü kaldırdığı ilan ederek insanları tarafına çekmeye çalıştı (Demircan, 2018: 35).

³² Asıl adı Abhele veya Ayhele'dir. Siyah tenli olduğu için “Esved” lakabıyla tanınır. Kahtânîler'den Mezhic'in bir kolu olan Ans'a mensuptur (Algül, 1995, c. 11: 440).

³³ Necid'de oturan Mudar kabilelerinden Benî Esed'in reislerinden olup araplar arasında kahramanlığı ile bilinir. Asıl adı Talha'dır. Peygamberlik iddiasında bulunduğu için Tuleyha (Talhacık) denilmiştir (Arı, 2012, c. 41: 362).

komutanlarını göndererek isyanları bastırmiş ve düzeni sağlamıştir (Cevdet, 2015: 31-40).

Hz. Ebû Bekir devlet içerisinde çıkan isyanları başarılı bir şekilde atlattıktan ve Arap yarımadasını tamamıyla kontrolü altına aldıktan sonra Hz. Peygamber'in başlatmış olduğu İslam'ı yayma politikasını devam ettirmek istiyordu. Zira dünyaya İslamiyet'i yaymak istiyorsa bunu sadece Arap yarımadasıyla sınırlamayıp uzak coğrafyalara da taşımalarının bilincindeydi. İşte bu amaç doğrultusunda döneminin ilk fetih hareketlerine çağının iki büyük devleti olan Bizans ve Sâsânî Devletleri'nin elinde bulundurduğu Suriye ve Irak topraklarına seferler düzenlemekle başladı (Aktan, 2017: 220; Kelpetin, 2012: 160).

Hz. Ebû Bekir, Benî Şeybân kabilesinin reisi olan Müsennâ b. Harise'nin İranlılarla savaşmak için kendisinin kumandan tayin edilmesini istemesi üzerine ona Müslümanlar adına Irak topraklarını fethetme izni verdi. Hîre³⁵ ve Sevâd³⁶ bölgesine kadar ulaşan Müsennâ İranlıların kendisini durdurmak için ordu göndermesi üzerine halifeden yardım istedi ve Hz. Ebû Bekir Hâlid b. Velid'i görevlendirdi. Hâlid'in de Müsennâ'ya katılması ile birlikte yapılan savaşların ardından Hîre toprakları Müslümanların kontrolü altına girdi (Altungök, Yıldırım,2015: 106-107). Daha sonra Hâlid, halifenin Müslümanlara yardım etmek üzere Şam'a gitmesini emrettiği bir mektubu alması üzerine Suriye cephesine doğru harekete geçti (Dinneverî, 2017: 172). Halifenin Suriye üzerine göndermiş olduğu üç ayrı birlik Filistin'deki Kaysâriye ve Gazze şehirlerini ele geçirdiği sırada cepheye gelen Hâlid, Mercirâhit karargâhındaki Bizans birliklerini mağlup etti. Ardından Dımaşk'ın kuzeyine doğru ilerleyerek Busrâ

³⁴Cezire'de mensubu olduğu Benî Tağlib kabilesi arasında Peygamberlik iddiasında bulundu (Kelpetin, 2012: 80).

³⁵ Hîre, bugün Irak'ın Necef iline bağlı bir ilçedir. Kûfe ile arası1 fersahtan (5.76 km.) azdır. Kûfe ile Havernak arasında bulunan Kinidre höyüğünün güneydoğusunda, Fırat Nehri kenarında yer alan geniş bir ovada kurulmuştur. Hîre isminin etimolojik kökeni hakkında çeşitli görüşler ileri sürülmüşse de genellikle Arâmice-Süryânice hirtâ (ordugâh) kelimesinden geldiği kabul edilmektedir. 4.-6. Yüzyıllarda askeri roller oynamış ve şahret kazanmıştır. (Kister, 2005: 29-30; Havkal, 2014: 198)

³⁶ Arapların İslam fetihleri sırasında çölün sarı kumlarından çıkıp Fırat-Dicle havzasındaki ekili, ağaçlık ve koyu yeşil alanı uzaktan gördüklerinde buraya "siyah" anlamında Sevâd kelimesini kullanmışlardı. Orta Çağ İslam coğrafyacıları Fırat ve Dicle arasındaki bölgeyi genellikle ikiye ayırmış, Bağdat'ın kuzeyinde kalan ve merkezi Musul yakınlarındaki Ninevâ şehri olan, tarihte Asurluların yayıldığı alana el-Cezîre güneyde kalan Akad, Babil ve Sümer bölgesine karşılık gelen Mezopotamya'ya da Sevâd demişlerdi (Demirci, 2009: 576).

şehrini fethettikten sonra Bizans askerleri ile yaptığı Ecnâdeyn Savaşı'nı kazanarak Filistin yolunu Müslümanlara açtı (M. 634) (Fayda, 1994: 104).

Hz. Ebû Bekir, Ecnâdeyn Savaşı'nın neticesini öğrendikten sonra hastalandı. Hastalığı sırasında kendinden sonra Hz. Ömer'in halife olmasını vasiyet etti. Hz. Ebû Bekir vasiyetinden kısa bir süre sonra M. 634 yılının Ağustos ayında 63 yaşında vefat etti (Demircan, 2018: 46). Yaklaşık 2,5 yıl halifelik yapan Hz. Ebû Bekir, önemli kararları alırken sahabelere danışmasının yanı sıra güç ve otoritesinin yetkilerini sonuna kadar kullanarak otoritesini bütün Arabistan'a yaymayı başardı. Gösteriştten uzak sade ve halkla iç içe bir yaşam sürmeyi tercih ederek gayrimüslimlere eziyet edilmesini yasakladı (Azimli, 2005: 87-88).

Theophanes M. 632-633 yılları arasında Filistin'de bir deprem meydana geldiğini söyler. Depreme ilaveten kuzey gökyüzünde bir işaretin belirdiğini ve bu işaretin güneyden kuzeye uzanarak 30 gün boyunca kaldığını belirtir. O, gökyüzünde görünen bu işareti Arapların bundan sonra yapacakları fetihlerin bir kehaneti olarak görür (Theophanes, 1982: 37). Gerçekten de Hz. Ebû Bekir döneminde başlayan İslam fetihleri ilerleyen dönemlerde Bizans İmparatorluğu üzerindeki etkisini arttırarak topraklarını genişletmeye devam etti.

1.3. Hz. ÖMER DÖNEMİ HAKKINDA BİLGİLER

1.3.1. Hz. Ömer Dönemi Fetih Hareketleri

Hz. Ebû Bekir'in vefatının ardından onun vasiyeti üzerine Hz. Ömer biat aldı ve halife olarak İslam Devleti'nin yeni lideri oldu. Hz. Ömer, halife olmasının ardından selefi Hz. Ebû Bekir döneminde başlayan İslam fetihlerini kaldığı yerden devam ettirmek niyetindeydi. Suriye ve Irak'ta açılan cephelerde mücadeleler aynı anda sürdürüldüğünden, Hz. Ömer döneminde yapılan fetihleri Suriye cephesi ve Irak cephesi olarak ayrı ayrı işlenmesi konu bütünlüğü açısından faydalı olacaktır. Bu fetihlere Irak cephesinde Sâsânî Devleti ile yapılan mücadeleler ile başlanıp daha sonra Suriye cephesinde Bizans ile olan mücadelelere Theophanes'in ifadeleriyle devam edilecektir.

Hız. Ömer halife olunca ilk iş olarak kaybettiği yerleri geri almak için harekete geçen Sâsânîlere karşı Ebû Ubeyd b. es-Sekâfi'nin başında bulunduğu 1000 kişilik bir orduyu Irak cephesine gönderdi (Fayda, 2007: 45). Halife, Hâlid b. Velid'in Suriye cephesine geçmesiyle vekil komutan olarak Irak cephesinde kalan Müsenna b. Hârîse'ye yazdığı mektupla, Ebû Ubeyd'i karşılamasını ve onun emirlerine uyararak ona itaat etmesini emretmiştir (el-Belâzurî, 2013: 286). Ebû Ubeyde ve yardımcısı Sâlit b. Kays'ın ordusuna yolda diğer Arap kabilelerinden de katılımlar olarak sayıları 5.000 kişiye ulaşan ordu, Hire yakınlarında karşılaştığı Sâsânî birlikleri üzerinde galip gelerek ardından Hire'ye ulaşmıştır (Altungök, Yıldırım, 2015: 110). Ardından Sâsânî ordu komutanı Rüstem kaybedilen savaşın intikamını almak için yeni bir orduyu Müslümanların üzerine göndermiştir. Bu gelen ordunun haberini alan Ebû Ubeyd, Fırat Nehri yakınlarındaki Merûha/Mirvaha'ya³⁷ onları karşılamak üzere gelmiştir. Sâsânî orduları da Fırat Nehri'nin karşı yakasına gelerek beklemeye başlamışlardır (Hibbân, 2017: 368). İki ordu arasında başlayan savaş çok şiddetli geçmiş ve Müslümanlardan Ebû Ubeyd'in de aralarında bulunduğu birçok önemli komutanın şehit olmasının ardından komutayı Müsenna devralmıştır. Savaş sırasında Müslümanlardan Abdullah b. Mezit, savaştan kimse kaçmasın diye nehir üzerinde bulunan köprüyü yıktırılmış ve Müsenna da nehrin üzerine cisirlerden köprü inşa ettirmiştir. Bu sebepten dolayı Sâsânîlerle yapılan bu savaş Köprü Savaşı olarak kayıtlara geçti (Altungök, Yıldırım, 2015: 112). M. 642 yılına kadar sürecek olan savaşlarda Sâsânîlerin Müslümanlara üstün geldiği tek savaş Köprü Savaşı'dır.

Theophanes Sâsânîlerle yapılan bu savaşa eserinde 640 yılı içerisinde değindiği bu savaş hakkında;

Araplar İrani'lara saldırdı ve İrani'lerle çatışma içine girdiler. Zaferleriyle boyun eğdirdiler ve tüm İrani'lari tabi kıldılar. İran kralı Hormisdas sarayını terk ederek iç bölgelere kaçtı. Müslümanlar tüm kraliyet elbiselerini ve Ömer'e getirilen Khosroes'in kızlarını ele geçirdiler (Theophanes, 1982: 40).

Theophanes yukarıdaki ifadeleriyle Müslümanlar ile Sâsânîler arasındaki savaşları M. 640 yılında sonlandırmıştır. Onun eserinde Sâsânî Devleti ile İslam orduları arasındaki münasebetlere bir daha rastlanılmaz. Oysaki Sâsânî Devleti ile Müslümanlar arasındaki savaşlar M. 642 yılına kadar sürmüş ve M. 642 yılında

³⁷ Kûfe yakınlarında, Doğu Fırat üzerinde bulunan ve Kussu'n-Nâtif olarak da isimlendirilen bir yerdir (Kelpetin, 2012: 187).

Nihavent Savaşı'nda Müslümanların galip gelmesiyle son bulmuştur. Bu savaş sonucunda Sâsânî Devleti yıkılarak Irak'ın fethi tamamlanmıştır (Aktan, 2017: 233).

Suriye Cephesi'ndeki Bizans İmparatorluğu ile yapılan mücadelelere bakılacak olursa, Theophanes kaynağında kullanmış olduğu tarihlendirme yöntemine göre Hz. Ömer'in M. 634 ile 646 yılları arasında 12 yıl süreyle halifelik görevini ihtiva ettiğini bildirir. Oysaki Hz. Ömer'in M. 634 ve 644 yılları arasında 10 yıl boyunca Müslümanlara liderlik yaptığı tarihi kaynaklarda mevcuttur. Theophanes eserinde Hz. Ömer döneminde meydana gelen Bizans İmparatorluğu ile Müslümanlar arasındaki mücadelelere şu ifadeleriyle başlamıştır;

Bu yıl içerisinde Ebu Bekir öldü; o 2,5 yıl boyunca halifelik yapmıştı. Umar³⁸ iktidara geçti. O diğer şehirlerin yanı sıra Bostra³⁹'yu alan Araplara karşı bir ordu gönderdi ve Gabitha⁴⁰'ya kadar ulaştı. (Theophanes, 1982: 37).

Theophanes'in burada sözünü ettiği Araplar o dönemde Bizans İmparatorluğu'nun vassalı olan Ürdün ve Güney Suriye arasında yaşayan Gassani Arapları'dır. Sözünü ettiği ordu ise o tarihlerde Suriye cephesinde bulunan Şam'ın (Dımaşk) fethi için gönderilen ordudur. Theophanes, İslam ordularına karşı imparator Herakleios'un ordunun başında cepheye gitmeyip, general Theodore'u atadığını nakleder. Onun ifadelerine göre İslam orduları ile Bizans orduları Suriye Cephesinde birkaç kez karşı karşıya gelmişlerdir. Bu savaşlar Fihl bölgesinde yapılan Fihl Savaşı ve Şam (Dımaşk)'ın 33 km. güneyinde bulunan Mercüsseffer'de yapılan savaşlardır. Ardından Şam (Dımaşk) ve Humus şehirleri ele geçirilmiştir. Yapılan bu savaşlarda Müslümanlar Bizans orduları karşısında üstün gelmişlerdir (Fayda, 2017: 229-230).

Theophanes, bu yenilgiler sonucunda Yermük Savaşı'ndan hemen önce cephede bulunan Bizans ordusunun durumu hakkında;

“Baanes'in adamları isyan etti ve Herakleios'u tanımayarak onu imparator seçtiler.” (Theophanes, 1982: 38).

³⁸ Ebû Hafs Ömer b. el-Hattâb b. Nüfeyi b. Abdiluzzâ el-Kureşî el-Adevî.

³⁹ Busrâ, Suriye'nin güneyinde Yermük Nehri'nin kaynağına yakın bir yerde Cebel-i Dürüz'ün batı yamacında denizden 850 m. yükseklikte verimli bir ovada kurulmuştur. Bugünkü Ürdün-Suriye sınırının 30 km kadar kuzeyinde bağlı bulunduğu Der'â'nın (Eski adı Erziât) 41 km güneydoğusunda ve Şam'ın 141 km güneyinde yer alır (Fayda, 1992, c. 6: 470).

⁴⁰ Al Jabiyah, Suriye bölgesinde konumlandığı tahmin edilmektedir.

Theophanes'in yukarıdaki ifadelerinden de anlaşılacağı üzere, görülüyor ki Müslümanların Bizans Devleti karşısında elde ettikleri başarılar askeri alanın yanı sıra siyasi alanda da bir krize yol açmıştır (Levtchenko, 1979: 153). Cephe kazanılan başarılar, dolaylı olarak da cephe gerisine yansımış ve Bizans'ın ilerleyen süreçte içine düşeceği taht kavgalarının fitili bu savaştan sonra yakılmıştır.

Theophanes'in İslam orduları ile Bizans arasında meydana gelen Yermük Savaşı ile alakalı olarak verdiği bilgiler ise şöyledir;

Daha sonra Theodore'nin birlikleri geri çekildiler; Müslümanlar savaşa girmek için bir fırsat buldular. Güney rüzgârı Romalıları karşı estiği için onlar tozdan dolayı düşmanlarıyla karşı karşıya kalamadılar ve yenildiler. Onlar dar bir yerdeki Yarmuk Nehri⁴¹nin içine atıldılar ve burada iki general ve 40,000 adamlarıyla birlikte harap oldular (Theophanes, 1982: 38).

Ancak Müslümanların Şam'ı fethetmeleri ve oraya gitmeleri Yermük Savaşı'ndan önce olmuştur. Theophanes'in burada ifade ettiği Müslümanların Bizans kuvvetleri üzerinde muazzam bir zafer kazandığı ve Bizans'ın Suriye mukavemetini kırarak Suriye'nin topraklarının tamamının fethedilmesinde Müslümanların karşısında duracak dirençli bir Bizans ordusunun kalmayıp olduğu (Ostrogorsky, 2015: 103). Yermük Savaşı Bizans'ın Suriye'den ümidini kesmesine neden olmasının yanı sıra Busrâ, Baalbek, Hama gibi şehirleri de kaybetmesine yol açmıştır (Avcı, 2003: 61). Öte yandan Theophanes'in M. 634-635 yılları içerisinde meydana geldiğini söylediği Mısır Seferi ve Kudüs'ün fethi ile alakalı ifadesinde tarihsel olarak bir hatanın olduğundan bahsetmek mümkündür. Kronolojik olarak Kudüs'ün fethinden sonraya denk gelen Mısır seferi Theophanes'te tersi bir şekilde verilmiş olup, Müslümanların Mısır seferinden sonra Kudüs'ü kuşattıkları belirtilir.

Filistin bölgesini ele geçirme görevi verilen Amr b. el-Âs tarafından Kudüs dışındaki Gazze, Sebastiya, Nablus, Lüdd, Yübna, Amvas, Beyt Cibrin, Yafa, Rafah, Kınnesrin şehirleri ele geçirilmiştir (Gül, 2001: 49). Amr b. el-Âs'ın, M. 637 yılına geldiği sırada Kudüs şehrini kuşatma altına almasının ardından bölgeyi Müslümanlara karşı savunmak için görevlendirilen Bizans komutanı Areteon Kudüs'e kaçarak oraya sığınmıştır. 4 ay süren kuşatmadan sonra patrik Sophronios idaresinde Kudüs halkı Müslümanların savaşarak şehri almalarından korkmuş ve barış istemek zorunda

⁴¹ Yermük Nehri'dir. Tarihi kaynaklara Yermük Savaşı olarak geçmiştir. Bizans ordusu ağır bir yenilgi almıştır. Bu savaş Suriye'de Bizans egemenliğini sona erdirmiş ve Müslümanların bölgeye hakim olmasını sağlamıştır (Fayda, 2013, c. 43: 485-486).

kalmıştır. Böylece kutsal şehir Kudüs Müslümanların kontrolü altına girmiştir (Osrtogorsky, 2015: 103; Demircan, 2018: 58; Aktan, 2017: 239).

Kudüs'ün fethi ile alakalı olarak Theophanes'in ifadelerinde ilginç bir detaya yer verilmiştir;

Bu yıl içerisinde Ömer Filistin'e karşı sefere çıktı; o iki yıl boyunca kutsal şehri kuşattıktan sonra şehri aldı. Kudüs başpiskoposu Sophronios tüm Filistin'in güvenliği için bir antlaşma imzaladı. Kudüs başpiskoposu Sophronios tüm Filistin'in güvenliği için bir antlaşma imzaladı. Ömer kutsal şehre devetüyünden yapılmış pis bir elbise içinde girdi. (Theophanes, 1982: 39)

Bu kuşatmanın 2 yıl sürdüğünü ifade eden Theophanes'in bu refleksi Kudüs şehrinin Hıristiyanlar bilhassa Bizans için kutsal bir şehir olması ve bu kadar önemli bir şehrin 4 ay gibi kısa sürede kaybedilmiş olunamayacağı düşüncesinden kaynaklandığı ileri sürülebilir. Nitekim yukarıdaki ifadelerinden Kudüs'e verdiği değer net bir şekilde anlaşılmaktadır. Ayrıca Hz. Ömer'i dolayısıyla da Müslümanları küçümsediğini, Hz. Ömer'in elbisesi hakkında sarf ettiği sözlerden çok net bir şekilde anlaşılmaktadır. Theophanes bu tutumunu eseri boyunca devam ettirmekten kaçınmamış ve Müslümanlara karşı saygısız ifadelerini daima yinelemiştir.

Hz. Ömer, Kudüs'ün fethinden sonra Kudüs'ten kaçan Bizanslı askerlerin tekrar Müslümanlara saldırmasını önlemek niyetindeydi. Bu amaç doğrultusunda M. 640 yılında; Hicaz bölgesine yakınlığı, önemli tersanelere sahip olması ve Afrika'nın fethini daha kolay hale getirecek olan stratejik öneminin yanı sıra Bizans'ın tahıl ambarı olan Mısır'a Amr b. el-As komutasında bir ordu göndermiştir (Lapidus, 1997, c. 1: 81). Amr'ın fethettiği ilk yer Ferma şehri olmuştur. Ardından Zübeyr b. Avvam'ın da ordusuyla birlikte yardıma gelmesi üzerine Bülbeys, Ümmü Düneyn, Babilon ve İskenderiye⁴² şehirleri de ele geçirilmiştir. Böylece M. 640 yılında başlayan Mısır Seferi 3 yıl boyunca seferler ve kuşatmalar ile geçmiş olup 642 yılında Bizans'ın stratejik üssü Müslümanların egemenliğine girmiştir (Aktan, 2017: 240-243; Fayda, 2017: 252-257).

Seyf b. Ömer'in rivayetine göre ise; Mısır seferi 637 yılında başlamış olup Müslümanlar Babilon'a geldiklerinde onları karşılayan Ebu Meryem'e öncelikle İslam'a girme ve yahut dinlerinde kalıp cizye verme çağrısında bulunmuşlar şayet bunu kabul

⁴²Nil deltasının batı kenarında yer alan İskenderiye Asya, Afrika ve Avrupa'yı birbirine bağlayan yolların birleştiği noktada önemli ticaret ve ulaşım merkezidir. Şehir, Amr b. el-Âs tarafından ele geçirildiğinde anlaşma gereği halkın din özgürlüğü teminat altına alındı ve isteyenlerin şehri terk etmelerine izin verildi (es-Seyyid, 2000, c. 22: 574).

etmezlerse savaşacaklarını bildirmişlerdir. Mısırlıların bu teklifi kabul etmemeleri üzerine iki ordu savaş düzenine geçti, İslam ordusu karşısında direnemeyen Bizans ordusu geri çekilerek Aynişems'e sığındı. Ebrehe b. Sabbah Ferma'ya, Avf b. Malik İskenderiye'ye gönderdi. Komutanlardan her biri fethi ile görevlendirildikleri şehirlerle savaş yapmadan anlaştı. Amr komutasındaki ordu ise kaçan askerleri takip ederek şehri muhasara altına aldı ve muhasaraya karşı direnemeyeceğini anlayan Mısırlılar şehrin kapılarını Amr'a açtılar ve yıllık 50.000.000 dirhem cizye ödemeleri karşılığında anlaşma yaptılar (Kelpetin, 2012: 233-234).

İslam tarihçileri tarafından kabul gören yukarıdaki rivayetten farklı olarak Theophanes Mısır Seferi'ni 635 yılında başlatır ve ekler;

Yermük Savaşı'nın ardından elde edilen kesin zafer üzerine Müslümanlar Şam'a gittiler; onlar onu ve Phoenicia⁴³ topraklarını adılar. Onlar oraya yerleştiler ve Mısır'a karşı sefere çıktılar. İskenderiye piskoposu Cyrus bunu öğrendiği zaman onların şiddetli saldırılarına yardım etti. Fakat o onların açgözlülüğünden korktu ve bu yüzden Mısır'ın onlara her yıl 120,000 altın vereceği sözünü içeren bir antlaşma yaptı. O üç yıl boyunca bunu sağlayarak Mısır'ı felaketten kurtardı (Theophanes, 1982: 38).

Yukarıdaki bilgilerden sonra imparator Herakleios'un başpiskopos Cyrus'u antlaşma yaptığı için suçladığını ve bunu üzerine Manuel'i Mısır'a vali olarak atadığını ifade eder. Ardından sözlerine şöyle devam eder;

Bir yıl geçtiğinde Müslümanların vergi toplayıcıları altınlarını almak için geldiler. Manuel şunları söyleyerek onları kovdu; " Ben vergileri verecek olan silahsız Cyrus değilim; aksine ben silahlıyım." Vergi toplayanlar gittikten sonra Müslümanlar Mısır'a saldırdılar. O ve birkaç adamı İskenderiye'nin dışında olmasına rağmen onlar Manuel'e saldırdılar ve onu uzaklaştırdılar. O tarihten itibaren Müslümanlar Mısır'daki vergilere el koydular (Theophanes, 1982: 38).

Yukarıda da görüldüğü gibi Theophanes, Müslümanların Mısır seferini 4 yılın sonunda tamamladıklarını belirtmiştir. Böylece klasik İslam tarihçileri tarafından kabul görülen Mısır seferinin geçirdiği aşamaları ve gelişmeleri Theophanes, farklı bir şekilde ele alarak nakletmiştir. Theophanes'in İslam fetihlerinin tamamlanmasını geciktirme çabasına girmesini iki sebep çerçevesinde değerlendirmek mümkündür. Bunlardan ilki Theophanes'in eserinde kullanmış olduğu takvim nedeniyle bazı yanlışlara düşmesi olarak görülebilir. Bir değer sebep ise, İslam orduları karşısında Bizans'ı kısa sürede yenilgiyi kabullenemeyeceği duygusa kapılıp, devletini korma refleksine bürünmesi olabilir.

⁴³ Fenike

Theophanes 636 yılı içerisinde; “Ömer İad⁴⁴’ı Suriye’ye gönderdi ve o Suriye’deki tüm halkı kendisine tabi kıldı.” (Theophanes, 1982: 39). Ancak İyad b. Ganem, Suriye cephesinin genel komutanı olarak görev yapmamıştır. İyad, Suriye cephesindeki öncü birliğin başında bulunarak, Halep şehrinin fethinde etkili olan bir isimdir. Suriye’nin fethi için görevlendirilen ve bu fethi de gerçekleştiren ordunun başında ise Ebu Ubeyde bulunmaktadır (Kelpetin, 2012: 225; Fayda, 2017: 244).

Hiz. Ömer 639 yılında Ebu Ubeyde’nin vefatı üzerine İyad b. Ganem’i vali tayin etmiştir. Ardından İyad b. Ganem aynı yıl 5.000 kişilik bir askeri birlikle el-Cezire bölgesine sefere çıkmıştır. Rakka’yı muhasara altına alarak halkı anlaşma yapmaya mecbur bırakan İyad; seferlerine devam ederek, Harran, Ruha (Urfa), Amid (Diyarbakır), Meyyafarikin (Silvan), Mardin, Erzen (Garzan), Ahlat gibi şehirleri ele geçirerek vergiye bağlamıştır. (Theophanes, 1982: 40; Koyuncu, 2008: 135; el-Belâzurî, 2013: 200). Theophanes, Urfa’nın fethedilmesinde bir rivayete yer vermiştir;

“İyad tüm ordusu ile birlikte Fırat’ın karşısına geçti. O Urfa’ya ulaştığı zaman Urfalılar şehirlerini açtılar ve toprakları, generalleri ve onlarla birlikte olan Romalılar için bir antlaşma yaptılar” (Theophanes, 1982: 40)

Theophanes yukarıdaki ifadeleriyle Urfa halkının Müslümanlar karşısında durumayacaklarını anlayarak antlaşma yapmak üzere şehrin kapılarını açtıklarını ileri sürmüştür. Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere Urfa halkı Müslümanların gücünden etkilenmiş ve Bizans’ın da kendilerine koruyamayacağı duygusuna kapılmışlardır.

Theophanes’in kroniğinde 641-642 yılları arasına geldiğinde; “Muaviye 7 yıllık bir kuşatmanın ardından Filistin bölgesindeki Kayseriye’yi ele geçirdi ve orada 7.000 Romalıyı öldürdü” (Theophanes, 1982: 41) ifadeleri yer almaktadır. Ancak Filistin bölgesinde bulunan Kayseriye ile ilgili farklı rivayetler söz konusudur. El-Belâzurî’de geçen rivayetlerde Kayseriye’yi; üç farklı kişinin fethettiği üzerinde durularak, Muâviye b. Ebû Süfyan, İyad b. Ganem, Amr b. el-As isimleri arasında değiştiği belirtilmiştir. Belâzurî’ye göre ise Kayseriye’yi ilk kuşatan Amr b. el-As’dır. Nitekim Kayseriye’yi fetheden kişinin Muaviye olduğu bilgisi doğrudur ancak 7 yıl boyunca kuşatmayı

⁴⁴ Ebû Sa’d İyâz b. Ganem b. Züheyr el Fihri. Hiz. Peygamber’in bütün gazvelerinde bulunmuştur. Yermük Savaşı’ndaki beş kumandanın biri olan İyâz bu muharebede hezimete uğrayan Bizans ordusundan kaçanları Malatya’ya kadar takip etti ve şehir halkı cizye ödemeyi kabul edince anlaşma yaparak geri döndü. Bu sebeple Bizans topraklarına geçiş yolunu ilk defa onun açtığı kabul edilir. Halep’in fethinde Ebû Ubeyde b. Cerrâh yönetimindeki kuvvetlerin öncü birliklerini sevk ile görevlendirildi ve Haleplilerle antlaşmayı o yaptı (Çubukçu, 2001: c. 23: 498-499).

sürdüren kişi Muaviye değildir. Muâviye Şam valisi olduktan sonra Kayseriye kuşatması ile alakadar olmuş ve orayı ele geçirmeyi başarmıştır (el-Belâzurî, 2013: 166-167).

Yukarıda anlatılanlar bağlamında Thephanes'in eserinde Hz. Ömer dönemi fetihleri ile alakalı bilgiler burada son bulmuştur. Bizans tehdidini durdurmak amacıyla farklı cephelerde İslam ordularının aynı anda mücadele veriyor olması, muhtemelen Theophanes'in eserinde fetih hareketlerinin karmaşık olmasına yol açmıştır.

1.3.2. Hz. Ömer Dönemi Devlet Teşkilatı

Hz. Ömer'in halifeliği devrinde Sâsânî Devleti ve Bizans İmparatorlukları karşısında alınan siyasi ve askeri başarılar neticesinde Irak, İran, Suriye, Filistin ve Mısır gibi uzak ve geniş coğrafyaların fethedilmesi İslam Devleti'nin hudutlarının önemli ölçüde artmasını sağlamıştır. Sınırların artmasının doğal sonucu olarak yaşam koşullarındaki değişikliklerinin yanı sıra İslam ülkesi içerisinde çeşitli milletlerden din ve mezheplere mensup insanların siyasi, iktisadi, içtimai statülerinin belirlenmesi gerekliliği gün yüzüne çıkmıştır. Bunlara ilaveten Müslümanlarla ilgili yeni düzenlemelerin yapılması gerekliliği Hz. Ömer'i devlet teşkilatında birtakım düzenlemeler yapmaya sevk etmiştir. Bunun sonucu olarak Hz. Ömer döneminde yeni kurumlar ortaya çıkmış ve bu kurumlar ondan sonrakilere de yol gösterici bir rol oynamıştır (Aktan, 2017: 243).

Hz. Peygamber döneminde gayrimüslimlerle yapılan savaşlarda elde edilen topraklar savaşa katılanlar arasında paylaştırılıyordu. Hz. Ömer döneminde de savaşlara katılanlar bu uygulamanın devam edeceğini düşünüyor ve bekliyordular. Ancak Hz. Ömer döneminde bu uygulamayı devam ettirmek pek mümkün görünmüyordu. Devletin elde ettiği toprakların Hz. Peygamber dönemindeki gibi paylaştırılabilecek kadar küçük olmaması bu uygulamayı devam ettirmeye olanak tanımıyordu. Ayrıca böyle bir uygulama merkezden uzak bölgelerdeki gayrimüslimlerin idaresini zorlaştıracak ve devletlerin olmazsa olmazı olan merkezi yönetim anlayışına ters düşecekti. Bu sebeplerden dolayı Hz. Ömer fethedilen yerlerdeki toprakları halkın elinden almayıp

toprakları işlemeleri adına ziraattan anlayan eski sahiplerine bıraktı ve bunun karşılığında da “haraç” adı altında arazi vergisi almayı tercih etti. Eğer bu araziler Müslümanlara bırakılmış olsaydı devletin gelirlerinde artış olmadığı gibi çöllerde göçebe bir hayat süren ve hayvancılıkla geçimini sağlayan Arapların zirai konularda bilgi sahibi olmadıkları için verimli tarım arazilerinden gelir elde edilemeyeceği için devletin gelirlerinde azalma olacaktı. Ayrıca kendi topraklarını kaybeden reaya da büyük bir sorun olarak devletin karşısındaki yerini alacaktı. Hz. Ömer'in bu politikasında Hz. Ali'nin bir tavsiyesinin önemli bir rolü vardır. Hz. Ali, ele geçirilen toprakların Hz. Ömer tarafından yerli reayanın elinden alınacağını duyunca kendisine *onları işlerinde serbest bırakmasını ve bu sayede Müslümanlara faydalarının dokunacağını* tavsiye etmiştir (Altungök, Yıldırım, 2015: 113). Hz. Ömer bu uygulaması ile hem devletin gelirlerini artmasını sağlamış hem de hoşgörülü politikası ile gayrimüslimlerin kendi dinlerini bırakıp İslamiyet'i seçmelerinde önemli rol oynamıştır (Demircan, 2018: 68).

Hz. Ömer toprakların aynı zamanda kayıt altına alınmasını da istemiştir. Böyle bir uygulama ile toprakların belirlenmesi ve kayıt altına alınması sağlanmış olup elde edilen gelir hesaplanabiliyordu. Ayrıca bu toprakların yönetimi de devlet kontrolü altında yapılmış oluyordu (Lewis, 2009: 81). Hz. Ömer'in toprakların kayıt edilmesine ilişkin emirlerine Theophanes'in de; “*Ömer tüm toprakların, insanların, sürülerin ve tarım ürünlerinin sayımının yapılarak kaydedilmesini emretti.*” (Theophanes, 1982: 40) sözleriyle yer vermiş olması halifenin bu konudaki hassasiyetini gözler önüne sermektedir. Ayrıca toprak ve ürünlere ek olarak sürülerin ve erkeklerin de sayımının yaptırıldığını görüyoruz. Hayvan sürülerinin sayılması hayvanlar üzerinden alınan vergilerin hesaplanması bakımından önemliydi. Ayrıca insanların da nüfus sayımına tabi tutulması yine mevcut savaş gücü, vergilendirme açısından önem arz ediyordu. Bunun yanında maaş ödenmesi için de nüfus sayımı zaruri bir hal almıştır. İlk nüfus sayımı Hz. Peygamber'in Medine'ye hicretinden sonra yapılmıştı. Gayr-ı Müslim erkekler de sayıma tabi tutularak kendileri için cizye⁴⁵ vergisi tayin edilmişti. Cizye

⁴⁵ Cizye; din adamları, yaşlılar, kadınlar ve çocuklar hariç olmak üzere yetişkin erkeklerden alınan vergidir. Tevbe 9/29. âyetine göre cizye alınmıştır. Kimsenin zorla Müslüman yapılmaması hükmünü getiren bu âyetin gereği olarak alınan ve Hz. Peygamber'in iki yıl kadar uyguladığı bu vergi ile başka din mensuplarının can, mal, ırz ve namusları koruma altına alınmıştır. Halifeler döneminde de bu kural benzer bir şekilde uygulanmıştır (Aktan, 2017: 244; Fayda, 2017: 300).

vergisi karşılığında gayrimüslim erkekler vatan savunması ya da askerlik gibi konulardan muaf tutulmuşlardı.

Hz. Ömer döneminde haraç, cizye ve fey⁴⁶ adı altında birtakım vergiler ile birlikte devletin gelirlerinde önemli bir artış yaşandı. Elde edilen gelirler devlet ekonomisine olumlu yansırken bu gelirlerin kimler arasında nasıl paylaşılacağı meselesinin ortaya çıkmasına neden oldu. İşte bu meseleyi adaletli ve eşit bir şekilde çözüme kavuşturmak isteyen Hz. Ömer, çözüm yolu ararken o sırada Medine’de bulunan İranlı bir komutanın ona İranlıların bütün gelir ve giderlerinin kaydedildiği ve böylece hiçbir şeyin boşa kalmadığı “divân”⁴⁷ adında bir teşkilatlarının olduğundan bahsetti. Bu kurumda maaş sahipleri sınıflara ayrılmışlar ve mensup oldukları sınıflara göre maaşlarını alıyorlardı. Hz. Ömer komutanı dinledikten sonra divân teşkilatının maaşların dağıtımında adaletli olacağı ve kontrol mekanizmasının kolay bir şekilde yürütülebileceği düşüncesiyle divân kurumunun kurulmasını emretti. Medine’de bulunan merkez divânın başında kendisi bulunarak taşradaki divânlara valiler tayin etti. Divânlara kâtipler atayarak maaş alacakların sınıflandırılmasını ve maaşlarının kaydedilmesini emretti. Böylece devlet teşkilatlanması yolunda önemli bir adım atılmış olundu. Onun bu uygulaması kendisinden sonraki halefleri tarafından da kullanılmaya devam edildi (Tıktaka, 2016: 72-73).

İslamiyet ile birlikte daha önceleri göçebe bir yaşam süren Araplar alışık olmadıkları bir yaşam tarzı olan yerleşik hayata geçmişlerdi. Arapların bu yeni düzene uyum sağlamalarını kolaylaştırmak ve genişleyen sınırlar ile birlikte nüfustaki artmaya bağlı olarak şehirlerde ortaya çıkabilecek kargaşayı önlemek adını birtakım çalışmaların yapılması gerekiyordu. İslam Devleti’ni kurumsallaştırarak ve teşkilatlandırarak düzensizlikleri çözüme ulaştırmakta önemli bir adım atmış olan Hz. Ömer, bu düzenin

⁴⁶ Fey, ganimetten farklı olarak gayrimüslimlerden savaş yapılmadan elde edilen gelirler anlamını taşımaktadır. Ganimet zengin fakir ayrımı yapılmadan savaşa katılanlar arasından eşit dağıtım yapılırken fey’in zenginlere verilmesi uygun görülmez. Hz. Peygamber döneminde fey uygulamalarında esnek davranıldığı görülmektedir. Bazı fetih ve savaşlardan sonra fey ve ganimet uygulaması görülmeyip bazılarında fey gelirleri ihtiyaç sahiplerine dağıtılmıştır. Hz. Peygamber’den sonra Hz. Ebû Bekir döneminde de aynı uygulama devam etmiştir. Hz. Ömer döneminde toprakların genişlemesine bağlı olarak artan gelirlerin dağıtılmasında değişikliğe gidilmiş olup bu uygulamada karar merci olarak divânlar kurulmuştur (Kaya, 2001: 72-79).

⁴⁷Divan Arapların Farslardan aldığı bir ıstılahtır. Divan kelimesi ilk defa kütüğe veya içine bilgiler kaydedilen deftere denilirdi. Daha sonraları mal veya yazı veyahut ordu gibi kesimlerden bir kesimin defterlerini ihtiva müessesesi anlamını taşımaya başladı (Bakır, 2008, c. 2: 401). Hz. Ömer’in kurmuş olduğu bu kuruma Divânu’l cünd ya da Divânu’l ceşş adı da verilmiştir (Yazıcı, 2015: 33).

kalıcılığının devam edebilmesi için şehirlerin bayındır hale getirilmesinin gerekliliğinin farkındaydı. Bu amaç doğrultusunda birçok şehirde bayındırlık ve iskân faaliyetleri başlatmış ve yeni şehirler inşa ettirmişti. Yeni kurulan şehirler için genellikle çöllere sınır bölgeler ya da sahillere yakın bölgeler tercih ediliyordu. Yerli halk buralara yerleşmesine rağmen genellikle Araplar buralarda egemen kesimdi. Hz. Ömer zamanında Irak'ta Basra⁴⁸ ve Kûfe⁴⁹, Mısır'da Fustat⁵⁰ gibi şehirler önceleri ordugâh şeklinde kurulmuş kentlerdi (Cahen, 2000: 29). Bu şehirlerin yanı sıra Musul ve Cize şehirleri de Hz. Ömer döneminde kurulan önemli şehirler arasında yer almaktadır (Şibli, 1975, c. 2: 133).

Uzak cephelere giden İslam askerleri ailelerini yanlarında götürüyorlar ve onları görmeleri gerektiğinde geri dönmek zorunda kalıyorlardı. Bunun sonucu olarak hem işlerin ilerlemesi aksıyor hem de uzun mesafe kat eden askerler yoruluyorlardı. Bu aksaklıkları ortadan kaldırmak amacıyla kurulan bu ordugâh şehirlere askerlerin aileleri yerleştirildi. Başlarda ordugâh olarak kurulan şehirler zamanla gelişerek birer ilim ve kültür merkezi haline geldi (Aktan, 2017: 245). Hz. Ömer kurulan bu yeni şehirlere merkezde kendisine bağlı valiler ve kadılar tayin etti. Böylece merkezi yönetimi uygulamış olup idarede birlik ve bütünlüğü sağlıyordu. Yeni kurulan şehirlerin planları Medine'den gönderilirken merkezinde hep camiler yer alıyordu. Bu câmilerin yanında isteyenlerin valilerle görüşebilmesi adına **darûlmâre** (emîr evi) yapılmıştır. Vergilerin saklandığı **dârürrişk**, çarşı, şehirlerin kenarında **dârü'l-berîd** (posta evi), askeri kışlaların her birinde at ahırları yapılmış ve daha sonra da kabilelere göre mahaller kurulmuştu (Fayda, 2017: 344).

Müslümanların Cuma, bayram ve cenaze namazlarının cemaatle kılınmaları ihtiyacından dolayı Hz. Ömer döneminde fethedilen yerlerde yapılan ilk binalar câmilerdi. Müslümanlar ele geçirdikleri yerlerdeki mabetleri bazen kısmen ya da tamamen câmiye çeviriyorlar bazen de yeni câmiler inşa ediyorlardı. Şam'da (Dımaşk)

⁴⁸ Şehir, Hz. Ömer'in "*Müslümanlar için İran'la Arap toprakları arasında Irak'ın sınırında, Çin Denizi sahilinde bir şehir kur*" emrini vermesiyle kurulmuştur. Daha sonra şehir Utbe b. Gazvan tarafından eyalet başkenti haline getirilmiştir (Mukaddesi, 2015: 120).

⁴⁹ Hz. Ömer zamanında Sa'd b. Ebû Vakkas tarafından kurulmuştur. Fırat'ın batı yakasında kurulmuş olup Necef ile Kerbelâ arasından ve Hîre'nin 5 km. kuzeyindedir. Bağdat'tan 170 km uzaklıktadır (Mukaddesî, 2015: 120; İstahri, 2015: 52).

⁵⁰ Hz. Ömer'in emriyle Amr b. Âs tarafından kurulmuştur (Battûta, 2017: 50). Mısır'ın en büyük şehridir. Nil kıyısındadır ve Nil'in kuzeydoğu yönüne düşer (İstahri, 2015: 51).

Ioannes Kilisesi'nin yarısına dokunulmamış ve Hıristiyanlara tahsis edilmiş diğer yarısı ise Müslümanların ibadetine açılmıştır. Benzer bir uygulama da Humus'ta bulunan kilise için yapılmıştı. Barış yoluyla ele geçirilen kentlerde bulunan kiliselere pek dokunulmamıştı (Fayda, 2017: 344).

Hız. Ömer'in Kudüs'te de bir câmi yapılmasını emrettiğini eserini incelemekte olduğumuz Theophanes'de de görmekteyiz. Theophanes bu câmi yapılmasına ek olarak yapım aşamasında neler yaşandığından da bahsetmektedir:

Bu yıl (M. 643-644) içerisinde Ömer Kudüs'te bir tapınak inşa etmeye başladı; bina ayakta duramadı ve yıkıldı. O neden olduğunu sorduğu zaman Yahudiler; "Eğer sen Zeytin Dağı'nın üzerindeki kilisenin tepesindeki haçı yıkmazsan senin binan ayakta durmayacak." diyerek niçin yıkıldığını söylediler. Bu nedenle haç kaldırıldı ve böylece bina ortaya çıktı. Bu sebepten dolayı İsa düşmanları birçok haçı ortadan kaldırdı (Theophanes, 1982: 41).

Theophanes yukarıdaki ifadelerinde Müslümanlar ve Yahudilerin Hıristiyanlara karşı birlikte hareket ettikleri izlenimine sahip olduğunu görmekteyiz. Hız. Ömer'in Kudüs'te cami yapmak için Yahudilerden yardım almış olduğuna inanmaktadır. Mutaasıp bir Hıristiyan olan Theophanes sürekli olarak Kudüs'ten Hıristiyanların kutsal şehri şeklinde ifadeler kullanmaktadır. Halbuki bu şehir üç dinin mensupları için de kutsal olarak kabul edilmektedir. Theophanes sürekli olarak haçın mucizelerine örnek vermek adına batıl anlatımlara yönelmektedir. Oysa yukarıda da bahsedildiği gibi barış yoluyla ele geçirilen Kudüs'teki kiliselere dokunulmadığı gerçeği Theophanes'in ifadelerinden de anlaşılmaktadır. Hız. Ömer Kudüs'te yeni bir *tapınak* (cami) yaptırdığına göre buradaki kiliseleri camiye çevirme gereği duymamıştır. Burada yapımından sözü edilen câmi Hız. Ömer tarafından o sıralarda harabe bir halde bulunan Mescid-i Aksâ'nın alanı üzerine yapılmasını emrettiği câmidir (Fayda, 2017: 344). Ayrıca bu câmiye ek olarak Mukaddesî'de Zeytin Dağı'nda⁵¹ Hız. Ömer adına bir mescidin yapıldığından da söz edilmektedir (Mukaddesî, 2015: 184).

Hız. Ömer dönemi; bayındırlık çalışmalarının başarılı bir şekilde sürdürüldüğü bir dönem olarak göze çarpmaktadır. Değişen yaşam koşulları, genişleyen topraklar, artan nüfusa bağlı olarak ihtiyaçların fazlalığını mevcut tarım arazilerinin karşılamaması Hız. Ömer'i bu sahada faaliyet yapmaya sevk etti. Bu alandaki çalışmalara tarıma

⁵¹ Kudüs'ün doğusunda yer alan bir dağdır.

elverişli arazileri tarıma kazandırmakla başlayan Hz. Ömer, çalışmalarını sulama kanalları ve bentlerin yapılmasıyla devam ettirdi. Sulama projelerini sadece tarım ile sınırlandırmayıp halkın su ihtiyacını karşılamak adına da şehirlere su kanalları yaptırdı. Bu kanallardan en önemlilerinden biri Basra'da bulunan Ebû Musa kanalıdır. Rivayete göre Basra halkından bazı kimseler Hz. Ömer'e ziyarete gelir. Hz. Ömer onlara bir ihtiyaçlarının olup olmadığını sorar. Onlar da yerleştirildikleri coğrafyanın çok kurak olması hasebiyle ürün yetiştiremediklerini, tatlı su bulabilmek için 2 fersahlık (6,23 km.) bir yere gitmeleri gerektiğini, su taşınması gereken kadınların çok zor şartlar altında su taşıdıklarını dile getirerek bu durumun çözülmesini isterler. Bunun üzerine Hz. Ömer kanal açılmasını emrettiği bir mektubu Ebû Musa'ya gönderir. Aldığı emir üzerine derhal çalışmalara başlayan Ebû Musa, Dicle Nehri'nin suyunu açtığı bir kanalla Basra'ya getirir (el-Belâzurî, 2013: 408).

Hz. Ömer döneminde açılan diğer kanallar arasında Ma'kal Kanalı, Sa'd Kanalı ve Emir-ül-Mü'min Kanalı bulunmaktadır. Bu kanallar arasında en büyük ve faydalı olanı Kızıl Deniz ile Nil Nehri'ni birbirine bağlayan Emir-ül Mü'minin kanalıdır. Bölge vilayetlerden gıda maddelerin satın alınıp taşınması Suriye ve Mısır karayollarının çok uzun olmasına bağlı olarak güçleşiyordu. Buna ek olarak mesafenin uzunluğu gıda maddelerinin ömrünü de kısaltıyordu. Bütün bu aksaklıkları ortadan kaldırmak isteyen Hz. Ömer Mısır valisi Amr b. Âs'a bu sorunun çözüme kavuşturulması emrini verdi. Amr b. Âs da Nil'in Kızıl Deniz'e bağlanması halinde taşımacılığın çok daha kolay ve kısa sürede olmasına imkân tanınması neticesinde Arabistan'ın bir daha kıtlık yaşamayacağı önerisinde bulundu. Aldığı emirle işe başlayan Amr b. Âs altı aylık gibi kısa bir sürede yaklaşık 110 km uzunluğundaki kanalı tamamladı. Kanal büyük gemilerin rahat geçebileceği kadar büyük ve derin kazılmıştı. Böylece Arabistan'ın büyük kıtlık yaşadığı dönemlerde gıda sevkiyatı kısa bir sürede yapılabilecekti (Şibli, 1975: 117).

Hz. Ömer döneminde yukarıda bahsedilen faaliyetlere ek olarak misafirhaneler, cezaevleri, hamamlar, pazarlar gibi çeşitli çalışmalar da yapılmıştır (Barış, 2006: 97-103). Kurulan yeni şehirler de büyük pazarlar oluşturulmuş, böylece ülke ticareti canlandırılmaya çalışılmıştır. Yol ve köprülerin iyileştirilmesi tüccarların şehirlere ulaşmasını kolaylaştırmış ve pazarların canlanmasını sağlamıştır. Arabistan'daki hayatı

canlandırmak ve ülkeyi daha çekici hale getirmek amaçlı yapılan bütün bu çalışmaların başarılı bir şekilde sürdürüldüğü kabul edilebilir bir gerçektir. Ayrıca teşkilatlanmış bir devlet ve gelişmiş bir ülke olma adına yapılan bu çalışmaların çeşitli din ve ırka mensup insanları İslam'ı seçmelerinde önemli bir rol oynadığı gerçeği de yadsınamaz. İslamiyet'e katılımın giderek artmasında sadece kurumsallaşma etkili olamamış Hz. Ömer'in uygulamış olduğu adaletli yönetim anlayışı bu katılıma olumlu bir katkı yapmıştır. Uygulamalardaki karar alımlarında danışarak ve fikir alışverişinde bulunarak hareket etmesinin yanı sıra herkese adaletli bir şekilde davranması onun çevreleri tarafından kabul görmesini sağlamıştır⁵².

Hiz. Ömer dönemi ile ilgili olarak son olarak değinilecek konu Theophanes'in de eserinde değinmiş olduğu Hiz. Ömer'in şehit edilmesi konusudur. Theophanes eserinde Hiz. Ömer'in şehit edilmesi olayına ve olayın gerçekleşme şekline değinmiştir. Ancak Theophanes'in eserinde yukarıda Hiz. Ebû Bekir'in vefatında olduğu gibi burada da bir farklılık göze çarpmaktadır.

Bu yıl (M. 645-646) içerisinde Müslümanların hükümdarı Ömer, 5 Kasım'da din değiştiren bir İranlı tarafından suikaste uğradı. O, Ömer'i ibadet yaparken buldu ve kılıcı ile karnından bıçakladı. 12 yıl boyunca halife olduktan sonra hayatı bu şekilde alındı. Ömer'den sonra akrabası Affan'ın oğlu Osman⁵³ iktidara geçti (Theophanes, 1982: 42).

Yukarıdaki ifadelerinde de görüldüğü gibi kendisi Hiz. Ömer'in M. 645 yılı içerisinde şehit edildiğini söyler. Oysa bu olay M. 644 yılı içerisindeki Kasım ayında vuku bulmuştur. Buna ilaveten Hiz. Ömer'in halifelik süresi ile alakalı farklılık da dikkat edilmesi gereken bir husustur. Hiz. Ömer'in İslam Devleti'nin başında kaldığı süre Theophanes'in bahsettiği gibi 12 yıl değil yaklaşık 10 yıl iki aydır. Theophanes'in Hiz. Ömer'in şehit edilmesi konusunuyla ilgili eksik bilgiye sahip olduğu görülmektedir. Hiz. Ömer'e suikast düzenleyen kişi onu arayıp bulmamıştır, camide namaz kılarken kendisini karnından değil arkasından hançerlemiştir. Bunun yanında Osman b. Affan ile Hiz. Ömer arasında yakın bir akrabalık da yoktur. Theophanes, ne hikmetse

⁵² Adaletin sağlanmasında ve uygulanması yetkili mercii olan hakimlik (kadılık) makamı Hiz. Ömer tarafından kurumsallaştırıldı. Ayrıca o İslam ceza hukukunu daha ileri bir noktaya taşımış ve bazı noktalardaki görev ve sorumluluk kurallarının eksiklerini gidirmiştir. Hiz. Ömer bugün bile İslam dünyasında geçerli olan hicrete göre tarihlemeyi kabul ederek Medine'deki ilk ve asli cemaat ile yeni İslam İmparatorluğu arasındaki sürekliliği açıkça temin etmiştir. İnananların emiri (Emiru'l-mü'minîn) unvanını almak suretiyle Hiz. Ömer, inanç etrafından bütünleşmiş bir topluluğu liderlik makamı ile geleneğe göre seçilmiş Arap kabile reislerinin otoritesini birbirine bağlamıştır (Busse, 2005: 293).

⁵³ Ebû Abdillâh (Ebû Amr) Zü'n-nûreyn Osmân b. Affân b. Ebi'l-Âs b. Ümeyye el-Kureşî el-Ümevî. İslam dininin üçüncü halifesidir (Yiğit, 2007, c. 33: 438).

Müslümanların başına geçen halifeleri birbirleriyle akraba olarak gösterme gayreti içerisindeydi.

Yapılan savaşlar sonucunda yerli halklardan esir olarak alınan kimselerden bazıları köle olarak Medine'ye getiriliyordu. Ancak önceleri Medine'ye yetişkin erkeklerin girmesine izin verilmezken giderek zenginleşen İslam toplumunda ihtiyaçların giderek artışı yanında zanaatkârlığın İslam toplumunda yaygın olmaması nedeniyle bu ihtiyacın dışarıdan karşılanması gerekliliğini gündeme getirmişti. Bu gereklilik neticesinde Hz. Ömer demircilikten, marangozluktan, dokumacılıktan ve zanaattan anlayan kölelerin Medine'ye girmesine izin verdi. Bu yolla Medine'ye gelen kölelerden bir tanesi de Mugîre b. Şu'be'nin kölesi olan Ebû Lü'lüe'dir⁵⁴ (Demirci, 2014: 15-16). Hz. Ömer bir gün Medine pazarında dolaşırken Ebû Lü'lüe onun yolunu keser ve aralarında şu diyalog geçer;

Ey mü'minlerin emiri! Mugîre b. Şu'be'ye karşı beni koru ve bana yardım et. Mugîre yüklenemeyeceğim bir vergiyi bana yükledi. Hz. Ömer; "ödediğin vergi ne kadardır?" diye sorunca, Ebû Lü'lüe: "Günde iki dirhem." der. Hz. Ömer; "Ona ne işle meşgulsün?" diye sorar. "Ben marangoz, demirci ve nakkaşçıyım." şeklinde karşılık verince, Hz. Ömer; "Ben senin bu haracını fazla görmüyorum. Senin bu yaptığın işlere karşılık fazla değil, ayrıca senin rüzgarla çalışabilecek bir değirmen yapabilirim dediğini işittim." der. "Evet yapabilirim." deyince, Hz. Ömer; "Öyleyse bana böyle bir yel değirmeni yapmanı isterim." der. Ebû Lü'lüe bunun üzerine; "Eğer sen hayatta kalırsan sana ta doğudan batıya kadar halkın söz edeceği bir değirmen yaparım." der (Esir, 1991, c. 3: 55).

Hz. Ömer'den aldığı cevaptan pek hoşnut olmayan Ebû Lü'lüe, önceden de içinde tutmuş olduğu kin ve öfke ile birlikte Hz. Ömer'in öldürmeyi planlar. Birkaç gün yapacağı suikastı planlayan Ebû Lü'lüe bir gün Hz. Ömer'in sabah namazını kılmak için câmiye gitmesini fırsat bilerek planını gerçekleştirmeye karar verir. Hz. Ömer'in namazını kılmak için geldiği câmide onunla birlikte saf tutan Ebû Lü'lüe, Hz. Ömer'in ibadetini yaptığı sırada onu hançerlemeyi başarır. Ardından kaçmaya çalıştıysa da yakalanacağını anlayınca intihar eder (Hibban, 2017: 397).

⁵⁴ Nihavent esirlerinden olan Ebû Lü'lüe'nin kindar ve kötü bir insan olduğu çeşitli rivayetlerde dile getirilmiştir. Hatta onun bütün Müslümanları tehdit ettiği yönündeki tespitlere de rastlamak mümkündür. Bu bilgiler dikkate alındığında ebû Lü'lüe meseleyi bireysel bir vergi açısından değil de kavimcilik açısından değerlendirmektedir. Çünkü Irak bölgesine gönderdiği haraç memurlarının tespit ettiği haraç oranları hususunda bile detaylı incelemeler ve soruşturmalar yapan halifenin yanı başında yaşayan bir kölenin vergisinde adaletsiz olması düşünülemez bir konudur. Hatta onun bu konuda Mugîre b. Şube ile konuşma niyetinde olduğu ya da konuştuğu yönündeki rivayetlere bile rastlamak mümkündür (Demirci, 2014: 19).

Hz. Ömer ağır yaralı olarak evine kaldırıldı. Yaralarının ağır ve ölümcül olduğu anlaşılınca insanlar etrafına toplanarak kendisinden sonra kimin başa geçeceğini sordular. Hz. Ömer bir şura kurulmasını ve burada 6 kişiyi kendi aralarından halife seçmeleri konusunda görevlendirdi. Kendi oğlunu da halife seçilmemek şartıyla bu şuraya dâhil etti. Halifelik konusunda yapılan tartışmalar devam ettiği sırada, Hz. Ömer'in yaralanmasının üzerinden 3 gün geçmişti. Geride kalan 3 günün ardından ağırlaşan Hz. Ömer daha fazla dayanamayarak vefat etti. Onun vefatının ardından halk Hz. Osman'a biat etti⁵⁵ ve böylece İslam Devleti'nin yeni halifesi Hz. Osman oldu (Tıktaka, 2016: 81-82).

1.4. Hz. OSMAN DÖNEMİ HAKKINDA BİLGİLER

Theophanes, Hz. Osman dönemi ile alakalı olarak olayları ele alırken Müslümanların Bizans İmparatorluğu ile yapmış olduğu mücadeleleri anlatarak Hz. Osman'ın şehit edilmesinin ardından Hz. Ali dönemi ile ilgili bilgilere geçer. Hz. Osman'ın şehit edilmesi olayına değinerek iç karışıklıklar vardı ifadelerini kullanır. Ancak bu iç karışıklıklara değinmez. Bu dönemde cereyan eden fetih hareketleri Theophanes'teki bilgiler ışığında paralel olarak ele alınmaya dikat edilecektir. Diğer başlık da ise Theophanes'in üzerinde pek durmadığı iç karışıklıklar ve Hz. Osman'ın şehit edilmesi meselesi ele alınacaktır.

1.4.1. Hz. Osman Dönemi Fetih Hareketleri

Hz. Ömer'in vefatının ardından Mısır, Azerbaycan, Fars gibi bazı bölgelerde isyan hareketleri filizlenmeye başlamıştır. Bütün bunların yanı sıra Theophanes'de de belirtildiği üzere; "Afrikalılar patrik Gregory altında isyan ettiler" (Theophanes, 1982:

⁵⁵ Hz. Ömer, şuranın çalışmalarını güvenli bir şekilde yürütebilmesi için gerekli talimatı vererek bazı uyarılarda bulundu. Özellikle çoğunluğun ittifakı karşısında muhalefette ısrar edenlere müsamaha gösterilmemesi konusundaki hassasiyeti dikkat çekicidir. Ayrıca Hz. Ali veya Hz. Osman'dan birisinin halife seçilmesi halinde kendi kabilelerinden olanları yönetime getirmemeleri hususunda tembihte bulundu. Şura başkanı Abdurrahman b. Avf başkanlığından toplanan şurada yapılan müzakereler neticesinde Hz. Ali ve Hz. Osman ön plana çıktı. Abdurrahman b. Avf, iki adaya da yönelttiği sorular neticesinde aldığı cevaplar sonucunda Hz. Osman'a biat edip halife olarak ilan etti (Parlak, 2012: 79).

42) ifadeleri ülkede isyanların sıçradıkları bölgeleri açıkça ortaya koymuştur. Afrika'daki çıkan bu isyan hakkında çağdaş İslam kaynaklarının verdiği bilgilerde; “Amr b. Âs'ın Medine'de bulunduğu bir sırada Mısır'ın İskenderiye bölgesinde Bizanslıların kışkırtmasıyla Müslümanlara karşı isyan etmişlerdir” (Yiğit, 2007: 439; Aktan, 2017: 251) bilgileri mevcuttur. Theophanes'in ifadelerinde bu isyanın başlama nedeni hakkında bilgi verilmemiştir. İsyanın çıkmasında Bizans'ın etkin olması gözardı edilerek, Afrikalıların Müslümanlardan memnun olmadıkları için isyana kalkıştıkları izlenimi verilmiştir.

Theophanes M. 647-648 yılları arasında;

Birçok bitkiyi ve büyük ağaçları kökleriyle birlikte kökünden söken şiddetli bir fırtına vardı. Müslümanlar Afrika'ya saldırdı; onlar isyan eden Gregory'e yöneldiler ve onun adamlarını öldürüp onu Afrika'dan sürdüler. Afrikalıların vergilerine el koyduktan sonra geri çekildiler (Theophanes, 1982: 43).

Theophanes'in yukarıdaki ifadelerinden; eserde söz konusu olan fırtınanın gerçek olma ihtimalinin yanı sıra Müslümanların, Bizans İmparatorluğu ve Hıristiyan halkın üzerinde egemen bir güç olmasını yıkıcı bir fırtınaya benzetmiş olma ihtimali de düşünülebilir. Yazarın eserinde bu tarz batıl inançlara çokça yer vermesi, İslam fetihlerine bir dayanak noktası aramasından kaynaklanabilir. Afrika üzerine gönderilen ordu Seranaik'i ve Trablusgarb'ı ele geçirerek Afrika vilayetlerine ilerlemiştir. Burada vuku bulan savaşlar neticesinde isyanın elebaşı olan Gregory ve askerleri öldürülmüştür. Bu olay bundan sonra bütün Kuzey Afrika'nın Bizans'ın elinden çıkarak Müslümanların kontrolü altına gireceğini göstermiştir (Levçenko, 1979: 154).

Theophanes'in eserinde sonraki yıl yani M. 648-649 yılları içerisinde Müslümanların Muaviye b. Ebû Süfyan komutasında Kıbrıs Adası'na saldırdıkları görülmektedir. Theophanes Kıbrıs üzerine yapılan sefer hakkında şu bilgileri vermektedir;

Bu yıl içerisinde Muaviye 1700 gemi ile Kıbrıs'a saldırdı. O Constantia⁵⁶ ve tüm adayı tahrip ederek aldı. Saray nazırı Kakorizos bunu duyduğu zaman büyük bir Roma ordusu ile ona karşı harekete geçti ve Arados⁵⁷un karşısına geçti. O donanmasını adada küçük bir kasaba olan Castellus'a demirlemek için getirdi ve tüm silah türleri ile onu almayı denedi. O bunun

⁵⁶ Ortaçağ dönemine girerken IV. Yüzyılın ortalarında arka arkaya vuku bulan depremlerle büyük zarara uğrayan Kıbrıs, İmparator Konstantios tarafından büyük çapta onarılıp bu felaketin tahribatını atlattı. Bu arada eski Salamis şehri de Konstantia adıyla yeniden kurularak Kıbrıs'ın merkezi oldu.

⁵⁷ Suriye'nin Tartus sahillerine 3 km uzaklıkta, tarıma elverişli arazisi bulunmayan küçük bir adadır (Polat, 2013: 229).

yapamadığı zaman Castellus'un halkına şehirlerini teslim etmeleri için korkutmak ve bir antlaşma yapmak ve aynı zamanda adayı terk etmeleri için Thomarikhos adından bir piskopos gönderdi. Piskopos ulaştığı zaman onlar onu gelir gelmez ele geçirdiler ve Muaviye onu geri vermedi. (Theophanes, 1982: 43)

Yukarıda da görüldüğü gibi Theophanes Kıbrıs seferi ve sonrası hakkında ayrıntılı ifadelere yer vermiştir. Ayrıca bu ifadelerden Müslümanların bir donanma kurdukları anlaşılmaktadır. Aslında Muâviye, daha önce bir donanma kurmak istemiş ancak Hz. Ömer, Müslüman askerlerinin çoğunun daha önceleri deniz görmemiş olmamaları, askerlerin gemicilik ve donanma adına bilgi ve tecrübeye sahip olmadıkları gerekçesiyle Muâviye b. Ebû Süfyan'ın isteğini geri çevirmişti (Terzi, 2017: 199). Nihayet Hz. Osman dönemine geldiğinde Muâviye b. Ebû Süfyan bu isteğini halifeye tekrarlamıştır. Halife, sefere katılacak askerleri mecbur koşmayıp kendi arzu ve istekleriyle donanmaya katılmaları şartıyla izni vermiştir (Esir, 1991, c. 3: 102). Müslümanların Kıbrıs üzerine düzenledikleri bu sefer Müslümanların ilk denizi savaşı olarak literatürlerdeki yerini almasının yanı sıra Bizans İmparatorluğu'nun o güne dek Doğu Akdeniz'deki üstünlüğünü kaybedeceğinin habercisi niteliğindedir (Diehl, 2006: 54).

M. 650 yılına gelindiğinde Muâviye b. Ebû Süfyan ordusunu toplayarak Ervâd Adası'na doğru sefere çıkmıştır. Theophanes bu hususta; *"Muâviye, Ervâd'ın halkının istedikleri yerde oturmaları konusunda antlaşma yaparak Ervâd'ı aldı. O şehrin duvarlarını yıkıp şehri yaktı ve adayı günümüze kadar insansız bıraktı"* (Theophanes, 1982: 43) ifadelerini kullanır ki; sarf etmiş olduğu sözlerden Ervâd halkının Müslümanlara karşı fazla bir direniş gösteremediği sonucu çıkmaktadır. (Yiğit, 2007: 439). Ancak halkı adadan taşıması ve adayı insansız bırakması pek gerçekçi görünmemektedir.

Hz. Osman döneminde Anadolu içlerine yapılan seferlerle alakalı olarak Theophanes, M. 651-652 yılları içerisinde meydana gelen gelişmeleri vermektedir. Onun bilgilerine göre Hz. Osman'ın halifeliği esnasında Şam valisi Muaviye b. Ebû Süfyan, komutasındaki birlikleri Anadolu içlerine seferlere gönderir. Bu bilgilere göre;

Bu yıl içerisinde komutan Busr⁵⁸ ve Araplar Isauria⁵⁹ya karşı sefer başlattı. Birçok adamı öldürmelerine ilaveten bağladığı 5,000 adamı esir alarak geri döndüler. İmparator Muaviye'ye barışı sormak için Prokopios'u gönderdi. İki yıllığına barış yapıldı (Theophanes, 1982: 44)

Yukarıdaki bilgilerin de belirttiği gibi komutan Busr'un Konya'ya kadar ilerlemesi gerçektir. Ancak Müslüman kuvvetlerin bu bölgeye ulaşana kadar hiçbir mukavemetle karşılaşmaması muhtemel görünmemektedir. Öyle ki Konya sınırlarına gelmeden önce Anadolu seferlerinin neticesi olarak Antakya ve Tarsus üzerinden Kayseri dolaylarına gelinmiş ve burası ele geçirilmiştir. Sonrasında seferlere devam edilmesi üzerine komutan Busr yönetiminde Konya'ya ulaşarak ele geçirilmiştir. Yapılan seferlerin sonucunda birçok kişinin esir alınmasının yanı sıra önemli miktarda ganimet elde edilmiştir. Bütün bu gelişmelere bağlı olarak Bizans imparatorunun Muâviye b. Ebû Süfyan'dan barış istemesi üzerine 2 yıllığına barış yapılmıştır (Fayda, 2017: 248). Anadolu seferlerinin sonucuna baktığımızda Müslümanların Bizans İmparatorluğu üzerindeki gücünü sadece Arap coğrafyasında değil aynı zamanda Anadolu'da da kabul ettirerek etkinliklerini kuzeye doğru taşımaya başarmışlardır.

İncelenmekte olunan eserde kronolojik olarak M. 653-654 yılları arasına gelindiğinde Rodos seferinden bahsedilmektedir. Eserde sefere; *“Muâviye, Rhodes⁶⁰'e bir sefer düzenledi. Muâviye 1370 yıllık Rodos heykelini yıktı ve bu heykeli Urfalı bir Yahudi'ye sattı”* (Theophanes, 1982: 44) ifadeleriyle yer verilmiştir.. Bu sefer ve olay hakkında kısaca bahsetmek gerekirse, Kıbrıs'ın fethinden sonra yapılan barış antlaşmasıyla donanmasını güçlendirme fırsatı bulan Muâviye b. Ebû Süfyan, donanmasını güçlendirdikten sonra Akdeniz'de bulunan adalara saldırma kuvvetini ve cesaretini elde etmiştir. Ayrıca Kıbrıs Adası'na yerleştirmiş olduğu Müslümanlar sayesinde de bu adayı, yapılacak seferler için bir üs olarak da kullanma fırsatına sahip olmuştur. Bu avantajları elinde bulunduran Muâviye komutasındaki Müslüman askerleri, M. 654 yılında Rodos Adası'nı ele geçirmişlerdir. Ardından adada bulunan dünyanın yedi harikasından biri olarak kabul edilen Helios Heykeli (Güneş Tanrısı) Urfalı bir Yahudi'ye satılmıştır. Ancak Theophanes'in ifade etmiş olduğu Helios Heykeli'nin yıkılması hadisesinde bir yanlışlık göze çarpmaktadır. Rodos Adası'nda bulunan bu heykel Müslümanlar tarafından yıkılmamış M.Ö. 225 yılında bir deprem

⁵⁸ Ebû Abdırrahmân Busr b. Umeyr b. Ertât b. Uveymir el-Âmirî el-Kureşî

⁵⁹ Konya

⁶⁰ Rodos Adası

sonucunda yıkılmıştır (Ostrogorsky, 2015: 108). Theophanes'in tarihi bir değer taşıyan bu heykeli; Müslümanlar tarafından yıkılmış olarak göstermesi, onun Müslümanlara karşı göstermiş olduğu düşmanca tavrının bir göstergesidir. Rodos Adası'nın ele geçirilmesinden itibaren Kıbrıs, Rodos ve Girit adaları Müslümanların idaresi altına girmiştir (Hamidullah, 2016: 290).

Yukarıda anlatılanlara ilaveten Theophanes, Arap komutanı Habib'ten⁶¹ bahsederek onun Ermenistan'ı istila ettiğini ifade eder (Theophanes, 1982: 44). Theophanes'in bu seferle ilgili bilgilerine İbn İbn'ül Kesir'in Vakidî'den naklettiği şu ifadelerde de rastlamaktadır; “*Vakidî dedi ki: Hicretin otuzuncu senesinde Habib b. Mesleme tarafından Ermeniyeye fethedildi.*” (İbn'ül Kesir, 1995, c. 7: 260). Ermenistan'ın fethini İbn Esir eserinde M. 652 tarihinde gerçekleştiğini kaydeder (Esir, 1991, c. 4: 124). İslam tarihinin iki önemli tarihçisi bu olayın M. 652 tarihinde gerçekleştiği hususunda hem fikir iken; Theophanes bu olayı onlardan farklı olarak M. 654 yılına tarihlendirmiştir.⁶²

Tarihler M. 654-655 yılına geldiğinde Müslümanlarla Bizans arasında büyük ve kanlı bir deniz savaşı meydana gelmiştir. Bu savaş ile alakalı olarak Theophanes, “*Muâviye'nin Bizans İmparatorluğu'na karşı Tripolis'te⁶³ büyük bir donanma inşa etti. Müslümanlar Bizans'a karşı sefere çıktılar*” (Theophane, 1982: 45) ifadelerini kullanmıştır. Ancak Theophanes'te bulunan bu bilgilerden farklı olarak Bizans tarihçisi Ostrogorsky bu savaşı, Konstans II'nin Müslümanların Kıbrıs, Rodos ve Kos (İstanköy) adalarını ele geçirmesinden sonra sıranın Constantinople'e geleceğini düşünerek büyük bir ordu toplayıp Müslümanların bu isteğini durdurmak üzere Akdeniz'e açılmasına bağlar (Ostrogorsky, 2015: 108). 200 gemiden oluşan İslam donanması Akkâ'dan yola çıkar ve iki donanma Likya yakınlarında karşı karşıya gelir. İslam donanmasının başından Mısır valisi Abdullah b. Sa'd Ebû Serh ve onun yanında da Büsr Ebû Ertât bulunmaktadır (Fayda, 2017: 266). Bu noktada Theophanes'in eserinde bir yanlışlık göze çarpmaktadır. Çünkü o Muâviye'nin donanmanın başına Abu'l Awar'ı⁶⁴ atadığını

⁶¹Ebû Abdirrahmân (Ebû Mesleme) Habib b. Mesleme b. Mâlik el-Fihri

⁶²İbn Hibban Ermenistan'ın fethini hicri otuz birinci yıl yani M. 653 olarak vermiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Hibban, 2017: 408

⁶³Antalya ve Fenike

⁶⁴Ebû'l-A'ver Amr b. Süfyân b. Abdışşems es-Sülemî. Suriye'ye gönderilen İslam ordusunda yer almıştır. Ebû Ubeyde b. Cerrâh'ın görev verdiği 10 kumandanın birisidir. M. 643-644 yılından Bizans'a

dile getirir. Oysaki donanmanın başında Abdullah b. Sa'd Ebû Serh bulunmaktadır (Theophanes, 1982: 45). Muâviye kendisi ise Kapadokya'ya doğru sefere çıkmış ve orayı tahrip ederek ganimetle birlikte geri dönmüştür (Levçenko, 1979: 155).

Bizans imparatoru Konstans II, denizdeki savaş başlamadan bir önceki gece uykusunda kendisinin Thessalonike'de⁶⁵ olduğunu gördüğü bir rüya görür ve bu rüyasını düş yorumlayan bir kişiye sorar ve şu cevabı alır; *“Keşke uyumasaydınız da bu rüyayı görmeseydiniz. Çünkü Selanik kelimesi anlamı; zaferi başkasına verendir. Yani zafer düşmanınıza meylediyor.”*(Farac, 1987, c.1: 181). Aldığı cevaba çok sinirlenen imparator derhal donanmasını savaş düzenine sokmuştur. İki donama arasında Akdeniz'de çıkan bu savaş sonucunda Bizans tam bir bozguna uğrayarak ağır kayıplar vermiştir. Bizans imparatoru Kostans II, genç bir askerın fedakârlığı sayesinde Constantinople'ye kaçarak hayatta kalmayı başarmıştır (Ostrogrosyk, 2015: 109).

Akdeniz açıklarında gerçekleşen savaşta çok sayıda yıkılan gemi direklerinin her tarafı kapladığı görülmüştür. Bundan dolayı bu savaş Arapçada direkler anlamına gelen “Sevâri” adıyla anılarak, Zâtussevâri Savaşı olarak isimlendirilmiştir. Savaşı Müslümanlar kazanmış ancak savaşın nimetlerini toplamak pek mümkün olmamıştır. Çünkü çıkan iç karışıklıklar ve bunun akabinde Hz. Osman'ın şehit edilmesi hadisesi buna izin vermemiştir (Aktan, 2017: 255). İçerde patlak veren birtakım karışıklıklar Müslümanların Bizans toprakları üzerinde ilerlemesini bir süre durdurmuştur. Halifenin öldürülmesiyle başlayan siyasal ve dinsel buhran ancak Muâviye'nin halife olmasıyla sonuçlanabilmiştir (Pirenne, 2006: 176).

Hz. Osman'ın halifeliği zamanında Hz. Ömer'in başlatmış olduğu fetih hareketleri daha da ileriye taşınmıştır. Daha önce fethedilmiş İran, Azerbaycan, Suriye ve Mısır gibi bölgelerin güvenlikleri sağlandıktan sonra, Akdeniz'in uç noktalarına ulaşılarak Bizans İmparatorluğu'nun hegemonyasına son verilmiştir. Hz. Osman'ın halifeliği dönemindeki bu fetihler sonucunda Müslümanlar; Asya, Kuzey Afrika Güney Kafkasya, Ortadoğu ve kısmen de Anadolu içlerinde hâkimiyet kurmayı başarmışlardır (Apak, 2000: 446)

karşı bir seferde bi birliği kumanda etti ve Ammûriye'ye kadar ilerledi. Bir müddet sonra Muaviye'ye bağlı olarak Ürdün'ün idaresine memur edildi ve bölgenin vergi işlerini yürüttü (Aycan, 1994: 295).

⁶⁵ Selanik

1.4.2. Hz. Osman Dönemi İç Karışıklıklar ve Hz. Osman'ın Şehit Edilmesi

Halifeliğinin ilk yıllarından itibaren Hz. Osman'ın veya valilerinin bazı uygulamaları çeşitli grupların şikâyetlerine sebep olmuştur. Bu şikâyetler halifeliğinin ikinci yarısında da artarak devam etmiştir (Yiğit, 2007: 439). Hz. Osman döneminde ortaya çıkan şikâyetler ve ona karşı yapılan eleştiriler; Ümeyyeoğullarının konumu, toplumda meydana gelen değişmeler, maaş dağıtımı ve Abdullah b. Sebe'nin faaliyetleri gibi unsurlar etkili olmuştur (Demir 2008: 85). Bir grup sahabe Hz. Osman'a, şikâyetlerini içeren bir mektup yazmışlardır. Mektubun içeriğinde; onun Hz. Peygamber'in ve ilk iki halifenin sünnetine aykırı davrandığına dair şikâyetlerine yer vermişlerdi. Bu şikâyetler arasında; Kuzey Afrika gelirlerinin beşte birini Mervân'a hibe etmesi, Medine'de yüksek katlı binalar yapılmasına izin vermesi, hatta kendisinin şahsına ait yedi bina inşa ettirdiği ithamları yer almaktaydı. Bunun yanında Kûfe valisi Velîd b. Ukbe'nin sarhoş olarak sabah namazını dört rekât kıldırdıktan sonra; “*dilerseniz namazınızı arttırabilirim*” demesi ve onun hakkındaki had cezasını ertelemesi, Muhacir ve Ensarı bir kenara bırakıp valilik görevi vermemesi, onlarla istişarede bulunmayıp Ümeyyeoğullarının görüşleriyle yetinmesi, Medine etrafındaki otlak arazileri kendi himayesine alması, insanları kırbaçlatan ilk kimse olması gibi şikâyetleri yer almıştır (Kuteybe, 2017: 62-63).

Hz. Osman'a yöneltilen eleştirilerin en başında devlet yönetiminde önemli pozisyonlardaki özellikle valilik makamındaki kişileri görevlerinden azlederek bu makamlara akrabalarını ataması gelmektedir. Bu kişiler genç, tecrübesiz, doğruyanlışı bilmeyenler ve Hz. Peygamber'in sünnetinden habersiz kişilerdi (Zevkân, 2017: 59). Hz. Osman'ın böyle bir tercihte bulunması bazı tarihçiler tarafından, onun idareyi tek elden ve hızlı bir şekilde uygulayabilmek adına yapmış olduğu algılsa da aslında bu yaklaşımı kendisinin akrabalarına olan düşkünlüğü ve yaşlılığı ile yakından alakalıdır. Kendi hilafeti dönemi Ümeyyeoğullarının devlet yönetiminde çok güçlü bir konuma gelmesine bu durum da kısa bir zaman sonra Emevi devletinin kurulmasına neden olduğu açıktır. Hz. Osman'ın hilafeti döneminde amillerinin ve valilerinin yapmış

olduğu istismarlar halk tarafından tepkiye neden olmuş ve bu durum bir muhalefet cephesinin oluşmasına sebebiyet vermiştir (Aktan, 2017: 256).

Hz. Osman'a yöneltilen eleştirilerden bir diğeri de devlet hazinesinden kendi aile ve akrabaları üzerine ekonomik imtiyazlar sunmasıdır. Buna dair bazı uygulamaları şunlardı; Abdullah b. Hâlid b. Esed'e 50.000 dirhem, Mervân b. Hakem'e 15.000 para vermiştir. Bu uygulamaya karşı çıkanlara da "*Benim ailem kalabalık, onları rahat bıraktım.*" karşılığını veriyordu (Tıktaka, 2016: 82). Hz. Osman'ın akrabalarına yaptığı ihsanlardan en fazla spekülasyon, İfrikıyye ganimetleri üzerine yapılmıştır. Halife, Abdullah b. Sa'd'ı Afrika'ya gönderirken eğer askeri harekâtını başarıyla tamamlayabilirse elde edilen gelirlerden beşte birini kendisine vereceğini vaat etmiştir. Abdullah'ın komutanlığındaki fetihler sonucunda 1,5 milyon dinar elde edilmiş ve elde edilen ganimetlerden bir kısmı halife tarafından Abdullah'a verilmiştir. Ayrıca Abdullah b. Sa'd Afrika'ya gittiğinde bu coğrafyanın büyük çoğunluğu ele geçirilmişti ve kendisinin bu fetihlere gözle görülür bir katkısı yoktu. Ayrıca ilk gazvelerden elde edilen ganimetlerin Abdullah'a sonraki gazvelerden elde edilen ganimetlerin de Mervân'a verildiği kaynaklarda yer almaktadır (Apak, 2005: 161). Yine açıktır ki bu fetihlere Mervân'ın da gözle görülür bir katkısı yoktu.

Hz. Osman'ın halifeliği döneminde en fazla muhalif seslerin yükseldiği eyaletler Kûfe, Mısır ve Basra'dır (Apak, 2005: 161). Özellikle Hz. Osman dönemindeki isyanların yoğun ve etkili olduğu eyalet Kûfe'dir. Kûfelilerin huzursuz olma nedenleri arasında halifenin kendi akrabalarını vali olarak atmasıdır. Hz. Ömer'in vasiyeti üzerine Kûfe'ye vali olarak tayin ettiği Sa'd b. Ebû Vakkas'ı görevden alarak yerine Velid b. Ukbe'yi tayin etmişti. Daha sonra da buradaki valilik görevlerini sırasıyla Ümeyyeoğullara tevdi etti. Özellikle Velid b. Ukbe'nin tutarsız ve kötü uygulamaları onun halk tarafından benimsenmemesine yol açarak eleştirilerin artmasına neden olmuştur (Kılıç, 2002: 241-243). Şikâyetlerini dile getirdikleri bir mektubu Hz. Osman'a gönderen halk, belki halifeye karşı olan tavırlarını ilk kez net bir şekilde ortaya koymuş olmuştular.

Hz. Osman dönemi hoşnutsuzlukların sebeplerinde başka bir tanesi de Abdullah b. Sebe meselesidir. Seyf b.Ömer, Hz. Osman dönemi karışıklıklarının tek sebebi olarak Abdullah b. Sebe ve faaliyetlerini ön plana çıkarmıştır. İbn Sebe, Mısır, Basra, Kûfe ve

Şam gibi eyaletleri dolaşarak halka fitne yaymaya başlamıştır. O halk arasında dolaşarak Hz. Peygamber'den sonra onun yasal ve meşru varisinin Hz. Ali olduğuna halkı inandırmaya çalışmıştır (Kelpetin, 2012: 250-258). Ayrıca yaymaya çalıştığı başka bir fikir de ise şunları dile getirmiştir; “*İnsanların Hz. İsa'nın tekrar geri geleceğine inanıp da Hz. Peygamber'in tekrar geri geleceğine inanmamaları şaşılacak bir şeydir.*” (Esir, 1991, c. 3: 159) diyerek insanları Hz. Peygamber'in tekrar dirileceğine inandırmaya çalışıyordu. Ancak olayların arkasında yukarıda da bir kısmından bahsetmiş olduğumuz gerçekler varken Seyf b. Ömer'in yaptığı gibi olayları Abdullah b. Sebe ve onun icraatlarına bağlamak pek mümkün görünmemektedir. Netice olarak Seyf b. Ömer'in, İbn Sebe hakkındaki rivayetleri gerek kendi içerisindeki çelişkileri gerekse olayların genel seyri ile kıyaslandığında Hz. Osman'ın katline kadar geçen süre içerisinde adı “Sebeiyye” olan bir fırkanın varlığından söz etmemize yeterli görünmemektedir. Seyf b. Ömer'in Sebeiyye fırkası ile açıklamaya çalıştığı olayların arkasında halkın şikâyetlerini ve bu şikâyetlerini dile getiriş biçimlerinin olduğu söylenebilir (Korkmaz, 2005: 40).

Eyalet bölgelerindeki huzursuzluklar mektuplar aracılığıyla ülkenin diğer bölgelerine ulaşıyordu. Özellikle refah ve huzur ortamı içerisinde yaşayan başkent halkına gelen mektuplar neticesinde bu duruma üzülen halk, sorunların çözüme kavuşturulması için Hz. Osman'a başvurarak bu isyanların sebeplerinin araştırılmasını istemişlerdi. Bunu üzerine Hz. Osman başta Basra, Kûfe, Mısır ve Suriye olmak üzere isyanların bulunduğu bölgelere birtakım güvenilir kimseleri gönderdi. Gönderdiği kişiler birkaç gün sonra geri döndüklerinde herhangi bir şikâyetle ya da huzursuzlukla karşılaşmadıklarını söylediler. Ancak bir süre sonra Hz. Osman'ı görevden indirmek amacıyla toplanan asiler Mısır, Kûfe ve Basra'dan yola çıktılar. Ancak bundan sonrası için muhalefete düşen asiler Medine'den ayrılarak ülkelerine dönseler de birkaç gün sonra ele geçirdikleri bir mektup sonucunda Hz. Osman'ı kuşatma altına aldılar (Esir, 1991, c. 3: 160).

Sözü edilen mektup halife tarafından Mısır valisine yazılmış olan mektuptu. Mektubun içeriğinde şu ifadeler yazıyordu;

Muhammed b. Ebî Bekir⁶⁶ ile filan ve falan kişiler geldiğinde bir yolunu bulup onların işini bitir. Muhammed'in getireceği mektubu yok et. Vazifeni deruhte etmeye devam et. Senin kendilerine zulmettiğini iddia ederek seni bana şikâyete gelenleri hapse at. Bunlar hakkında vereceğim karar sana ulaşınca kadar onları hapiste tut. (Hibbân, 2017: 412).

Mektupta yazanlar üzerine derhal halifenin yanına giderek mektubu sordular. Hz. Osman, mektubu kendisinin yazmadığı ya da kimseye yazdırmadığı konusunda yemin etti (İbn'ül Kesir, 1995, c. 7: 287). Bu defa söz konusu mektubun devlet kâtibi olan ve çoğu işi yürüten Mervân b. Hakem⁶⁷ tarafından yazıldığı öne sürülerek onun kendilerine teslim edilmesini istediler. Ancak halife onu teslim etmedi. Hz. Ali de asileri yatıştırmaya çalışsa da asiler ona kulak asmayıp tek yolun Hz. Osman'ın azli olduğunu söylediler. O zamana kadar asilere karşı hiçbir askeri önlem almayan halife, valilerden acele olarak asker göndermelerini istedi. Yardımcı birliklerin geleceği haberini alan asiler derhal harekete geçtiler. Asiler arasında Hz. Ebu Bekir'in oğlu Muhammed'de bulunuyordu. Muhammed'in geri çekilmesi üzerine onun arkasından giren bazı asiler Hz. Osman'ı şehit ettiler⁶⁸ (17 Haziran 656). Hz. Osman'ın evine girenler hususunda bazı isimler zikrediliyor olsa da asıl katilin kimliği tespit edilememiştir. Ancak Cüveynî'de geçen bir ifade de onun katlini üstlenenler et-Tüçbî, el-Eşter en-Nehâ'i olarak geçmektedir (Cüveynî, 2010: 349). Halifenin cenazesi etraftaki terör havasının ancak üç günün sonunda dağılmasının ardından kaldırılabilirdi (Aktan, 2017: 259-260). Hz. Osman'ın ardından Müslümanlar Hz. Ali'ye biat ettiler.

İlk İslam ilerlemesi Hz. Osman'ın şehit edilmesiyle yavaşlamış ve Hz. Osman'ın şehit edilmesiyle başlayan ilk fitne ateşinin neticesinde başlayan siyasal buhran ancak

⁶⁶ Bir grup Mısırlı amilleri İbn Serh'i şikâyet etmek üzere Medine'ye geldiler. Bunun üzerine Hz. Osman ona tehditler içeren bir mektup yazdı. Ancak o halifenin uyarılarını dikkate almadı. Hatta mektubu götürülenlerden birisini öldürdü. Bunu üzerine Mısırlılardan 700 kişi onu şikâyet etmek için Medine'ye geldi. Hz. Ali onlar adına sözcü olarak halifeye valilinin görevden alınıp başka birisini tayin etmesi gerektiğini söyledi. Bunun üzerine halife onların istedikleri kişi olan Muhammed b. Ebû Bekir'in ahitnamesini yazarak tayin etti (Kuteybe, 2017: 68-69).

⁶⁷ Hz. Osman döneminde Mervân b. Hakem'in iç olaylardaki rolü ile alakalı olarak, idarede etkin bir görev almış ve halifenin yardımcılığını üstlenmiştir. Hz. Osman'ın diğer bazı kişilerle birlikte Mervân'a vermiş olduğu atıyye, bu tip bağışlara alışık olmayan halkın tepkisini çekince halife tarafından geri alınmıştır. Bunun dışında Mervân, gençliği ve hırslı tabiatı sonucu Ashâb-ı Kirâm'ın ileri gelenleriyle iyi geçinmemiş ve başta Hz. Ali olmak üzere onlarla sık sık münakaşa etmiştir. Hz. Osman tarafından uyarılmasına rağmen bu huyundan vazgeçmemiş, hemen her konuda öne atılarak kendi fikrini söylemiştir (Atçeken, 1991: 343). Ancak bütün bunlar olsa da Hz. Osman dönemindeki olayların tek sorumlusu olarak Mervân'ı göstermek pek adil olmayacaktır. Bu dönemdeki isyanlar, çeşitli olayların birbirini tetiklemesi sonucunda etkileşim halinde patlak vermiş ve en nihayetinde Hz. Osman'ın şehit edilmesine kadar gitmiştir.

⁶⁸ Hz. Osman'ın şehit edildiği gün şu kişiler de şehit edildi; Abdullah b. Vehb b. Zem'a el-Esedî, Abdullah b. Abdırrahman b. el-Avvâm, Mugîre b. el-Ehnes b. Şurayk es-Sekafî ve Hz. Osman'ı kölesi ile birlikte dört kişi öldürüldü (Hibbân, 2017: 418).

Muâviye'nin başa geçtiği dönemle beraber farklı bir boyuta taşınmıştır (Ez-Zührî 2016: 150). Muâviye'nin iktidarı ele geçirdiği döneme kadar yaşanan olaylar ve bu olayların yorumlanış biçimleri daha sonraki dönemde Müslümanlar açısından siyasal ve mezhepsel bir boyut kazanmıştır. Bu durum da o zamandan itibaren İslam'daki mezhebi kimlikleri ve siyasal düşüncüyü biçimlendirmiştir (Black, 2010: 40). Kuşkusuz ilerleyen süreçte Muâviye, İslam tarihi adına önemli bir karakter olarak karşımızda duracaktır.

1.5. Hz. ALİ DÖNEMİ HAKKINDA BİLGİLER

Hz. Osman'ın şehit edilmesinin ardından İslam coğrafyasında büyük bir buhran ve kargaşa yaşandı. Onun şehit edilmesine vesile olan isyancılar her ne kadar onun bir an önce halifelik görevinden azledilmesini isteseler de ondan sonra başa kimin geleceği konusundan ne yapacaklarını düşünmemişlerdi. Bu kargaşa ortamının devlet başkanı olmadan çözüleceğini beklemek pek gerçekçi bir davranış olmayacaktı. Bu durumu bir an önce çözüme kavuşturmak adına Ensar ve Muhacir'den oluşan bir heyet yanlarına Talha ve Zübeyr'in öncülüğünde alarak Hz. Ali'nin yanına gittiler. Ona kendisini halife olarak görmek istediklerini iletiler. Hz. Ali bu teklifi geri çevirip halife olarak Talha ya da Zübeyr'den birisini seçmelerini söylediye de heyet kabul etmeyip kendisinin halife olmasını istediler. En nihayetinde Hz. Ali, halife olmayı kabul etti ve ona biat edildi (M. 657) (Cevdet, 2015: 246-247).

Theophanes'in eserinde Hz. Ali dönemi ile ilgili olarak yanlışlık olarak değerlendirebilecek bir ifade göze çarpmaktadır. Şöyle ki yazar eserinde Hz. Osman'ın şehit edilmesinin ardından Arap hükümdarı olarak Muâviye'yi gösterir. Yazar, "*Arabistan çöllerindekiler*" (Theophanes, 1982: 45-46) ifadesiyle Medine halkını kastederek, buradaki Ensar ve Muhacir'in Hz. Ali'yi halife olarak görmek istediklerini ifade eder. Ancak yine kendisi; "*oysa Suriye ve Mısır halkının Muâviye'yi destekleyerek halife olarak onu seçtiklerini.*" (Theophanes, 1982: 45-46) belirtir. Tarihi kaynakların da belirttiği gibi Hz. Osman'ın şehit edilmesinin ardından Müslümanlar arasında bir iç savaş olarak nitelendirilebilecek bir kargaşa ortamı ortaya çıkmıştır. Theophanes de bu kargaşa ortamına dem vurarak bu savaştan Muâviye'nin galip çıktığını vurgulamıştır. Ancak bu hususta bir yanılgıya düşerek Hz. Ali'yi halife olarak göstermez. Bu nedenle

de Muâviye'nin halifeliğini M. 657 tarihinde başlatır. Oysaki onun halifeliği yazarın gösterdiği tarihten yaklaşık 4 yıl sonra yani M. 661 tarihinde başlayacaktır.

Theophanes'in Muâviye'yi halife olarak gösterdiği yıllar içerisinde Muâviye, Suriye valisi olarak görev yapmaktadır. Yazar, Muâviye'yi ve onu destekleyenleri Hz. Ali ve onun eşrafından daha kuvvetli görmüş olacak ki eserini kaleme alırken böyle bir yanlışlığa neden olmuştur. Görmüş olduğu bu farklılık nedeniyle bir valiyi halife olarak göstermesinin yanı sıra tarihi kaynaklarda M. 657-661 yılları arasında meydana gelen olaylar Hz. Ali döneminde ele alınırken; Theophanes eserinde bu olayları Muâviye döneminde ele almıştır. Dikkatlerde kaçmayacak başka bir nokta ise eserde, Muâviye'nin halifelik süresinin 24 yıl olarak verilmesidir. Yine bilindiği üzere Muâviye b. Ebu Süfyan'ın halifelik süresi M. 661-680 yılları arasını kapsamaktadır. Nitekim yazarın İslam dünyasının 4. halifesi olarak Hz. Ali yerine Muâviye'yi göstermiş olması aradaki bu yanlışlığın ortaya çıkmasına neden olmuştur.

İncelenilen eserde dönemseller olarak farklılıklara yukarıda değinildikten sonra bundan sonraki olaylar esere bağlı olarak ele alınacaktır. Yazarın Muâviye b. Ebu Süfyan'ı halife olarak verdiği yıllar içerisinde meydana gelen Hz. Ali dönemi olayları eser ile birlikte paralel olarak ele alınarak İslam tarihi kaynaklarının ışığında bir sonraki bölümde değerlendirmeye tabi tutulacaktır.

İKİNCİ BÖLÜM

YEZİD b. ABDÜLMELİK DÖNEMİNE KADAR EMEVİLER

2.1. MUÂVIYE b. EBÛ SÜFYAN DÖNEMİ HAKKINDA BİLGİLER

2.1.1. Halife Oluncaya Kadar Muâviye b. Ebu Süfyan

M. 602 veya 603 tarihinde Mekke’de doğan Muâviye, 630 tarihinde Müslüman olmuştur. Müslüman olduktan sonra Hz. Peygamber döneminde kâtiplik yapmıştır. Onun vefatından sonra Suriye’ye gönderilen dört ordudan birinde kumandan yardımcılığı yapan Muâviye, Hz. Ömer tarafından önce Ürdün ardından da Dimaşk valiliğine tayin edildi. Ardından Filistin sahil şeridinde karakollar kurup asker yerleştirdi. Daha sonra da Bizans’tan kalan tersaneleri ele geçirip ilk İslam donanmasını kurdu (Aycan, 2005: 332). Muâviye, Hz. Osman’ın hilafeti döneminde Kıbrıs adasını fethetti. Hz. Osman döneminde Suriye valiliğine devam eden Muâviye, halife ile olan akrabalığı sayesinde daha rahat hareket etmeye başladı. Hz. Osman’ın halifeliğinin ikinci yarısında İslam toplumunda ortaya çıkan iç huzursuzluklarda diğer Ümeyyeoğulları mensupları gibi Muâviye de tepki gören kimseler arasındaydı (Aycan, Sarıçam, 2017: 3).

Muâviye’nin halifeliğine gelmeden önce Hz. Ali dönemi olaylarına kısaca değinmek konu bütünlüğü açısından yararlı olacaktır. Hz. Ali halife olarak seçildikten sonra onun önünde duran en büyük sorun Hz. Osman’ın şehit olmasında sorumlu olanların bir an önce ortaya çıkarılıp cezalandırılmasıydı. Halife bu konuda somut adımlar atarak tahkikat yaptırdı. Ancak olayın tek görgü tanığı Nâile hanımın sanıkları teşhis edememesi, onun dışında da başka kimsenin olayı görmemesi ve büyük bir topluluğun Hz. Osman’ı hepimiz öldürdük şekilde suçu üstlenmesi asıl suçluların ortaya çıkarılmasını engelliyordu. Katillerin bir türlü bulunamaması ilk başlarda Hz. Ali’yi destekleyen Talha ve Zübeyr’i de halifeye karşı tavır almaya itti. Hz. Ali’ye Medine dışında diğer eyaletlerde biat edilmediği gibi onun aleyhine olan çalışmaları da

hızlandırdı. Suriye valisi Muâviye, Hz. Osman'ın kanlı gömleğini Şam'a götürerek orada bulunan insanları Hz. Ali'ye karşı kışkırtarak kendi yanına çekmeyi başardı. Muâviye, halifeye Hz. Osman'ın şehit edilmesinden sorumlu olduğu gerekçesiyle ona biat etmeyi reddetti. Bütün bu olumsuzluklara bağlı olarak Hz. Ali karşısındaki muhalefet giderek artmaya başladı.

Halife, eyaletlerde çıkan bu karışık durumdan ve düzenin bir türlü sağlanamamasından valileri sorumlu tutuyordu. Bütün eyaletlerdeki valileri değiştirme kararı aldı. Çevresinde bulunanlar onu bu kararının çok erken olduğu ve daha büyük bir isyana yol açabileceği ihtimaliyle vazgeçirmeye çalışsalar da o bu karardan dönmedi ve yeni valileri yerlerine atadı (Esir, 1991, c. 3: 203). Onun böyle bir karar alması ve uygulamasının sonuçları hiç beklediği gibi olmadı. Toplumda etkili isimler olan Talha ve Zübeyr'in valilik isteklerini geri çevirince onları karşısına aldı. Oysa bu isimleri yanına çekerek Muâviye'ye karşı güç elde edebilirdi. Ayrıca Muâviye gibi bir valiyi görevden alarak onu büsbütün kendisine düşman etti (Azimli, 2005: 115). Hz. Ali'nin hilafete geldikten sonra siyasi manevralarla değil de tamamen İslami bir feriklele hareket ettiğini görmekteyiz. Kendisi Hz. Peygamber dönemi uygulamalarına tamamen geri dönmeyi amaçlıyordu. Bu uğurda büyük zorluklarla karşılaşacağı ve hatta bu gayretlerin yaşamına mal olacağı da aşikardı.

Halife Talha ve Zübeyr'in⁶⁹ valilik isteklerini yerine getirmeyince onlar da Umre bahanesiyle Mekke'ye gittiler ve orada hac vazifesinden dönmekte olan Hz. Âişe'ye Hz. Osman'ın şehit edildiğini bildirdiler. Bunun üzerine Hz. Âişe Mekke'de kaldı. Bu arada Medine'den ayrılan Emevi kabilesi ile Hz. Ali'nin görevlerine son verdiği Basra ve Yemen valileri de para ve savaş malzemelerini de yanlarına alarak Mekke'ye geldiler ve Hz. Âişe'ye katıldılar. Hz. Osman'ın kanının davası için Hz. Âişe'nin liderliği altında toplanan bu insanlar Basra'ya gitmeye karar verdiler (Fayda, 2017: 359). Hz. Ali de onları karşılamak amacıyla Kûfe'ye doğru yola çıktı (Gırnâfî, 2011: 158). Hz. Ali'nin Medine'den hareket etmesi iki açıdan değerlendirilebilir; ilki İslam İmparatorluğu'nun

⁶⁹ Talha ve Zübeyr'in halifeden görev beklentisi içinde oldukları iddiası bir rivayettir. Talha ve Zübeyr'in Hz. Ali'ye neden karşı çıktıkları konusu dikkat çekmektedir. Talha, Hz. Ebu Bekir'in akrabasıdır. Bu sebeple onun, Hz. Âişe ile tutum birliği içinde olmasının kabile ilişkileriyle alakalı olması mümkün görünmektedir. Hz. Ali'nin halası Safiyye'nin oğlu olan Zübeyr ise Hz. Âişe'nin ablası Esmâ'nın kocasıdır. İşin içinde aktif olarak yer alan ve Hz. Ali tarafından babasını bu iş için kışkırtmakla itham edilen oğlu Abdullah ise Hz. Âişe'nin çok sevdiği yeğenidir (Demircan, 2013: 182).

merkezi olarak Medine'nin sonunu işaret etmesi (bir daha hiçbir halife Medine'de oturmayacaktır) ikincisi ise, ilk defa bir halifenin Müslüman bir orduyu yine Müslüman bir orduya karşı sevk etmesidir (Lewis, 2009: 87).

Hz. Ali, Kûfe valisi⁷⁰ ile konuştuktan sonra Basra'ya doğru yola çıktı. Halifenin yola çıktığını ve hatta Hureybiye'de⁷¹ konakladığını öğrenen Talha ve Zübeyr de bölükler oluşturup savaş düzenine geçtiler. Nitekim iki ordu karşı karşıya geldi ve tarihe Cemel⁷² Vakası olarak geçecek savaş meydana geldi (M. 656) (Dineverî, 2017: 212). Hz. Âişe tarafı savaşı kaybetti. Cemel Savaşı, ilk Müslüman olanların ayrı saflarda birbirlerine karşı yer aldıkları ilk savaştır. Bu savaşla birlikte ortaya çıkan yeni problemler, o zamanlardan beri Müslümanların zihinlerini meşgul etmektedir (Aktan, 2017: 266). Cemel Vakası'nın temelinde Talha ve ez-Zübeyr ve Âişe gibi, o günkü İslam toplumu üzerinde önemli etkileri bulunan şahsiyetlerin siyasi ve iktisadi yönlerini harekete geçiren, bir kesim veya önceden harekete geçirilmiş bir mekanizmanın faaliyeti ve başarısı söz konusudur (Bakır, 2004: 214).

Hz. Ali, Cemel Savaşı'ndan sonra Kûfe'ye gitmiş ve burayı devlet merkezi haline getirmiştir. Buradan bütün Müslümanları kontrolü altına almaya çalıştı. İran, Mısır ve Arabistan'a bir zaman için gönderdiği valileri ile bunda başarıya ulaştı. Ancak kuvvetli hasmı geriye bırakmaya mecbur oldu. Eğer onu da yenebilseydi ayrılıklar kalkacak ve Müslümanların tarihi bambaşka bir yol izleyecekti. (Üçok, 1968: 18). Talha, Zübeyr ve Hz. Âişe'nin halifeye karşı takındıkları tutum Muâviye'yi cesaretlendirmesinin yanı sıra Cemel Savaşı ona güçlenmesi adına zaman da kazandırmıştı.

Hz. Ali, Kûfe'ye gider gitmez kendisinin Muhacir ve Ensar tarafından seçildiğini ve kendisine itaat etmesi gerektiğini bildirdiği bir mektubu elçi ile gönderdi (Demircan, 2017: 108). Muâviye gelen elçiyi hoş karşılayıp onu oyalamaya çalıştı. Böylece kendi yanında yer almaları için etraftan destekçi toplamaya başladı. Bu arada Mısır valisi Amr b. Âs, Hz. Osman'ın vefatının ardından halife olarak Talha'yı görmek

⁷⁰Kûfe'nin tarafsız valisi Ebû Musa'dır (Aktan, 2017: 265).

⁷¹Hureybiye: Saldırıyla harap olmadan önce İranlılara ait olan bir şehrin kalıntılarıdır. Basra'nın inşasından sonra İslam döneminin başında Basra hudutları içine girmiştir (Dineveri, 2017: 210).

⁷² Bu savaşa Cemel adının verilmesi Hz. Âişe'nin savaşa bir deve üzerinde katılmasından esinlenilerek verilmiştir (Aktan, 2017: 266).

istiyordu. Ancak halifenin onun yerine Hz. Ali'nin olduğunu duyunca endişeye kapıldı. Daha sonra Muâviye'nin Hz. Ali'ye biat etmediğini öğrenince oğulları ile birlikte Şam'a gitmeye karar verdi. Şam halkının Hz. Osman'ın intikamının alınmasını istediklerini görünce, kazandığı takdirde Mısır valisi olmak şartıyla Muâviye'yi desteklemeye karar verdi (Cevdet, 2015: 276). Savaşmanın dışında başka bir yolun kalmadığını anlayan Hz. Ali, hazırlıklarını tamamladıktan sonra büyük bir ordu ile Şam'a doğru yola çıktı. Ordunun kendisine gelmekte olduğunu duyan Muâviye, ordusunu hazırlayıp Şam'dan ayrıldı. Bu noktadan sonra Theophanes'de şu bilgiler yer almaktadır;

“Bu yıl (M. 657) Muaviye, Ali'ye karşı sefer ilan etti. Her iki orduda da Fırat Nehri yakınındaki Barbalissos⁷³un iç bölgelerinde toplandı. Muaviye'nin güçlü olan adamları su kuyularını kontrol ediyorlardı ve Ali'nin adamları susuz kaldıkları için terk etmişlerdi.” (Theophanes; 1982: 46).

Yazarın burada bahsettiği yer kaynaklarda Sıffin Ovası⁷⁴ olarak geçmektedir. İki ordu burada savaş düzenine geçerek bir süre bekledi⁷⁵. Theophanes'in de belirttiği gibi Muâviye ve ordusu, su kuyularını ve bu kuyulara giden yolları kontrol altına aldılar (Bakır, 2004: 220). Bunun haberini alan Hz. Ali, Muâviye'ye bir elçi göndererek insanların susuz bırakmamasını buraya toplanmalarındaki asıl amacı müzakere etmeleri gerektiğini bildirdi. Bunun üzerine Muâviye, elçinin söylediklerini eşrafiyla tartışmaya başladı. Farklı görüşler ortaya çıktıysa da nihayetinde su kuyuları yollarını açmamaya karar verildi. İşte tam bu noktada Theophanes'de bir yanlışlık dikkat çekmektedir. O yukarıda da değinildiği gibi Hz. Ali ve adamlarının bölgeyi terk ettiklerini ve Muâviye'nin zafer kazandığını ifade ediyor. Oysaki Hz. Ali, Muâviye'nin suyu kendileriyle paylaşmamaları sonucunda birlikleriyle saldırıya geçer ve El Eş'as komutasındaki öncü birlikler Şam ehlinen suyun kontrolünü ele geçirirler (Minkarî, 2017: 142- 148).

Savaş alanında küçük grupların birbirleriyle savaşmaları dışında henüz büyük savaş başlamamıştı. Arada iki taraf arasında elçiler gidip geliyor, atışmalar devam

⁷³Bâlis, Fırat'ın kıyısında bulunan ve Şam'a bitişik küçük bir şehirdir (Minorsky: 2008: 100). Irak'tan Şam'a doğru Şam arazisinin ilk şehridir. Burası aynı zamanda Şam halkının Fırat kıyısındaki limanıdır (İstahri, 2015: 69).

⁷⁴El-Cezire kırsalında Rakka ile Bâlis arasında ve Fırat yakınlarındadır. Hz. Ali ile Muâviye'nin savaştığı yerdir. Savaş buraya nisbetle anılır (İstahri, 2015: 26).

⁷⁵Rivayetlere göre Muâviye 70 bin kişilik ordu ile savaşa katılırken, Hz. Ali 100 bin kişilik bir ordu ile katılmıştır (Hayyât, 2001: 240).

ediyor ve müzakere dönemi devam ediyordu. Nitekim Hz. Ali sonunda bu müzakere döneminin son bulduğunu karşı tarafa bir elçi göndererek bildirdi ve savaş başladı⁷⁶. Kûfe ehlinden savaşa çıkanların başında Eşter, Şam ehlinin muhariplerinin başında ise Habîb b. Mesleme vardı (Mınkarî, 2017: 182). Savaştan önce her kabile karşı tarafın ordusunda bulunan aynı kabilenin mensuplarıyla savaşacak şekilde düzenlendi. Uygulama, farklı kabilelerin çatışması halinde ortaya çıkabilecek kabile asabiyetini engellemeye yönelikti. Ancak bunun olumsuz bir tarafı kısa süre sonra çatışmaların kardeşler arasında meydana gelen savaş hissini vermesiydi. Bu duygu akrabaların birbirleriyle neden savaştıkları sorularını hatıra çabuk getirecekti (Demircan,2017: 122-123). Geçen sürede çarpışmalar gruplar arasında devam ederken aynı zamanda bazı kimseler arasında da çarpışmalar meydana geliyordu. Dineverî’de geçen bir rivayete göre;

“Hz. Ali, Muâviye’ye; Bunca insanı neden aramızdaki mesele için öldürelim? Benim karşıma çık, kim kimi öldürürse o işi üstlensin, dedi. Muâviye, Âmr’a; Ne dersin? diye sorduğunda o dedi ki; Adam sana insaf etmiş, onunla düello yap. Muâviye; Beni mi kandırıyorsun? yanımda Akkılılar ve Eş’ariler varken neden onunla düello yapayım dedi.” (Dineverî, 2017: 242).

Muaâviye bunun üzerine Hz. Ali'nin karşısına Amr b. As'ı çıkarmış, bu kişi de bir hileyle Hz. Ali'nin elinden kurtulmuştur. Bunun üzerine Muâviye ile Amr b. Âs arasına bir soğukluk girmiştir. Sıffin Savaşı sırasında küçük çaplı çarpışmalardan bir sonuç alınamamış ve kimsenin beklemeye sabrı kalmamıştı. Nihayetinde büyük savaş başlamıştı. Savaşın son günlerinde çatışmalar devam ederken halifenin meşhur komutanı Eşter’in başarılarından sonra Hz. Ali tarafı üstün gelmiş ve son darbeyi vurmaya hazırlanmışlardı. Hatta Muâviye ümidini kaybedip savaş meydanından kaçmaya karar vermiştir. Bu sırada araya giren Amr b. Âs'ın hilesi savaşın seyrini bir anda değiştirdi. Amr b. Âs ona, iki taraf arasındaki ihtilafın halledilebilmesi için Allah'ın kitabının hakemliğine başvurulmasını teklif etti (Fayda, 2017: 364). Bunun üzerine Muâviye, Kur'an mushaflarının mızrakların ucuna bağlanmasını emretti ve bu şekilde düşman tarafına giderek; “Sizi Allah'ın kitabına ve hükümlerini uygulamaya çağırıyoruz. Gelin savaşı bırakalım. Allah'ın kitabı aramızda hakem olsun.” diyerek

⁷⁶Hz. Ali'nin komutanları; Süvarilerin başına, Ammâr b. Yâsir, piyadelere, Abdullah b. Büdeyl b. Verkâ' el-Huzâî'yı getirdi. Sancağı Hâşim b. Utbe taşıyordu. Sağ kanada, Eş'as b. Kays, Sol kanadı, Abdullah b. Abbâs kontrol ediyordu. Muâviye'nin komutanları ise; Sağ kanadı, Zülkelâ sol kanadı, Habîb b. Meslemeyönetiyordu. Öncü birliğin başında ise Ebu'l A'ver bulunuyordu. Amr b. Âs ise bütün süvarilerin komutanıydı. Piyadelerin başında ise Dahhâk b. Kays bulunuyordu (Mınkarî, 2017: 182).

bağırıldılar (Hibbân, 2017: 443). Hz. Ali bunun bir tuzak olduğunun farkındaydı ve bunu da etrafındaki önde gelenlere bildirdi. Ancak bunu bazı bedevi gruplara dinletemedi ve savaşa son vermek zorunda kaldı (İbn'ül Kesir, 1995, c. 7: 440). İki taraf savaş meydanına savaşmayı ve ölmeyi göze alarak gelmişti. Savaş alanına ölmeyi göz almış binlerce kişiyi peşinden sürüklemiş insanların bu tür manevralar yapması çok olağan bir durum olarak görülebilir (Demircan, 2005: 53). Savaşın Hz. Ali'nin lehine sonuçlanması an meselesi iken böyle bir kararın alınarak kaynaklarda Hakem Olayı olarak geçecek bir noktaya gidilmesi başka karışıklıkların çıkmasına neden olacaktı⁷⁷.

Davanın hakem yoluyla çözülmesine karar verildikten sonra Şamlılar, Amr b. Âs'ı, Iraklılar ise Eş'as b. Kays'ı hakem yaptılar. Eş'as hakemliği Ebu Musa Eş'arî'ye devretti. Böylece Hz. Ali ve Muâviye kendi dilek ve rızalarıyla Ebu Musa'yı ve Amr b. Âs'ı hakem tayin etmiş oldular. Sonra iki taraf arasında hakemlerin uyacağı esasların belirlendiği tahkimnâme yazıldı (Temmuz M. 657) (Üçok, 1968: 22). Hakemler ilk toplantılarını Dûmetülcendel⁷⁸ bölgesinde gerçekleştirdiler. Bu görüşmede Hz. Osman'ın kanının aranmasının her iki tarafa da yararlı olmayacağı ve bu kavga devam ettiği sürece Müslümanların çok daha fazla yara alacağı konusunda ortak bir kanıya vardılar. Ardından bu meselenin çözümü için hem Hz. Ali'nin hem de Muâviye'nin halifelikten azledilerek kurulacak olan şûrada yeni bir halife seçilmesi konusunda mutabık kaldılar. Alınan karardan sonra sıra kararın halka açıklanmasına geldi. Amr b. Âs sözü öncelikle Ebu Musa'ya verdi. Ebu Musa toplantıda aldıkları kararı aynen naklettikten sonra sıra Amr b. Âs'a geldi. Ancak Amr b. Âs bir hile yaparak Hz. Ali'yi halifelikten azlederek Muâviye'ye halife olarak tayin ettiğini açıkladı. Amr b. Âs'ın söyledikleri karşısında duyduklarına inanamayan insanlar ne yapacaklarını bilemediler. Ebu Musa bu sözlere itiraz etse de sonuç değişmedi (Lapidus, 2005, c.1: 102). Böylece Hakem Olayı, Müslümanları çözüme kavuşturacağına bir çıkmaza götürmüş ve bu ilerleyen süreçte hem siyasi hem de dini olarak İslam dünyasını bir buhrana

⁷⁷ Tahkimin kabulü ve ardından ortaya çıkan gelişmeler, Hz. Ali'nin ordusunda derin ayrılıkların temelini attı. Hz. Ali, hem tahkimin kabulünde hem de hakemlerin belirlenmesinde tahkim taraftarlarına söz dinletemedi. Neticede ordusundaki iki gruptan birine meylederek tahkimi kabul edince, tahkim karşıtlarının önemli bir kısmı Haricîler denen ayrı bir grup olarak şekillenmeye başladı (Demircan, 2013: 183). Harici tanım olarak; “çıkılmak, itaatten ayrılıp isyan etmek” anlamındaki “hurûc” kökünden “ayrılan, isyan eden” manasında bir sıfat olan “hariç” kelimesine nisbet ekinin ilave edilmesiyle meydana gelmiş bir terimdir. Hurûc, “girme” nin zıddı olup “çıkılmak” demektir. Topluluk ismi için *Hariciyye* ve *Havaric* adları kullanılır (Kubat, 2006: 115-151).

⁷⁸ Kuzey Arabistan'da Hicaz-Suriye kervan yolu üzerinde bulunan eski bir ticaret merkezidir.

sürüklemiştir. Halkın bir kısmının Hz. Ali'ye bir kısmının da Muâviye'ye biat etmesi çift başlılığa yol açtı. Bu olaydan sonra Haricilerle Hz. Ali arasında Nehrevan Savaşı meydana geldi⁷⁹. Haricilerle olan savaşı kazanan Hz. Ali tekrar büyük düşmanı olan Muâviye'nin üzerine gitmeye karar verdi. Ancak dağılan ordusunu toplamakta güçlük çekiyor ve kimse savaşmaya yanaşmıyordu. Muâviye ise savunma durumundan taarruz durumuna geçmiş, Hz. Ali'ye ait bazı bölgeleri kontrolü altına almıştı. Bu sıra da Hz. Ali ile yaptıkları savaştan kurtulmayı başaran Harici çeteleri boş durmayıp birtakım planlar peşindeydi.

İslam dünyasında derin izler bırakan Hariciler, Hz. Ali ile yaptıkları mücadelelerde ağır kayıplar vermiş olsalar da ideoloji ve düşüncelerinden vaz geçmeyip yaydıkları dini-siyasi içerikli söylemlerle tekrar ayaklanmayı başardılar. Tarihler M. 661 yılına geldiğinde bir grup Harici hac görevini yapmak maksadıyla Mekke'ye gitti. Hac mevsimi sona erdikten sonra da Mekke'de ikamet etmeye devam ettiler. Aralarında yaptıkları toplantılarda Hz. Ali ve Muâviye hakkında sık sık tartışmalara giriyorlardı. Onlara göre bu iki adam Müslümanlara çok büyük zararlar vermekte, fesat çıkartmakta ve Allah'ın evinin hürmetini çiğnemekteydiler. Bu itibarsız durumun tek çözüm yolu ise bu adamların ortadan kaldırılmasıydı. Böylece Hz. Ali, Muâviye ve bu isimlerin yanında Amr b. Âs'ı da öldürmeye karar verdiler. Aralarından birer suikastçı seçerek karar verdikleri suikast gününü beklemeye başladılar. İbn Mülcem⁸⁰ Hz. Ali'yi, Berk olarak bilinen Haccâc b. Abdullah es-Sarîmî Muâviye'yi, Amr b. Bekr'de Amr b. Âs'ı öldürmeyi üstlendiler. İbn Mülcem dışında diğer suikastçılar başarılı olamadılar. Suikasten Muâviye yaralı olarak kurtulurken Amr b. Âs o gün sabah namazı için evinden ayrılmadığı için Huzâfe el-Adevî öldürülmüştür. Ancak Hz. Ali'nin kaderi

⁷⁹ Hariciliğin tarihini Sıffin Savaşı ve hakemlerin kabulü ile başlatmak pek doğru bir tercih değildir. Çünkü hiçbir dini-politik hareket tek bir sebebi olarak ortaya çıkmamış bir dizi olayların neticesinde bir süreç içerisinde meydana gelmiştir. Sıffin Savaşı'nda hakem olayında Hz. Ali'nin ikazlarını dinlemeyerek onu tahkime zorlayan bu grup, tahkim sonucunda istediğini alamayınca Hz. Ali'den ayrıldı. Bunlar tahkimi kabul eden tüm Müslümanları da tekfir ettiler. Hz. Ali'den ayrılan bu grup, Müslümanlar arasında terör estirmeye, kendileri gibi düşünmeyenleri öldürmeye başladı. Hz. Ali bu durumu çok tehlikeli bularak Muâviye ile mücadeleye devam etmeden önce Harici problemin çözülmesini gerekli gördü. Nehrevan ve Nuhayle Savaşları'nda bu asi gruba ağır darbeler indirerek çoğu asiyi öldürdü. Ancak bu savaşlardan kurtulanlar daha sonra tekrar ortaya çıkacak İslam dünyası içerisinde derin izler bırakacaklardı (Bulut, 2009: 41-45).

⁸⁰ Hz. Ali suikastını üstlenen; Abdurrahmân b. Mülcem el-Murâdî, Katâmi isimli Harici bir kadınla evlenmek ister. Harici fikirlerini benimsemiş olan kadın savunduğu fikirleri benimsemiş birinden bekleneceği davranışigöstererek İbn. Mülcem'den evlenmesinin karşılığında mehir olarak 3000 bin dirhem ve Hz. Ali'nin öldürülmesini ister ve böylece İbn Mülcem ile evlenir(Hibbân, 2017: 449)

diğerlerinkinden farklı olacaktı. Hz. Ali 3 günü yaralı olarak geçirdikten sonra M. 661 yılının Ocak ayı içerisinde vefat etti (Kuteybe, 2017: 218-219). Theophanes burada; “Hz. Ali Sıffin Ovası’nda suikasta uğradığını ve burada vefat etti” (Theophanes, 1982: 46) ifadeleriyle bir yanlışlık yapmıştır. Söz konusu suikast Sıffin Ovası’nda değil, Hz. Ali Kûfe şehrindeyken meydana gelmiştir. Ayrıca yazar başka bir yanlışlık daha yaparak, Himyerî asıllı olan İbn Mülcem’in İranlı olduğunu söylemiştir. (Theophanes, 1982: 46; Fığlalı 1999: 220).

Muâviye-Hz. Ali kavgası Hz. Ali’nin vefatının ardından süreci başka bir safhaya taşıdı. Bundan sonrası Muâviye için daha kolaydı. Muâviye, siyasi birikimi ve güçlü karakterinden dolayı rakibi Hz. Hasan’dan iktidar yolunda bir adım öndeydi. Zaten Hz. Hasan’da aleyhine olan olumsuz koşullardan dolayı halifelik haklarından daha önce olanlardan dolayı intikam alınmaması ve birtakım şartları karşılığında vaz geçti⁸¹. Böylece Muâviye, Hz. Ali’nin vefatının ardından fazla muhalefetle karşılaşmadan halife oldu. Hz. Hasan anlaşma mucibince Muâviye’nin iktidarını kabullendi (M. 661). Devlet kurumunun ortaya çıktığı tarihlerden bu yana devlet otoritesinin tek kişide birleşmesi prensibi İslam dünyasında da vazgeçilmez bir gerçektir. Hz. Osman’ın döneminde iç savaşın başladığı ve daha sonra ikiye bölünmüş olan İslam dünyası Muâviye’nin halife olması ile tekrar (Hariciler dışında) birliğini sağlamayı başardı (Demircan, 2017: 38-39). Muâviye’nin İslam dünyasının yeni lideri olmasıyla halifelik kurumu önemi yitirerek yerini saltanata bıraktı. Öyle ki bu birlik ve beraberlik arzusu, yeni liderin yolunda olmayan tarafları dahi (bazı münferit gruplar dışında) onu desteklemeye itti (Haldun, 2013, c. 1: 443).

Muâviye döneminde de Harici isyanları devam etmiştir. Theophanes bu konuda, iki Harici grubun olduğunu ve Muâviye’nin bu Harici gruplarına altın vererek destekte bulunduğunu ve bu gruplarından birine diğerine göre daha fazla altın verdiğini ifade eder⁸². Muâviye’nin Harici gruplarına para vererek destekte bulunduğu kaynaklarda

⁸¹ Hz. Hasan’ın ileri sürdüğü şartları Muâviye kabul etmiş, ancak Hz. Hasan’ın duymamasını istediği Hz. Ali’nin lanetlenmesi konusunda sözünü yerine getirememiştir. Ayrıca Dârabcerd mıntıkasının haracı meselesi ise Hz. Hasan’ın istediği doğrultuda gerçekleşmemiştir. Çünkü Basralılar haracı vermemiştirlerdir. Bu duruma göre Hz. Hasan Kûfe beytülmalı olan 5 milyon dirhem tutarındaki şartı dışında başlangıçta herhangi bir menfaat elde edememiştir (Kapar, 1997: 69-70).

⁸² Theophanes’ de Haricilerle ilgili bilgiler de şu ifadeler yer almaktadır; “*Kharijites*” [Haricilik] olan bir Arap inancı ortaya çıktı. Muaviye İran’ın halkını aşağılayarak ama Suriye halkını destekleyerek onlara üstünlük sağladı. O “Isamitai’lerden birisini ve “Herakitai”lerden diğerlerini çağırdı. O Isamita’lere

rastlanılmamıştır. Ancak Muâviye, iktidarı boyunca halkın nabzını tutmaya çalışarak, Şîî ve Harici taraflar arasındaki soğukluğu bilhassa Şîîler'in Hariciler'e karşı beslediği intikam duygusunu kendi menfaatleri doğrultusunda kullanarak, ordusunu yıpratmaya gerek kalmadan bu iki baş muhalif grubu birbirine kırdırdı. Nitekim Harici isyanlarının pek çoğunluğu bu hissiyat ve Muâviye'nin tehditlerinin oluşturduğu baskı neticesinde halifeyle işbirliği yapan Şîîlerce bastırıldı (Gömbeyaz, 2010: 303). Ayrıca Muâviye, Harici gruplarına herhangi bir destekte bulunmamış aksine onlarla savaşmayı tercih etmiştir. Zaten kendisini öldürmek isteyen bu aykırı yapı ile antlaşmaya gitmesi pek mümkün bir olay gibi gözükmemektedir. Her ne kadar Hariciler Muâviye'nin göndermiş olduğu ordular karşısında direnemeyip mağlup olmuşlarsa da bu mağlubiyetler sorunu tamamıyla çözmeye yetmemiştir.

İslam dünyasında Hz. Osman'ın hilafetinin son yıllarında başlayan ve Hz. Ali'nin şehit edilmesine kadar uzanan bu çalkantılı ve sancılı siyasi hayat fetihlerin durmasına neden olmuştur. Zaten devletin kendi içerisinde vermiş olduğu iç savaşı bırakıp fetihlerle ilgilenmek çok doğru bir karar olmayacaktı. Ancak dışarıdaki düşmanlara karşı da toprakların korunması icap ediyordu. İslam dünyası bu süreci; dışarıdaki en büyük düşmanı olan Bizans İmparatoru ile mücadelesiz ve yeri geldiğinde vergiler vermek şartıyla sancısız atlatmaya çalışmıştır. Zaten Bizans da topraklarını geri almak için ciddi bir çaba göstermedi. Bu açıdan bakıldığı zaman da Müslümanlar kendileri için ölümcül olabilecek iç savaştan yara almadan kurtulmuş oldular (Robinson, 2005: 43). Muâviye'nin halifeliğini ilan etmesiyle birlikte Emeviler, fetihlere kaldığı yerden devam etmişlerdir.

2.1.2. Muâviye b. Ebu Süfyan'ın Halife Olması Emevi Devleti'nin Kurulması

Daha önce de belirtildiği üzere Muâviye'nin iktidara geçiş tarihi Theophanes'in rivayet ettiği gibi M. 657 değil M. 661 tarihinde başlamaktadır. Theophanes'in eserinde bu tarihlendirmeyi neye dayandırıldığını tam olarak kestirememekle birlikte Muâviye'nin

200 altın bağış verdi ama Herakitai'lere sadece 30 altın verdi." (Theophanes, 1982: 46). Bahsetmiş olduğu Harici gruplarının Arapça ya da Türkçe karşılıklarına kaynaklarda rastlanılmadı. Ancak Suriye Haricilerinden iki ayrı grubun olabileceği kuvvetle muhtemeldir.

Şam'da gerçekleştirdiği uzun süreli valilik ve bu coğrafya üzerindeki iktidarından kaynaklandığı görülmektedir. Nitekim Suriye'nin kısa bir zaman öncesine kadar Bizans'ın önemli bir eyaleti olması, Theophanes'in Araplarla ilgili verdiği bilgilerin temelini Suriye eksenli olaylar oluşturmuştur.

Muâviye, iç karışıklıklar nedeniyle durmuş olan İslam fetihlerine, kaybettiği yerleri geri almasını engellemek için vergi verdiği Bizans üzerine akınlar yaparak başladı. M. 662-663 yılları içerisinde Bizans ülkesine göndermiş olduğu ordunun yaptığı saldırılar sonucunda birçok bölge tahrip edilerek ganimet ve esirlerle geri döndü (Theophanes, 1982: 47; İbn'ül Kesir, 1995, c.8: 46). Muâviye'nin Bizans'a başlattığı bu akınlar sonraki yıllarda da aralıksız devam edecekti. Bu akınlardan anlaşılıyor ki onun asıl gayesi İstanbul'u almaktı. Kronikte M. 663-664 tarihlerine gelindiğinde Sicistan⁸³ ülkesinden bazı bölgelerin fethedildiği karşımıza çıkmaktadır. Burada er-Ruhhac ve Zablûstan bölgeleri fethedilmiştir⁸⁴ (Hayyât, 2001: 253). Bir sonraki yıl M.664-665 yine Bizans İmparatorluğu sınırları içerisinde yapılan Müslüman akınlarından bahseden Thaophanes, şu ifadeleri kullanır;

“Halid'in oğlu Abd ar-Rahman⁸⁵ Roma'ya saldırdı; o birçok kasabayı tahrip ettikten sonra orada kışı geçirdi. Sklavinoi⁸⁶ ona katıldı ve onlardan 5000 kişi onunla birlikte Suriye'ye gitti ve onlar Apamea⁸⁷ yakınındaki Seleukobolos⁸⁸'un köyüne yerleştirildi.”(Theophanes, 1982: 48).

Kuşkusuz Müslümanların özellikle Muâviye döneminde Anadolu içlerine doğru yapılan seferler İstanbul'u almak amacıyla yapıldığını söylemek yanlış olmaz. Muâviye komutanı Abdurrahman b. Hâlid'i, Anadolu'ya göndermesi ve onun burada kışı geçirerek kalıcılığını göstermesi Müslümanların İstanbul için sonraki senelerde yapacakları seferlerin en açık ifadesiydi. Her ne kadar Abdurrahman b. Hâlid Doğu Karadeniz bölgesinden karadan bu sefere hareket etse de Busr b. Ebi Ertât'ın da denizden sefer çıkmasıyla Bizans İmparatorluğu üç taraftan abluka altına alınmış oldu. (Esir, 1991, c. 3: 447). Müslümanların git gide güçlerini Bizans İmparatorluğu üzerinde

⁸³ Hindistan sınırları içerisinde. Çöllerle kaplı bir arazi yapısı vardır (Mesudî, 2014: 177).

⁸⁴ Bu bölge için görevlendirilen komutan Abdurrahman b. Semüre'dir

⁸⁵ Ebû Muhammed Abdurrahman b. Hâlid b. el-Velid el-Mahzunî. Muaviye'ye bağlı kalarak Hims valiliği yaptı. Sıffin Savaşı'nda onun yanında yer alan Abdurrahman. 664 ve 665 yıllarında Bizans'a karşı Anadolu içlerine kış seferleri düzenlemekle görevlendirildi (Fayda, 1988, c. 1: 162-163).

⁸⁶ Latince ismi; Selaveni, Arapça ismi; Saqâliba, Slavlar

⁸⁷ Bugün Suriye'de bulunan Epemiye şehridir.

⁸⁸ İçel/Silifke

arttırıyor olması Slavların da dikkati çekmiş olacak ki, Slavlar Abdurrahman b. Hâlid'in⁸⁹ ordusuna katılarak Suriye bölgesine yerleşmişlerdir.

M. 664-665 yılı içerisinde Theophanes bir de Müslümanların yaptıkları bir ibadeti eserine işlemiştir; “*Bu yıl içerisinde oruç tutmayla ilgili bir inanç vardı*” (Theophanes, 1982: 48) ifadeleri Theophanes'in Müslümanları dikkatle izlediğinin açık bir göstergesidir. Ayrıca yazarın eserinde, İslam dünyasında meydana gelen başka dini olaylara yer vermeyip Ramazan ayında oruç tutulmasını vermesi dikkat çekici bir noktadır.

Muâviye döneminde Bizans İmparatorluğu sınırları içerisine yapılan akınların ardı arkası kesilmiyordu. Busr b. Ertât başta olmak üzere birçok komutan İstanbul'a kadar ilerleyerek çoğu Bizans kasabalarını tahrip ediyorlardı. Müslümanların Bizans İmparatorluğu'na karşı bu denli cüretkâr ve kendinden emin korkusuz davranışı, Bizans'a tabii başka ulusları da cesaretlendirmişti. Bu cesaretlerini tabii oldukları devlete karşı isyan ederek gösteren vassallar, her ne kadar umdukları sonuçlara ulaşamadılarsa Bizans İmparatorluğu'nu uzunca bir süre meşgul etmeyi başarmışlardır.

Muâviye'nin, Bizans İmparatorluğu'nun bir iç siyasi probleminde yer alması taraflar için önemli bir unsur haline geldiği görülmektedir. M. 667- 668 yılları arasında gelindiğinde devlete karşı ayaklanmış olan Armenian teması lideri Saborios, generali Sergios'u Şam'a gönderip imparatora karşı Muâviye'den yardım istedi. Karşılığında Bizans'a yapacağı seferlerde kendisine yardımcı olacağı sözünü veriyordu. Böyle bir yakınlaşmanın haberini alan imparator Andrew'i çeşitli hediyelerle Muâviye'ye elçi olarak gönderip Saborios'a yardım etmemesini istedi. Theophanes, iki elçinin Muâviye'nin sarayında karşılaşmalarına ve aralarında geçen konuşmalara detaylı bir şekilde yer vermektedir;

Andrew: “İsyana karşı yardım eder misin?” diye sordu.

Muaviye: “İkiniz de düşmanımsınız. Kim bana daha çok verirse ona yardım edeceğim” dedi.

⁸⁹Abdurrahman b. Hâlid, hem babasından hem de Bizans ülkesinde göstermiş olduğu ileri gelen şöhretlerinden dolayı, Müslümanların sevgisine mazhar olmuş ve insanlar ona meyletmeye başlamışlardı. Bu durumu kendi içerisinde tehlikeli gören Muâviye, İbn Asâl adındaki bir Hıristiyan'a Abdurrahman b. Hâlid'i öldürtmeye karar verdi (Sırma, 2014, c. 3: 297-298). Bu olay klasik İslam kaynaklarında da anlatılmasına rağmen, Muâviye'nin böyle bir karar almadığı da rivayet edilmektedir.

Andrew ona: “Halife, şüphe etmemelisin, imparatorun çok az alman; bir isyandan çok şey almandan daha iyidir. Dostumuz olarak bundan sonra böyle yapmalısın.” dedi. Andrew bundan sonra sessizdi.

Muaviye: “ Bunun üzerine düşüneneğim.” dedi ve onların ikisini de sırasıyla gönderdi. Muaviye özel olarak Sergios’u çağırdı ve “Sen Andrew’e artık daha fazla boyun eğmemelisin yoksa hiçbir şey başaramayacaksın.” dedi.

Bir sonraki gün Sergios Andrew’den önce oraya gitti ve Muaviye’nin karşısına oturdu. Andrew geldiği zaman Sergios önceki günkü gibi ayağa kalkmadı. Andrew ona dik dik baktı korkunç bir şekilde ona küfür etti ve onu tehdit etti. Andrew: “Eğer yaşarsam, söz veriyorum kim olduğumu sana göstereceğim.” dedi.

Sergios: “ Ne senin için, ne de başka birisi için kalkmayacağım.” dedi.

Muaviye ikisini de durdurduktan sonra Andrew’e: “ Sergios kadar vermeyi kabul ediyor musun?” diye sordu.

Andrew: “Ne kadar?” diye sordu.

Muaviye: “ O kamu vergilerinden gelen geliri Araplara verecek.” dedi

Andrew: “Yüce tanrım, Muaviye, sen bana vücudumu ve gölgesini vermeme teklif ettin. Siz bilirsiniz; Sergios’u savun çünkü ben bunu yapmayacağım. Ayrıca, tanrı aşkına biz sizi yok sayacağız Tanrı’ya sığınacağız ve umutlarımızı ona bırakacağız çünkü O, Romalıları korumayı senden daha iyi yapabilir.” O bunu söyledikten sonra Muaviye’ye “ dikkatli ol” dedi. (Theophanes, 1982: 48-50)

Yukarıdaki ifadelerden anlaşılıyor ki Muâviye ve Müslüman Araplar her iki devlet için de önem arz etmektedir. Eserde Muâviye başarılı bir siyaset izleyerek; her iki elçiye de açıkça; “İkiniz de benim düşmanımsınız. Hanginiz bana daha çok şey vaat ederse ona yardım edeceğim.” diyerek çıkarını gözettiğini açık bir şekilde ifade edilmiştir. Ayrıca Sergios’u imparatorun elçisine karşı cesaretlendirerek ikisini birbirine karşı kıskırtmaya çalışmıştır. Muâviye’nin teşvikleriyle cesaretlenen Sergios imparatorun elçisine ağır ithamlarda bulunarak isyanı sonlandırmayacaklarını aksine daha şiddetlendireceklerini bildirmiştir. Eserde nakledilene göre Muâviye, kendisine daha çok şey vaat eden Saborios’un tarafını tutmuş ve ona yardım etmesi adına Fedâle b. Ubeyd⁹⁰ komutasındaki bir orduyu sevk etmiştir. Ancak Saborios’un elçisi Sergios dönüş yolunda imparatorun askerleri tarafından pusuya düşürülmüştür. Andrew’in huzuruna getirilen Sergios onun ağır işkencelerine maruz kalarak hayatını kaybetmiştir (Avcı, 2003: 70). Saborios da Arap ordusu yardımına yetişemedi sarayının kapısından geçerken atından düşerek hayatını kaybetmiştir (Farac, 1987, c.1: 186).

⁹⁰Suriye fetihlerine katıldıktan sonra Şam’a yerleşmiştir. M. 652 tarihinde Muâviye’nin ısrarı üzerine Şam kadılığı görevine başlamıştır. Muâviye devrinde Bizans’a karşı yapılan deniz seferlerinin birinde kumandan olarak görev yapmıştır (Kandemir, 1995: 292).

Fedâle b. Ubeyd, Hexapolis'e⁹¹ ulaştığı zaman Sergios ve Saborios'un öldüğünü duyunca ne yapacağını bilemez bir şekilde Muâviye'ye mektup yazmak zorunda kaldı. Muâviye, oğlu Yezid'in⁹² başında olduğu bir orduyu Anadolu içlerine gönderme kararı aldı. Her ikisi Bizans şehirlerini tahrip ederek Amorion'u⁹³ ele geçirdikten sonra Chalcedon'a⁹⁴ kadar ilerlemeyi başardılar. Ancak asıl büyük çarpışma denizde cereyan edecekti (Ostrogorsky, 2015: 115). Theophanes'in burada yanıldığı bir husus vardı ki o da Yezid ile Fedâle b. Ubeyd'in Malatya yakınlarında buluşup Kadıköy'e birlikte ilerlemelerini belirtmesidir. Oysa Yezid sefere çıkmadan önce Müslümanlar Kadıköy'e gelmişler ve orada açlıktan hayatlarını kaybetmeleri üzerine, Yezid sefere ikna edilmiştir (Uçar, 1986: 70).

Hızlı bir şekilde devam etmiştir. Zaten Hz. Ömer döneminde başlayan Kuzey Afrika fetihleri Muâviye döneminde de hızlı bir şekilde devam etmiştir. Zaten Hz. Ömer döneminde tamamlanan Mısır'ın fethi ile Kuzey Afrika'da önemli bir üs elde edilmişti (Aktan, 2017: 292). Kuzey Afrika fetihlerinde asıl emeği geçen isim olan Ukbe b. Nâfi, Mısır'dan yola çıkarak Berka'yı⁹⁵ ele geçirdi. Ardından M. 670⁹⁶ yılında Berberîlerle⁹⁷ anlaşma yaparak Afrika'da Hıristiyan egemenliğini tamamen kırdı. Yine aynı yıl içerisinde gelebilecek herhangi bir tehlikeyi önlemek adına Kayrevan'da⁹⁸ ordugâh şehrini kurdu. Bu ordugâh gelebilecek tehlikeleri önlemenin yanı sıra Berberîlerin de kontrol altında tutulmasında önemli bir

⁹¹Malatya'nın doğusunda kalan bir bölge

⁹²Ebû Hâlid Yezid b. Muâviye b. Ebî Süfyân el-Kureşî el Ümevî. Yezid bazı rivayetlere göre, askerlerle birlikte bu gazaya katılmasını emretmişse de o bir hayli ağır davranarak bir sürü mazeretler ileri sürmüş bunun üzerine Muâviye onu göndermemişti. Ancak daha sonra askerlerle birlikte gazaya katılmaya ikna olmuş M. 672 yılında İstanbul için gönderilen takviye birliklerin başında yer almıştır (Esir, 1991, c. 3: 465)

⁹³Afyon

⁹⁴İstanbul/Kadıköy

⁹⁵Şimdiki Libya'da Bingazi'den Tobruk'a kadar uzanan şeride verilen isim. Zenginliğe ve çok sayıda tüccara sahip bir şehirdir. Bütün alanı kırsal arazilerle kaplıdır. Berberîler buraya yerleşmiştir (istahri, 2015: 40).

⁹⁶Theophanes, M. 670- 671 yılları arasında çok şiddetli bir kışın olduğundan ve bu kıştan dolayı çok sayıda hayvanın telef olduğundan bahsetmektedir (Theophanes, 1982: 51).

⁹⁷Berberîlerin ana yurdu Suriye sınırları içerisindeki Filistin topraklarıdır. Başlarındaki kralın adı Calut idi. Calut öldürüldükten sonra Berberîlerin bir hükümdarı olmadı ve Mağrib'e geçerek Lubiya ve Merakiya denilen topraklara muhaceret ettiler. Bazı kolları Berka tarafına giderek yerleştiler. Berberîler Afrika'da Mağrib topraklarının en uç noktalarına kadar dağıldılar. Kayravan bölgesine yakın bir noktada durakladılar (Mesudî, 2014: 293-294). Daha sonra Afrikalılar ve Rumlar, Berberîlerle yapılan bir anlaşma sonrasında kendi şehirlerine dönmek istediler fakat Berberîler bu isteklerine karşı çıktılar. Ne zaman ki buralar Müslümanlar tarafından fethedildi, işte o dönemde Rumlar ve Afrikalılar ülkelerine geri döndüler (Hurdazbih, 2008: 82)

⁹⁸Bugünkü Tunus'ta bulunmaktadır. Mağrib'te bundan daha zengin, daha büyük bir şehir yoktur. Mağrib'in merkezi şehridir (Minorsky, 2008: 114)

rol oynadı (Üçok, 1968: 31). Theophanes'in de Kuzey Afrika fethi ile ilgili bahsetmiş olduğu bilgilerde; “Müslümanlar Afrika’ya saldırdılar ve söylendiğine göre 80.000 kişiyi esir aldılar” (Theophanes, 1982: 51) ifadeleri, anlaşma yapılarak kontrol altına alınan Berberîlere binaen söylemiş olması kuvvetle muhtemeldir. Zaten de 80.000 kişinin esir olarak alınması pek akla yatkın bir olaymış gibi gözükmemektedir.

Bir yandan Kuzey Afrika’daki fetihler bir yandan Doğu cephesindeki fetihler devam ederken bir yandan da asıl gaye olan İstanbul kuşatması için hazırlıklar tamamlanıyordu. Bu süreç boyunca İslam orduları Anadolu içlerinde sürekli Bizans imparatorluğu ile mücadele halindeydi. Nitekim Saborios’un isyanı ile ona yardım etmek amacıyla gidilen Anadolu’dan geri dönülmeyp İstanbul seferine başlandı. Bu sırada Müslüman orduları Kadıköy’e kadar ilerlemişlerdi. Fedâle b. Ubey, Muâviye’den yardım isteyince Muâviye, Süfyân b. Avf kumandasında büyük bir ordu hazırladı. Süfyân b. Avf, Malatya, Afyon ve Eskişehir güzergâhını takip ederek İstanbul’a ulaştı (Avcı, 2007: 108). Fedâle b. Ubey⁹⁹ komutasındaki kuvvetler, Yezid komutasındaki yardımcı birliklerle birlikte M. 670 baharında ilk İstanbul kuşatmasını gerçekleştirdiler. Fakat kuvvetli ve yüksek surları aşmak sanıldığı kadar kolay değildi. Dayanıklı surlara ek olarak Müslümanların erzaklarının tükenmesi, çok sayıda şehidin verilmesi ve bunun neticesinde hastalıkların artmasına bağlı olarak kuşatma kaldırıldı. Böylece Muâviye döneminde yapılan ilk İstanbul kuşatması başarısızlıkla sonuçlandı (Sarıçam, 2003: 55). Theophanes, Muâviye döneminde yapılan bu ilk İstanbul kuşatmasına eserinde yer vermemiştir. O eserinde, İslam literatüründe ikinci İstanbul kuşatması olarak geçecek olan M. 672-673 yılları arasında cereyan eden kuşatmayı ele almıştır.

Başarısız olan Birinci İstanbul kuşatmasının ardından İslam ordularının yine İstanbul’u kuşattıkları görülmektedir. Kıbrıs, Kos, Rodos ve Sakız adalarından sonra Kapıdağ Yarımadası’nı da ele geçiren Emeviler önemli bir üs elde etmiş konumdaydı. Fakat Bizans; devlet merkezine indirilmesi düşünülen ana darbeden önce Emeviler, M. 672¹⁰⁰ yılında Kilikya, Symyrna¹⁰¹ ve Lykia’yı¹⁰² işgal ettiler (Ostrogorsky, 2015: 115).

⁹⁹ Fedâle, Kyzikos/ Kapıdağ Yarımadası’nı ele geçirmiştir. Bu yarımada, İslam ordularının İstanbul kuşatmalarından önemli bir üs olarak kullanılmıştır (Aycan, 2005, c. 30: 332-334).

¹⁰⁰ Ayrıca Theophanes, bu yıl içerisinde Mısır’da bir veba salgının olduğundan bahsetmektedir. Buna ilaveten Theophanes, M. 672 yılının Mert ayında bir gökkuşağının çıktığından ve bütün insanların korkarak dünyanın sonunun yaklaştığını söylediklerini belirtir (Theophanes, 1982: 52)

¹⁰¹ İzmir

Buna karşılık olarak Theophanes'in verdiği bilgilere göre Bizans İmparatorluğu da Emevilerin saldırılarını durdurmak amacıyla birtakım savunma önlemleri hazırlamaktaydı. Bu doğrultuda yaptıkları dikkate değer hazırlık *Greek Fire* adını verdikleri Rum Ateşi¹⁰³ silahıydı (Theophanes, 1982: 52).

Bizans İmparatorluğu'nun merkezine büyük darbeyi vurmaya planlayan Emeviler M. 672 tarihinde büyük bir donanma ile İstanbul surları önünde görüldü. Theophanes, İstanbul surları önünde görünen Emeviler hakkında şu ifadeleri kullanmıştır;

“Bu yıl içerisinde Tanrı'nın düşmanlarının gemileri doğudaki Kyklobion¹⁰⁴ burnuna batıda Magnaura¹⁰⁵ olarak bilinen Hebdomon¹⁰⁶ yüksekliğindeki Thracian¹⁰⁷ bölgesinde demirlemişti. Şafak doğumundan gün batımına kadar tüm boyunca Golden Gate'n siperlerinden Zeytinburnu'na kadar savaş vardı: her iki taraf da saldırgan ve karşılık vericiydi. Onlar Nisan'dan Eylül'e kadar çabalamaya devam ettiler.” (Theophanes, 1982: 53).

Kuşatma kış aylarına gelene dek devam etti. Kış gelince Emeviler Kapıdağ'a geri çekilmek zorunda kaldılar. Bu tarihten sonra hem karadan hem denizden gerçekleşen saldırılar aralıklarla devam etti. Ancak Bizans'ın elinde Rum Ateşi olarak bilinen çok güçlü bir silah vardı. Bu sayede Bizans donanması her saldırı da Emevileri geri püskürtmeyi başardı. Dolayısıyla Bizans başkentinin bu silah sayesinde Arapların ve diğer kuşatmacı birliklerin eline geçmekten kurtulduğunu söylemek mümkündür (Apak, 2009: 107).

¹⁰² Günümüzde Teke Yarımadası olarak adlandırılan, Antalya ile Fethiye körfezleri arasındaki Akdeniz'e uzanan yarımada antik coğrafyada Likya olarak adlandırılmıştır.

¹⁰³ Rum ateşi, kızgın kömür, kükürt ve zift karışımından oluşan ve Peloponez Savaşı sırasında kullanılan bir karışımdır. Daha sonra MS 660'larda zift, reçine, kükürt, nafta, kireç ve güherçile ile Yunan ateşi zenginleştirilmiştir. Rum ateşi Bizanslılar tarafından ilk defa, Halife Muaviye zamanında İstanbul'un fethi için gönderilen Süfyan b. Avf kumandasındaki İslam ordularına, daha sonra da İstanbul'u kuşatan Ruslara ve yine Müslüman kuvvetlerine karşı kullanılmış ve etkili olmuştur. Bizanslıların ilahi bir sır gibi saklama gayretlerine rağmen Araplar tarafından Çinliler'den öğrenilen bu ateşin daha da geliştirilerek "neft-i kazıf" veya "harrâka" adları altında Haçlı seferleri sırasında kullanıldığı görülmüştür. Bundan dolayı Avrupalılar bu silaha "Arap ateşi" adını vermişlerdir. Rum ateşinin kullanımı XIV. yüzyıldan sonra Anadolu'da da yayılmış, Timur İzmir Kalesi'ni bu ateş sayesinde alabilmiştir. Bizanslılar bu ateşi son olarak 1453'te Osmanlıların İstanbul'u kuşatmaları sırasında kullanmışlardır (Özcan, 1991: 51).

¹⁰⁴ Zeytinburnu

¹⁰⁵ Konstantinople'de bulunan büyük bir bina.

¹⁰⁶ Bakırköy

¹⁰⁷ Trakya

Arapların İstanbul'u denizden ele geçirmek adına yaptıkları tüm girişimler sonuçsuz kaldı. M. 678¹⁰⁸ tarihinde Emevi donanması İstanbul'dan çekilmek zorunda kaldı. Antalya sahilleri açıklarında Emevilerin donanması büyük bir fırtınaya maruz kaldı ve ağır kayıplar verdi. Aynı zamanda da Anadolu'daki Arap ordusu da ağır kayıplar verdi (Vasilev, 1943, c.1: 272). Diğer taraftan Lübnan'daki Amanos Dağları'nda yaşayan ve Arap saldırılarını durdurabilmek adına Bizans tarafından kışkırtılıp isyan etmiş olan Merdailer de Muâviye'yi zor duruma soktu. Merdailerin bu girişimi hakkındaki bilgilere Theophanes şu şekilde yer vermiştir;

Mardaites¹⁰⁹'ler Lebanon¹¹⁰'u istila ettiler ve en önemli merkezleri yıkarak Mt. Mauros'dan kutsal şehrine kadar fethettiler. Birçok köle, suçlu ve yerli halkın binlercesi bir süre onlara kaçtılar. Muaviye ve danışmanı bunu öğrendikleri zaman onlar Roma İmparatorluğu'nun Tanrı tarafından izlendiğini tahmin ederek tamamem mahlup oldular. Muaviye barış için otokratör Constantine'ye elçi gönderdi ve hatta yıllık vergi ödeyeceği sözünü verdi. İmparatora elçiler ulaştığı ve taleplerini duyduğu zaman, o aristokrat John'u uzun bir süre hükümette olduğu ve oldukça deneyimli ve alçakgönüllü olduğu için onlarla birlikte Suriye'ye geri gönderdi. Onun amacı uygun bir şartta bir barış antlaşması koşulları üzerine Araplar ile görüşme yapmaktı. Emirleri ve Quraysh¹¹¹ kabilesi üyelerinin bulunduğu bir meclisi toplayan Muaviye, Suriye'ye ulaştığı zaman onu büyük onur ile John'u karşıladı. Onlar arasındaki uzun barış görüşmelerinden sonra uygun bir ahit ile yazılan bir barışı her iki taraf da kabul etti. Bu koşullar; her yıl için vergi vermek, beraberinde Romalılara 3000 altın, 50 esir ve Agarenes¹¹² tarafından 50 soylu at verilecekti. Bu koşullar üzerine her iki taraf da anlaştı. Romalılar ve Araplar arasında 50 yıl sürecek uygun bir barış ortamı yarattı. Her iki general antlaşmayı yazdıktan ve birer kopyalarını aldıktan sonra ayrıca hediyelerle birlikte imparatora döndü. (Theophanes, 1982: 53-54)

Yukarıdaki ifadelerden de anlaşılacağı üzere Merdailer, Muâviye'yi çok zor durumda bırakmış ve Muâviye dış politikada güçsüz duruma düşürmüştür. Bazı yazarlar tarafından bu durum Emevi ordularının ilk durduruluşu olarak ifade edilmiştir. Devletin itibarı, imparatorluğun bütün düşmanlarını önünde baş eğdirecek kadar düzelmişti (Diehl, 2005: 55). Ayrıca Theophanes'in bu saldırıyı Tanrı'nın Müslüman Arapları durdurmak için onlara vermiş olduğu bir ceza olarak göstermesi, mutahasıp birisinde beklenilecek bir davranış olarak görülebilir. Yine bu tutumuyla Müslümanları Tanrı'nın

¹⁰⁸ Ayrıca Theophanes, M. 677-678 tarihleri arasında Mezopotamya ve Suriye'de büyük bir çekirge saldırısının olduğundan bahseder. Bir sonraki yıl ise Urfâ'da büyük bir depremin meydana geldiğini belirtir (Theophanes, 1982: 53-54).

¹⁰⁹ Toros ve Amanos dağlarında yaşayan ve Bizans İmparatorluğu'na asker olarak hizmet veren hıristiyan bir topluluk (Fayda, 1993, c. 7: 389)

¹¹⁰ Lübnan

¹¹¹ Kureyş Kabilesi

¹¹² Hagarenes; Roma ve Bizans kaynaklarında "Hagarenoi, Agarenoi, Hagarenei, Agraei" şeklinde zikredilen bu kavram, Suriye çöllerinde yaşayan ve Roma veya Bizans'la antlaşma yapmış Arapları ifade ettiği gibi bütün Araplar hakkında da kullanılmaktadır. Bu ismin aynı adı taşıyan müstakil bir Arap kabilesine veya Hz. İsmail'in annesi Hâcer'e izafeten (Hâceroğulları) verildiği şeklinde farklı açıklamalar bulunmaktadır. Özellikle kilise yazarlarının, Arapların aslıda bir cariyeye olan Hâcer'in soyundan geldiklerini vurgulamak amacıyla bu kavramı kullandıkları görülür (Avcı, 2003: 20-21).

düşmanları olarak gösterme çabasına girmiştir. Theophanes'in son ifadelerinde belirtmiş olduğu 50 yıllık barış dönemi, bahsettiği kadar uzun sürmemiş, Müslüman Araplarla Bizans arasındaki mücadeleler hemen hemen her yıl devam etmiştir.

M. 673 yılında başlayan İstanbul kuşatması 678 yılında Muâviye'nin barış istemesiyle son bulmuştur. Ancak bu hususta üzerine değinmek istediğimiz bir konu vardır ki o da Theophanes'in kuşatma süresini 7 yıl olarak vermesidir. Muhtemelen Theophanes'in İstanbul kuşatmasını, Fedâle b. Ubeyd'in Kapıdağ Yarımadası'nı işgal etmesiyle başlatması onu bu yanlışlığa sevk etmiştir. Oysa her ne kadar İstanbul ilk hedef olsa da Fedâle, daha önce de ele alındığı gibi Anadolu'ya Saborios'a yardım etmek üzere gönderilmiş ancak isyancıların imparatorluk askerlerince öldürülmesi üzerine Anadolu içlerinde fetihlere başlamıştır. Kapıdağ'ı ele geçirip yardım istemesi üzerine ana harekât kararı alınıp İstanbul kuşatması başlatılmıştır.

Tarihler M. 680 yılını gösterdiğinde Muâviye yaklaşık 20 yıllık halifelik görevinin ardından hayatını kaybetti. Muâviye'nin tesis ettiği iktidar, sadece Emevi devletinin topraklarının güçlendirilip sağlamaştırılmasında değil aynı zaman da ülkenin genişlemesinde de önemli bir yer tutmuştur. Muâviye'nin halifelik döneminde yapmış olduğu en kalıcı icraatı belki de oğlu Yezîd'i yerine veliaht tayin etmesiydi. Onun bu uygulaması birtakım tartışmaları beraberinde getirdi. Bu hususta Muâviye'nin, Yezîd b. Muâviye'yi veliaht göstermesi ve bu kararında ortaya çıkan birtakım tartışmalar bir sonraki alt başlıkta ele alınacaktır.

2.1.3. Yezîd b. Muâviye'nin Veliahtlığı ve İktidarın Saltanata Dönüşmesi

Yezîd'in veliahtlığı konusu üzerinde önemle durulması gereken bir kırılma noktasıdır. Çünkü bu tarihe kadar her ne kadar Muâviye, hilafeti uygun olmayan yollarla ele geçirdi ise de hilafet düzeninin tekrar kurulması konusunda bir belirsizlik hâkimdi (Azimli, 2005: 138). Bu konudaki belirsizliği ve bundan sonra hilafet konusunda çıkabilecek tartışmaları gidermek adına Yezîd'in halife olmasını teklif eden ilk kişi Kûfe valisi Muğîre b. Şu'be'dir (Aktan, 2017: 277). Muğîre b. Şu'be,

Muâviye'nin kendisini azledip yerine Saîd b. el-Âs'ı tayin etmek istediğini öğrenince Muâviye ile görüşmek üzere Şam'a gitti.¹¹³ O Muâviye'ye şu telkinde bulunmuştur;

Bu milletin fitne ve ihtilaftan neler çektiğini iyi bilirsin. Korkarım başına bir şey gelirse Hz. Osman'ın öldürülmesinden sonra insanların düştüğü duruma bir daha düşerler. O nedenle insanlar için senden sonra ona sığınacakları bir lider tayin et. Bu şahıs oğlun Yezîd olsun. (Kuteybe, 2017: 226).

Bu konuda farklı bir görüş de ise Muğire, Muâviye'ye gitmeden önce Yezîd'e gidip veliahtlık konusu ona açmak oldu. Ona yaptığı şu konuşmasında Yezîd'in aklına veliahtlık fikrinin girmesini sağlamıştır;

Hz. Peygamber'in sahabelerinin hepsi öldü, yerlerine oğulları kaldı. Sen ise bu oğulların en faziletli olanısın. Çünkü sen görüşü en sağlam, Sünnet konusunda en bilgili ve siyaseti en iyi bilensin. Onun için halife olan babanın seni veliaht olarak tayin etmesine hiçbir mani yoktur. (Sırma, 2014, c. 3: 302).

Muğire'den veliaht olma teklifini alan Yezîd, babası Muâviye'nin yanına giderek Muğire'nin dediklerini ona anlattı. Bunun üzerine Muâviye, Muğire'ye Yezîd'e anlattıklarını sordu. Muğire aynı şeyleri onun huzurunda da tekrar etmiş ve halifenin tereddüt ettiğini görünce; *“Ben Kûfelileri elde edebileceğime inanıyorum. Basralıları ise Ziyad ikna edebilir. Zaten bu şehrin dışında fazla bir tepki gelebileceğine inanmıyorum.”* diyerek ona cesaret verdi. Bundan sonradır ki Muâviye, Muğire'ye eski görevinde bırakmış ve onu, oğlu Yezîd'e biat almak üzere ortam hazırlaması için Kûfe'ye geri göndermiştir (Aktan: 2017: 278).

Muğire, Kûfe'ye gider gitmez konunun propagandasını yaymaya başladı. Nihayetinde Emevi taraftarı olan bazı kimselerle Yezîd'in bu durumunu görüşmüş ve onların Yezîd'e biat edeceklerini görmüştür. Muğire, bu gibi kimselerden bir heyet temsil ettirip onlara 30.000 dirhemlik bir sürü hediyeler vermiştir. Kûfelilerin bu ziyaretlerinden sonra Muâviye'nin oğlu Yezîd'i veliaht tayin etme konusundaki azmi ve isteği arttı. Basra valisi Ziyad ise bu görüşü kabul etmekle birlikte acele etmemesi gerektiğini Muâviye'ye bildirdi. Muâviye'de onun sözüne kulak vererek acele etmeden yavaş bir şekilde ortamı hazırlamaya çalışıyordu. Bu uğurda valilerine mektuplar

¹¹³İbn Esir'in anlattığına göre; Muğire, halifenin kendisi yerine Saîd b. el-Âs'ı tayin ettiği haberini alınca şöyle düşündü; *“En iyisi ben kendim kalkıp Muâviye'ye gideyim ve beni görevden affetmesini (istifamı) isteyeyim ki benim valilikten bıkmış olduğum haberi yayılmış olsun.”* Kalkıp Muâviye'ye gitmiş, orada adamlarına şöyle demiş; *“Eğer şu anda ben sizi bir valiliğe veya emirliğe getiremezsem bu artık bundan sonra asla mümkün olmaz.”* dedi (Esir, 1991, c. 3: 503).

yazarak oğlu Yezîd'i velaht atamasının gerekliliğini anlatmaya çalışıyordu (Esir, 1991, c. 3: 504-507).

Medine dışında neredeyse tüm valiliklerden olumlu cevaplar ve destek mesajları geliyordu. Ancak Medine'de bulunan Abdullah b. Ömer, Abdullah b. Abbâs, Abdullah b. Ca'fer, Abdullah b. ez-Zübeyr ve Hüseyin b. Ali gibi önemli kimseler Yezîd'in veliahtlığını kabul etmiyorlardı. Bu sırada Muâviye Şam'da Yezîd adına biatları almaya başladı ve biat etmeleri için tüm vilayetlere mektuplar yazdı. Aynı mektubu Medine valisi Mervân b. el-Hakem'e de yazdı. Mervân'a, Medine'de bulunan Kureyşlileri ve diğer ahaliyi toplayarak Yezîd için biat almalarını emretti¹¹⁴. Ancak Medine halkı buna karşı çıkarak reddettiler. Muâviye bu karşı çıkmanın Mervân'dan kaynaklandığını düşünerek onu Medine valiliğinden azletti. Ancak Mervân'ın Şam'a Muaviye'nin yanına gitmesi üzerine onu tekrar görevine iade etti (Kuteybe, 2017: 234-239).

Medine'de muhalefetin artması üzerine Muâviye, hac mevsiminde 1000 kişilik bir süvari birliği ile birlikte Hicaz'a doğru hareket etti. Onun gelişinden önce adı geçen muhaliflerden üç kişi Mekke'ye gitmişti. Muâviye daha sonra Mekke'ye geçerek bu üç kişiyle görüşme gerçekleştirdi. Onların tüm olumsuz cevaplarına rağmen Yezîd'i velaht olarak tayin etmekte kararlı olan Muâviye, eğer itiraz edecek olurlarsa kendilerini en ağır şekilde cezalandıracaklarını söyledi. Ardından muhaliflerin başına muhafızlarını nöbetçi olarak dikip minbere çıkıp söz konusu kişilerin Yezîd'e biat ettiklerini ileri sürdü. Bunun üzerine halk da onların gönüllü olarak biat ettiklerini düşüp Yezîd'e biat ettiler. Böylece Yezîd'in, babasının vefatının ardından İslam dünyasının yeni lideri olmasının önünde herhangi bir engel kalmamış oldu (M. 676) (Aktan, 2017: 278-279).

Yezîd'in velaht tayin edilmesi ve sonrasında iktidara gelmesi, gerek ilk dört halife döneminin siyasi teşkilatlanması açısından, gerekse de İslam öncesi kabile üyelerinden oluşan meclis yapısından farklı olarak İslam toplumunda saltanat yani monarşi sistemine geçildiğini gösteriyordu (Tonga, 2013: 60). Bu durum İslami

¹¹⁴ Mervân'ın Yezîd'e biat edilmesi konusundaki tutumu hakkında rivayetler farklıdır. Mes'ûdî, Mervân'ın biate öfkelenildiğini ve biat etmekten kaçındığını ifade etmektedir. Taberî ise Mervân'ın Medine valiliğinden azledildiğini zikretmiş ancak nedenini belirtmemiştir. İbn'ül A'sem ise Mervân'ın, Muâviye'nin mektubunu alması üzerine Medine'nin ileri gelenlerini çağırması ve Yezîd'e biat etmelerini isteyerek onları fitneden sakındırmıştır (Kuteybe, 2017: 238).

kabilecilik siyaset anlayışından patrimonyal bürokrasi¹¹⁵ anlayışında egemen olmak için mücadele edildiği bir süreç olarak değerlendirilmektedir. Terk edilmeye çalışılan kabileciliğe dayalı siyaset anlayışı Arap kaynaklarından geliyordu ve ifadesini fıkhıta buluyordu. Diğeri ise İran kaynaklarından geliyordu ve ifadesini yüksek kültürde ve hükümdarlara öğütler adlı yazı türünde buluyordu (Black, 2010: 43). Zaten Muâviye döneminde Emevi hilafeti, Arapçılık vasfının yanında, Suriye toprakları üzerinde Bizans'ın halefi olarak kendini göstermiş ve onların idari yapısını değiştirmeden devam ettirmişti (Lewis, 2009: 93).

İbn Haldun, birliğin ve düzenin bozulmasından korktuğu için Muâviye'nin böyle bir uygulamaya gittiğini belirtmiştir ve bunun sonucu olarak da asabiyyetin ortaya çıktığından ancak bunun çok tabii bir durum olduğundan söz etmiştir (Haldun, 2013: 443). Zaten iktidarı ve hâkimiyeti tamamıyla elinde tutan Ümeyyeoğulları'nın bu güç ve kudreti başkasına devretmesi beklenemezdi. Ancak bu uygulama ile devlet otoritesi güçlenirken halk pasifleşmiştir. Otoriter yapının doğası gereği devletin güçlenmesi ve iktidarı eline geçiren zümrenin, çıkarlarını korumaya devam ettirmek istemesi pek tabii bir olaydır. Bu fikir doğrultusunda Muâviye de doğası gereği hareket etmiş ve oğlu Yezîd'i veliht tayin etmiştir. Artık bundan sonraki halifeler de bu yetkiyi kullanmaktan sakınmamışlardır. Böylece İslam toplumunda kabilecilik anlayışı terk edilmiş olup Arap toplumuna uzak bir siyasal örgütlenme düzeni olan saltanat dönemine geçilmiştir. Bunun sonucu olarak Emevi ve Abbâsi gibi güçlü devletler ortaya çıkmıştır (Baltacı, 2010: 59).

2.2. YEZÎD b. MUÂVİYE ve MERVÂN b. el-HAKEM DÖNEMLERİ

Theophanes'in kaynağında Muâviye'den sonra halifelik makamına Yezîd b. Muâviye'nin geçtiği belirtilir. Ancak Yezîd dönemi ile ilgili olarak dış politika ile alakalı herhangi bir bilgiye rastlanmamaktadır. Yezîd dönemi ile alakalı olarak sadece

¹¹⁵Otoriter yönetim, herhangi bir kişi ya da kurumun iktidarı ele geçirerek toplumun geri kalanını, yani yönetilenler üzerinde baskıya ve zora dayalı bir hâkimiyet kurmasıdır. Bu sistemler belirli bir ideolojiye sahip değildir ya da en azından bu sistemlerde ideolojik bir toplumsal dönüşüm vizyonu öngörülmez. Otoriter yönetimler daha çok iktidarı elinde tutan kişi ya da grubun çıkarlarına hizmet eder ve mevcut iktidar ilişkilerin korunmasını amaçlar. Toplum üzerinde kurulan baskının sebebi ideolojik dönüşüm hedefi değil iktidarın elden gitme kaygısıdır. Tarih boyunca otoriter rejimler oligarşi, tiranlık, diktatörlük, patrimonyalizm otokrasi gibi kavramlarla anılmışlardır (Türköne, 2011: 157-158).

Muhtar es-Sekâfi isyanından bahsettikten sonra Arapların içerisinde iç karışıklıklarının cereyan ettiğine değinip Abdülmelik b. Mervan'ın halifeliği dönemine geçer. Bu hususa konu bütünlüğünün sağlanması adına Yezîd döneminde meydana gelen iç karışıklıklara kısaca yer verilecektir.

Theophanes; “*Mukhtar*¹¹⁶ kendisini yalancı peygamber olarak tasarlayarak isyan etti ve İran'ın egemeni oldu. Bu Arapları karışıklığa itti” (Theophanes, 1982: 59) ifadeleriyle aslında Yezîd döneminin kısa bir özetini sunmaktadır. Yezîd b. Muâviye döneminde Muhtar es-Sekâfi, Hz. Hüseyin taraftarı tutum takınmış ve Hz. Ali ve Hz. Hüseyin'in intikamını almak duygularına kapılıp Yezîd aleyhine düşmanca hareketlerde bulunmuş olsa da asıl etkili girişimini daha sonraki yıllarda yapacaktır. Yezîd b. Muâviye ile Mervân b. el-Hakem dönemlerinin kısa olması hasebiyle bu iki dönem tek başlık altında işlendikten sonra Abdülmelik b. Mervân'ın halifeliği dönemine geçilecektir.

Ülkede istikrarın sağlanması, birlik ve beraberliğin bozulmaması, halkın ihtilafa düşmemesi, Hz. Osman ve Hz. Ali dönemlerinde meydana gelen iç huzursuzlukların bir daha yaşanmaması adına Yezîd'in veliaht tayin edilmesi, beklenen sonuçları doğurmamış, olaylar aksi yönde cereyan etmeye başlamıştı. Ülkede otorite sağlanacağı yerde, ülkenin birçok yerinde isyanlar çıkmaya başlamıştı. Seçime dayalı bir yönetim anlayışından atama usulüne geçilmesiyle halk, elinden alınan yönetim işini tekrar eline almak için çeşitli önderlerin arkasında ayaklanmaya başladı. Ayrıca bu saltanat usulüne geçilmesi ile yönetime aynı aileden ve hanedandan kişilerin geçmesi, ileride bir Emevi devlet politikası haline de gelecek olan *Arap Milliyetçiliği* düşüncesinin etkisi altında *Mevali* diye adlandırılan Arap olmayan tebaaya katı uygulama ve ötekileştirme hareketi Emevi yöneticilerini saracaktı.

¹¹⁶ Ebû İshâk Muhtâr b. Ebi Ubeyd b. Mes'ûd es-Sekâfi, Emevilerin kuruluş günlerinde Kûfe'ye yerleşen Muhtâr, önceleri siyasetten uzak durdu. 671 yılında Hz. Ali taraftarı Hucr b. Adî aleyhinde şahitlik yapmadığı için hapse atıldı. I. Yezid zamanında Hz. Hüseyin adına biat almak üzere Kûfe'ye gelen Müslim b. Akil'in vali Ubeydullah b. Ziyâd tarafından öldürülmesine gösterdiği tepki yüzünden ikinci defa hapse atılan ve ancak eniştesi Abdullah b. Ömer aracılığıyla serbest bırakılan Muhtâr, Hz. Hüseyin'in intikamını alacağını söyleyerek Abdullah b. Zübeyr ile görüşmek için Mekke'ye ve onu açıktan biat almaya ikna edemeyince de Tâif'e gitti. Bir yıl sonra Mekke'ye geri geldi ve açıktan biat almaya başlayan Abdullah b. Zübeyr'e katılıp şehri kuşatan Emevi ordusuna karşı savaştı. İslam tarihinde ilk defa mehdilik fikrini ortaya atanlardan biri olan Muhtâr'ın aşırı düşünce ve inanışları daha çok ölümünden sonra çeşitli isimler altında (bunlardan Muhtâriyye doğrudan kendi adını taşımaktadır.) geliştirilerek mezhep haline getirilmiştir (Yiğit, 2006, c. 31: 54-55).

Ülkesinde çıkabilecek ikinci bir iç savaşı ön göremeyen Yezîd, babasının vefatının ardından M. 680 yılında Emevilerin başına geçti. Yezîd'in halife olduktan sonra gerçekleştirdiği ilk işi; kendisine biat etmeyenleri, biat etmeleri amacıyla valilerine mektuplar göndermek olmuştur¹¹⁷. Yezîd'in bu davetine, daha önce Muâviye döneminde karşı çıkan Hüseyin b. Ali, Abdullah b. Ömer ve Abdullah b. Zübeyr üçlüsünden yalnızca Abdullah b. Ömer icabet ederek Yezîd'e biat etmiştir. Diğer ikisi ise Medine valisinin elinden kurtularak Mekke'ye kaçmayı başarmışlardır¹¹⁸ (Brockelman, 2002: 61).

Hz. Hüseyin'in de araların olduğu Yezîd'in biatını tanımayan sahabeler, Yezîd'in bu işe layık olmadıklarını söyleyerek herhangi bir barışa da yanaşmıyorlardı. Diğer sahabelerden farklı olarak Hz. Hüseyin Mekke'ye giderek tavrını eyleme dönüştürdü. Taraftarları da Hz. Hüseyin'in etrafında toplanarak kendisini halife olarak görmek istediklerini söyleyerek ona biat ettiler. Kûfeliler de Hz. Hüseyin'in Mekke'ye gittiğini öğrendikleri zaman ona mektuplar göndererek Kûfe'ye davet ediyorlar ve kendisine biat edeceklerini söylüyorlardı. Bu gelişmeler üzerine Hz. Hüseyin, Müslim b. Akîl'i biat alması için Kûfe'ye gönderdi¹¹⁹ (Hibbân, 2017: 453).

Müslim, Medine'ye varıp oradan iki tane rehber kiraladıktan sonra Kûfe'ye doğru yola çıktı. Müslim Kûfe'ye ulaştığında onun geldiğini duyanlar onun yanına geliyorlar ve Hz. Hüseyin'e biat ediyorlardı. Kısa sürede biat edenlerin sayısı 18 bine ulaşmıştı. Bu arada Müslim b. Akîl'in Hz. Hüseyin adına biat topladığı haberi Şam'a ulaşmıştı. Yezîd bu haberi alır almaz orada olanların Kûfe valisi Nu'man b. Beşir'in zayıflığından kaynaklandığını düşünerek onu azletti ve yerine Ubeydullah b. Ziyâd'ı

¹¹⁷Medine valisi Velîd b. Utbe'dir. Yezîd, Velîd'e gönderdiği mektupta, babası Muâviye'nin vefat ettiğini bildiriyordu. Ayrıca mektup yanında küçük bir kâğıt bulunuyordu. O kâğıda; "Hüseyin, Abdullah b. Ömer ve Abdullah b. Zübeyr'i yakala, biat etmelerini sağla. Aksi takdir de onları müsamahasız ve sert bir şekilde dersdes et, hapse at ki biat etsinler." (Kesir, 1995, c. 8: 245).

¹¹⁸Velîd b. Utbe, Hüseyin ve Zübeyr'den biat alamadığı gibi onların Medine dışına kaçmalarında da engel olamadı. Bunun sonucu olarak da tahmin edileceği üzere Velîd görevden alınarak, yerine Ömer b. Sa'id b. Âs vali olarak tayin edildi (Wellhausen, 1963: 69).

¹¹⁹Bu hususta Dineverî'de geçen bir rivayette; "Hz. Hüseyin Mekke yolundayken Mekke yolunda Abdullah b. Mu'tî ile karşılaştı. Abdullah ona; "Nereye gidiyorsun?" diye sorunca, Hz. Hüseyin; "Şuanda hedefim Mekke." dedi. Abdullah; "Sana kendi görüşüm sunmak istiyorum diyerek şunları söyledi; "Mekke'ye varıp da oradan çıkıp gitmek istediğinde sakın Kûfe'ye gitme. Çünkü orası uğursuz bir şehirdir. Baban orada öldü. Kardeşin orada desteksiz bırakıldı ve kendisini az daha katledecek bıçak darbesiyle orada suikaste uğradı. Kûfe yerine bence Harem'den ayrılma. Çünkü Hicazlılar hiçbir kimseyi sana eş kılmazlar. Sonra taraftarlarını her taraftan kendi yanına çağır. Tümü sana gelecektir." dedi (Dineverî, 2017: 297).

tayin etti (Esir, 1991, c. 4: 27). Müslim b. Akîl, Ubeydullah b. Ziyâd'ın Kûfe'ye geldiğini duyunca korktu ve ikamet ettiği evden ayrılarak Hâni b. Urve'nin evine sığındı. Bu arada Ubeydullah, Müslim'in nerede olduğunu bilmiyordu. Şam halkında Mi'kal adlı bir azatlısına 3000 dirhem vererek onu bulması için görevlendirdi. Nihayet Müslim'in Hâni b. Urve'nin gizlendiğini öğrendiler. Hâni, İbn Ziyâd'ın huzuruna getirildi ve yapılan sorgusunun ardından Müslim'i evinde tuttuğunu söyledi. Daha sonra Müslim bu haberi alınca Ubeydullah'ı öldürmek üzere 3000 süvarisiyle yola çıktı. Saraya yaklaştıkça yanında bulunan adamların sayıları gittikçe azalıyordu. Sonunda tek başına kalınca evinin önünde oturan bir kadını gördü. Kadına içecek suyunun olup olmadığını ve orada kalıp kalamayacağını sordu. Kadından olumlu cevap alınca onun evine sığındı. Kadının oğlu Müslim'in evde olduğu haberini İbn Ziyâd'a ulaştırdı. Ardından Müslim'in kaldığı ev kuşatılarak ele geçirildi ve İbn Ziyâd'a getirildi. Ardından Müslim b. Akîl'i idam ettiler (Dineverî, 2017: 307-310; Öz, 2015: 86-88).

Müslim'in idam edildiğinden bihaber olan Hz. Hüseyin, Mekke'den Kûfe'ye doğru hareket etti. Ayrıca Kûfe'ye hareket ederken, Mekke yolunda karşılaştığı Abdullah b. Mutî'nin düşüncelerinin gerçekleşeceğini nereden bilebilirdi ki. Zira Mekke'de Yezîd'e biat etmeden kalamazdı. Çünkü devletin güçlerine karşı kendisine arka çıkacak bir kuvvet Mekke'de bulunmuyordu. Ayrıca Yezîd'in hac dolayısıyla oluşacak kalabalık ve kargaşadan istifade ederek kendisine bir suikast düzenleyebileceğinde de endişeleniyordu¹²⁰ (Kılıç, 2010: 30). Sonuç olarak kendine has düşünce ve nedenlerinden dolayı Mekke'de daha fazla kalamayacağını anlayan Hz. Hüseyin, gitmemesine yönelik birtakım telkinlere rağmen Mekke'den ayrıldı. Müslim'in akıbetini Kûfe'ye yaklaşınca anladı¹²¹. İnsanlar gelip vaziyeti anlattılar, ona tembihlerde bulundular. Ancak o Kûfe'ye gitmekten vazgeçmedi (Tıktaka, 2016: 94). Bu sırada Hz. Hüseyin'in Kûfe'ye doğru hareket ettiğini öğrenen Yezîd, durumu içeren bir mektubu Ubeydullah'a gönderdi.

Ubeydullah, 1000 kişilik bir birliğin başında Hür b. Yezîd'i, Hz. Hüseyin'i karşılaması için gönderdi. Hz. Hüseyin ile Hür, Kadisiyye yakınlarında karşılaştı.

¹²⁰ Hz. Hüseyin'in Mekke'den ayrılmasının başka bir sebebi de İbn Esir'de şöyle geçmektedir; "Hz. Hüseyin'in Mekke'den ayrılmasının sebebi Müslim'in kendisine 18 bin kişinin biat ettiğini belirten ve Kûfe'ye gelmek için teşvik eden mektubu olmuştur." (Esir, 1991, c. 4: 37).

¹²¹ İbn Hibbân, Hz. Hüseyin'in, Müslim'in öldürülmesini Mekke'deyken öğrendiğini ve haberi alınca Kûfe'ye gitmeye karar verdiğini belirtir (Hibbân, 2017: 455).

Görevi gereği Hz. Hüseyin'in geri dönmesine de Kûfe'ye gitmesine de izin vermedi. Bunu üzerine Hz. Hüseyin, kararlı tutumundan vaz geçmeyerek farklı bir yol izlemeye karar verdi. Önce Ninova'ya¹²² sonra da Kerbela'ya¹²³ giden Hz. Hüseyin ve taraftarları burada konaklamak zorunda kaldılar. Onların buraya gelmesinden bir gün sonra da Ömer b. Sa'd komutasındaki birlik Kerbela'ya geldi (Kılıç, 2010: 35). İki taraf birbirleriyle karşı karşıya gelmiş her ikisi de kendi isteklerini birbirlerine kabul ettirme çabası içerisine girmişlerdi. Yapılan görüşmelerde Hz. Hüseyin harp etmek zorunda olmadığını, Şam'a giderek Yezîd'le görüşmek ya da Mekke'ye geri dönmek, hiç olmazsa bir sınır şehrine yerleşmek istediğini söyledi. Ömer, bu teklifi İbn Ziyad'a ilettili. Fakat o Hz. Hüseyin'in doğrudan doğruya kendisine teslim olmasını kabul etmezse öldürölmesini emretti (Fuzulî, 1987: 29). Yapılan bu görüşmelerden herhangi bir sonuç alınamamış olması savaşı kaçınılmaz kılmıştır. 10 Ekim 680 Çarşamba gününde yapılan savaş çok kanlı ve acımasız geçmiş, yaklaşık bir ordu bile denilemeyecek kadar az destekçisiyle 1000 kişilik bir ordu karşısında ayakta tutunmaya çalışan Hz. Hüseyin ve 80 kadar takipçisi hayatlarını kaybetmişlerdir (Aktan, 2017: 281). Bu kanlı olay tarihin tozlu raflarında yerini "Kerbela Olayı" diye alacaktı. Yezîd'in Hz. Hüseyin'e karşı yürüttüğü siyaset, Müslümanların bölünmesine ve günümüze kadar devam eden fitnenin başlamasına sebep olmuştur (Sarıçam, 2015: 330). Veliiaht tayin etme olayı, iktidar kaygısı mı yoksa birliğin bozulmaması adına mı yapıldığı iki ayrı tezini, kısa bir süre sonra meydana gelen Kerbela Olayı'ndan sonra cevaplayacaktı. Kerbela Olayı'nın meydana gelmesi ve onun sonuçlarının daha sonra çıkabilecek iç isyanların işaretlerini vermesi, birliğin bozulmaması tezini çürütürken iktidar kaygısı savını güçlendirmişti. Kerbela Olayı, Yezîd ve Emevi düşmanlığını arttırmış, ülkede yeni isyanların çıkmasına neden olmuştu. Kaybolan ve bozulan istikrarın tekrar sağlanması ise sancılı bir sürecin ardından gelse bile uzun sürmeyecekti.

Yezîd döneminde Kerbela'da büyük kıyım yaşandıktan sonra ikinci önemli olay da Medinelilerin isyanı ve bu isyan neticesinde gerçekleşen Harre vakasıdır. İsyân sürecini başlatan olay; Medinelilerden oluşan bir heyet bir gün Şam'a Yezîd'i ziyarete gider. Yezîd onları hoş karşılar ve her birine bir miktar para verir. Ancak bu heyet

¹²²Musul'a komşu olan bu şehrin yakınlarından Havsar Nehri geçmektedir (Mukaddesî, 2015: 146).

¹²³Bugün Irak topraklarında bulunan Kerbela, Bağdat'ın 100 km güneybatısında yer alan önemli şehirdir. Kûfe'ye yaklaşık 70 km mesafededir (Erkoçoğlu, 2010: 278). İbn Battutâ, şehrin Fırat Nehri yakınlarında olduğunu belirtmiştir. Ayrıca halkının, Evlâd-ı Rahîk ve Evlâd-ı Fâiz olarak ikiye ayrıldığından ancak hepsinin İmâmiye mezhebinden ve aynı atadan geldiğini de belirtmiştir (Battutâ, 2017: 216).

gördükleri iyi muameleye rağmen Medine'ye döndüklerinde Yezîd aleyhinde konuşmaya başladılar. Yezîd'in zevküsefa içinde yaşadığını, içki içtiğini, harama bulaştığını ve dinden uzaklaştığını ileri sürerek ona verilen biatları geri almaları konusunda Medineliler halka konuşmalar yapmaya başladılar. Bu konuşmalardan sonra isyan süreci başlamış oldu¹²⁴ (Kılıç, 2000: 317-319). Medineliler Yezîd'i hal ettiklerini ilan ederek Medine valisi Osman b. Muhammed'i Medine'den sürdüler. Bunun üzerine Yezîd taraftarları Mervân b. Hakem'in etrafında toplanarak halifeye durumu anlatan bir mektup yazdılar (Sırma, 2014: 338).

Yezîd mektubu aldıktan sonra derhal bir ordu hazırlayıp komutan olarak Müslim b. Ukbe'yi görevlendirdi. Medineliler Şam'dan gelen ordu karşısında savunma savaşı yapılmasını kararlaştırdılar. Medinelilerin başında Abdullah b. Hanzala vardı. Müslim'in teslim çağrısı yapmasına rağmen Medinelilerin bu çağrıya kulak vermemesi savaşın kaçılmaz olduğunun habercisiydi. Yapılan muhasara sonunda isyancılar tamamen öldürüldü ve şehir ele geçirildi (Varol, 1997: 523-524).

Yezîd döneminin en önemli olaylarından bir tanesi de Mekke'ye ordu gönderilmesidir. Yezîd, bu kararıyla kendisine olan düşman sayısını giderek arttırmakla birlikte tarihe adını siyah harflerle yazdırmıştır. Mekke'de Yezîd'in halifeliğini tanımayarak kendisi adına biat almaya başlayan Abdullah b. Zübeyr, faaliyetlerini giderek arttırarak taraftarlarını oldukça arttırmayı başardı. Yezîd de bu duruma son vermek adına, Medine'deki isyan bastırıldıktan sonra Müslim b. Ukbe'yi Mekke üzerine gönderdi. Müslim, Mekke yolunda öldü ve onun yerine komutayı daha önceden belirlediği birisi aldı (Tıktaka, 2016: 95). Yeni komutan el-Husayn, Mekke'ye ulaşarak

¹²⁴ Bir isyanın başlamasını tek bir nedene bağlamak pek gerçekçi bir değerlendirme olmayacaktır. Bir devleti böylesine uğraştıran ve tehlikeye düşüren bir isyanın elbette ki birden fazla nedeni olduğunu düşünmek gerekir. Yezîd'in eğlenceye düşkün bir hayat tarzı sürmesi, harama bulaşmasını isyanın dini sebepleri olarak değerlendirilebilir. Buna ilaveten siyasi neden olarak adlandırabileceğimiz husus da, Abdullah b. Zübeyr'in Mekke'de kendisi adına biat toplamaya başlamasıdır. Daha sonra da Medinelilere bir mektup yazarak onlardan Yezîd'e isyan ederek biatlarını geri almaları istedi. Bundan sonra Abdullah b. Mutî, Medinelilerden İbn Zübeyr adına biat almaya başladı (Kılıç, 2000: 323). Ayrıca başka bir sebep olarak da sosyo-ekonomik sebeplerden bahsedebiliriz. Öyle ki Emeviler ile Medineliler arasındaki bu sorun Muâviye zamanına kadar uzanıyordu. Muâviye topraklarını oldukça genişletmiş, birçok yeri para karşılığında ya da zorla alarak zimmetine geçirmişti. Tecrübeli işçi gruplarını fethedilen yerlerden Mekke ve Medine'ye getiriyordu. Mevali hemen her işi yapmakla yükümlü tutulmuş, patronları tarafından da zorlanıyordu. Bu yüzden Mevali toplumu, sosyal ve siyasi haklardan yoksun bırakılmıştı. Bu gibi haksızlığa başkaldıran Mevali'den bir grup Harre Vakası'nda Şam ordusuna karşı savaşmıştır. Sonuç olarak diyebiliriz ki, Harre Vakası'nın sosyo-ekonomik sebepleri arasında Medine'deki mal-mülk sahipleriyle onların mallarını gasp eden hukuk tanımaz Emevilerin mücadelelerinin bir sonucudur (Kister, 2000: 305-316).

Abdullah b. Zübeyr ile 40 gün savaştı. Bu çatışma esnasında Şam ordusunda bulunan mancınıklardan fırlatılan ateşli taşlardan dolayı Kâbe'nin örtüsü tutuştu. Muhasara devam ederek Yezîd'in ölüm haberi geldi (10 Kasım 683). Haberi alan el-Husayn, İbn Zübeyr'e gelerek Şam'a gelip halife olmasını teklif etse de İbn Zübeyr bunu kabul etmeyip Mekke'de kalıp halifeliğini ilan etmeyi tercih etti. Şam ordusunun geri çekilmesinin ardından İbn Zübeyr, şehirde yakılan ve yıkılan yerlerin yanı sıra Kâbe'yi de tamir ettirerek tekrar hacıların ziyaretine sundu (Sırma, 2014, c. 3: 342).

Yaklaşık 3,5 yıl boyunca halifelik koltuğunda oturan Yezîd, ülkede istikrarı sağlayamadığı gibi Müslümanların tarif edilemez acılar yaşamasına neden olmuştur. Halkın, tüm bu yaşananların sorumlusu olarak Yezîd'i görmesine neden olurken Emevilere olan düşmanlıklarının da artmasına yol açmıştır. Hz. Osman döneminde başlayan Müslümanlar arasındaki bölünme Muâviye-Ali kavgası ile yükselişe geçmiş, Yezîd döneminde en yüksek seviyesine ulaşmıştır. Bölünme yaşayan Müslümanlar bir daha birlik olamamış farklı mezhep ve ayrı gruplar altında toplanmayı sürdürmüşlerdir. Siyasi bir örgütlenme mekanizması olan devletin, kendi içerisinde her ne sebepten olursa olsun bir başkaldırışı kabullenmesi beklenemezdi. Pekâla, “devletin bu başkaldırışa son vermek adına her türlü gücü kullanması zaruri midir?” sorusu akıllara gelebilir. Ancak devlet ve yöneticileri, herhangi bir isyanı bastırırken kendisine tabi olan vatandaşlarını birbirine kırdırması ve onlar üzerinde orantısız güç kullanması kabul edilemez bir gerçektir. Bu durum devlet kurumunun ortaya çıkmasının nedenleri arasında en önemli ilkesi olan “insanlar arasındaki düzeni sağlamakla görevlidir” ilkesinin doğasına aykırı bir durumdur. İşte bütün bu aykırılıkların Yezîd döneminde meydana gelmesi onun, tarih sayfalarında; “Kerbela Olayı, Harre Vakası ve Mekke Kuşatması”nda baş sorumlu olarak kabul edilmesine yol açmıştır.

Yezîd'in ölümünden sonra Suriyeliler onun oğlu Muâviye b. Yezîd'e biat ederlerken Hicazlılar da Abdullah b. Zübeyr' biat ettiler.¹²⁵Muâviye b. Yezîd'in halifeliği hakkında çeşitli rivayetle olsa da genel kanı 40 ya da 60 günlük bir süreyi

¹²⁵ Abdullah b. Zübeyr ve arkadaşlarının Şam'a gidip orada biat almaya çalışmamları siyasi bir karardır. Belki de kendilerini Şam'da güven içerisinde hissetmeyecekler, ele geçen tarihî fırsatı değerlendiremeyeceklerdi. Bu sebeple onlar Hicaz'da kalmaya karar verdiler. Böylece Hz. Ali döneminden itibaren siyasi pastadan pay alma yolunda ya da iktidar olma uğrunda büyük çaba sarf eden Abdullah b. Zübeyr, siyasi rakiplerinin birer birer tarih sahnesinden çekilmesiyle ve uygun bir ortamın ortaya çıkması neticesinde tarihi ve büyük bir fırsatı ele geçirmiş oldu. Böylece Şam hariç tüm İslam toplumunun devlet başkanlığı için biat almış oldu (Aycan, 2000: 115).

kapsamaktadır. Hilafetten ayrılış sebebi ile ilgili olarak da farklı rivayetler bulunmaktadır. Bazı rivayetler de onun hilafeti sırasında vefat ettiği bazılarında ise kendisini halife olarak yeterli görmediği zikredilmiştir¹²⁶. Kendisinden sonra halife kimin olacağına dair veliaht tayin etme teklifini reddetmiştir. Ondan sonra ardılı olacak kişi ise Mervân b. el-Hakem'dir¹²⁷ (Demircan, 1996: 109-128).

II. Muâviye'nin halifelik görevinden ayrılmasından sonra Emeviler lidersiz kalmıştı. Bu sırada Mekke'de halifeliğini ilan İbn Zübeyr ise etkisini giderek arttırmaya başladı. Öyle ki Şam halkından dahi ona biat etmeyi düşünenler vardı. Ancak Emevilerin bu görevi bırakmaya hiç niyetleri yoktu. II. Muâviye'nin görevi bırakmasından sonra Emevi ailesinin ileri gelenlerinden oluşan bir grup Cabiye Bölgesi'nde¹²⁸ toplanarak bu meseleyi görüşme kararı aldılar. Uzun süren görüşmelerden sonra halifeliğin Emevilerde kalması kararı baskın çıktı ve Mervân b. Hakem'i yapılan toplantıda halife seçtiler (M. 684) (Azimli, 2005: 145). Cabiye'de sağlanan bu ittifak Şam'da karışıklığın düzelmesine yetmedi. Cabiye görüşmelerine katılmaktan son anda vaz geçen Dahhak b. Kays, İbn Zübeyr'i desteklediğini bildirerek emrindeki kuvvetlerle Mercirâhit denilen yerde karargâh kurdu. Mervân, Dahhak b. Kays'ı ikna edemeyince iki taraf arasından 20 günlük çok kanlı bir savaş meydana geldi. Savaşı kazanan Mervân, hem halifeliğin Emevilerde kalmasını hem de Mervaniler koluna geçmesini sağladı¹²⁹ (Aycan, 2004: 226-227).

Dahhak ve arkadaşları öldürülüp Şam bölgesi Mervân'ın kontrolü altına girdi. Şimdi sırada İbn Zübeyr tarafından ele geçirilmiş bölgelerde tekrar itaatin sağlanması vardı. Bu amaç doğrultusunda Mervân ilk iş olarak Mısır'da İbn Zübeyr lehine propaganda yapan vali Abdurrahman b. Cahdem üzerine yürüdü. Mısır'da kontrolü

¹²⁶ Rivayetlere bütün olarak bakıldığında hepsi Muâviye b. Yezîd'in vefatından önce halifelik görevinden ayrıldığı noktasında birleşmektedir. Rivayetlerden anlaşıldığı üzere, tahta çıktığı sırada sağlık durumu pek elverişli olmayan ve kişilik bakımından mücadeleyi pek sevmeyen Muâviye b. Yezîd, babası Yezîd'in ölümünden sonra devletin içine düştüğü kaos ortamını da dikkate alarak istifa etmeyi uygun görmüştür (Yılmaz, 2006: 198).

¹²⁷ Ebû'l As b. Ümeyye'nin torunu olan Mervân b. el-Hakem'in halife olmasıyla halifelik makamı, Mervaniler olarak adlandıran bu kola geçmiştir. Bundan sonra gelen bütün Emevi halifeleri bu kola mensup olmuşlardır. Nitekim daha önceki halifelere de Ebû Süfyan'a nisbetle Süfyaniler denilmiştir (Aycan, Sarıçam, 2017: 37)

¹²⁸ Şam'ın 80 km. kadar güneybatısında Havran bölgesindeki Cevlân'da, bugünkü Nevâ'ya çok yakın bir yerde kurulmuş bir şehirdir (Fayda, 1992: 538)

¹²⁹ Mervân'ın, daha Cabiye toplantısında oğullarını veliaht tayin etme fikri aklına yerleşmişti. Nitekim daha sonra da bu düşüncesini hayata geçirerek, saltanatın Mervânilere geçmesini sağlamış oldu (Öz, 2015: 299-300).

sağladıktan sonra oğlu Abdülaziz'i vali olarak bırakıp Şam'a geri döndü. Yolda İbn Zübeyr'in kendisine karşı bir ordu gönderdiği orduyu bozguna uğrattıktan sonra Şam'a yerleşti (Esir, 1991, c. 4: 146). Mervân, Irak üzerine de ordular gönderse de bu ordular o hayattayken pek başarılı olamadılar. Mervân, Şam'da bulunduğu sırada halifeliğinin bir yılı bile dolmadan Nisan 685'te hayatını kaybetti¹³⁰. Ondan sonra halifeliğe veliahttı üzerine Abdümelik b. Mervân geçmiştir¹³¹. Abdümelik b. Mervân'ın halife olmasıyla birlikte İslam dünyasında iki halifeli döneme geçilmiş oldu. Hem II. Muâviye hem de Mervân dönemlerinde iç sorunlarla uğraşıldığından dış politikada kayda değer bir varlık gösterilememiştir (Aycan, Sarıçam, 2017: 41).

2.3. ABDÜMELİK b. MERVÂN DÖNEMİ

Theophanes M. 684 yılı içerisinde Abdümelik b. Mervân'ın halife olarak seçildiğini ve onun dönemleri içerisinde; “*Abdullah b. Zübeyr ve Dahhaq¹³²'i öldürerek isyanların üstesinden geldi*” (Theophanes, 1982: 59) ifadelerini kullanarak Abdümelik'in halifeliğine giriş yapar. Ancak Theophanes'in buradaki ilk yanlışı Abdümelik b. Mervân'ın halifelik tarihini M. 684 olarak göstermesidir. Yukarıda da bahsedildiği gibi Abdümelik M. 685 yılı içerisinde halife olmuştur. Bir diğeri ise, Dahhak b. Kays'ı onun öldürdüğü iddiasında bulunmasıdır. Yine yukarıda da bahsedildiği üzere Dahhak b. Kays, Mervân b. Hakem'in halife seçilmesinin ardından onunla Mercirâhit bölgesinde yaptığı savaşta öldürülmüştür.

Abdümelik, halife olduğunda âdeta bir enkaz devralmıştı. Ülkenin hemen her bölgesinde bir isyan patlak vermiş ve bu isyanların vermiş olduğu karışıklık nedeniyle ülkede sükûnetten eser kalmamıştı. Yapması gerek ilk iş, bu idaresiz ortama derhal son vermek ve bir an önce iki halifelik durumunu ortadan kaldırıp ülkenin her yerinde

¹³⁰ Aynı zaman da bu yıl içerisinde Suriye'de veba salgını baş göstermiştir (Theophanes, 1982: 59).

¹³¹ Mervân, Cabiye görüşmelerinde halifeliği ele geçirebilmek uğruna veliahtlıklarını kabul etmek zorunda kaldığı Halid b. Yezid ve Amr b. Said es-Eşdak'ı halifelikten vaz geçirerek oğullarını veliaht yapma peşine düşmüştü. Sonunda emeli ulaşarak türlü oyunlarla ikisini de veliahtlıktan vaz geçirmeyi başarmış ve oğulları Abdümelik ve Abdülaziz'i veliaht tayin etmişti (Aycan, 2004, c. 29: 227).

¹³² Ebû Üneys (Ebû Abdırrahmân) Dahhâk b. Kays b. Hâlid el-Fihri el-Kureşi. Sahabi, Kays kabilesinin reisi ve Emevi kumandanıdır (Yıldız, 1993, c. 8 : 409)

itaatini sağlamaktı. Daha sonraki işi ise iç karışıklıklar nedeniyle artan Bizans saldırılarına son vermekle birlikte kaybedilen yerleri geri almak ve fetih hareketlerine kaldığı yerden devam etmektir. Bu hususta Abdülmelik döneminin iç ve dış olaylarını dönemin daha iyi anlaşılması açısından iki alt başlığa ayrılması daha uygun olacaktır.

2.3.1. Abdülmelik b. Mervân Dönemi İsyanları ve Sükûtun Sağlanması

Abdülmelik, halife olarak biat aldığı esnada sadece Suriye ve Mısır halkı ona biatlarını bildirmişler diğer bölgeler ise ona karşı çekimser kalmışlardı. Zaten Irak'ta Muhtar es-Sekâfi isyanı ve yine Irak'ta Abdullah b. Zübeyr'in halifeliğinin varlığı onun önündeki en büyük engellerdi. İlk olarak Muhtar es-Sekâfi'nin üzerine giderek onun altında toplananları itaat altına almaya karar verdi. Muhtar es-Sekâfi, Hz. Ali'nin evlatları adına hareket ettiği iddiasıyla ortaya çıkmış ve Yezîd b. Muâviye döneminden itibaren Emevi karşıtı hareketlerin içerisinde yer almıştır (Aktan, 2017: 284). Nitekim Mekke kuşatması sırasında Abdullah b. Zübeyr safında yer almıştır. Ancak daha sonra İbn Zübeyr'den beklediği ilgiyi göremeyince onun saflarından ayrılmıştır. Hz. Hüseyin'in intikamını alacağını söyleyerek insanları etkilemeye başlamıştır (Yiğit, 2006: 54).

Muhtar, çevresindeki nüfuz sahibi kişilerin, İbrahim b. el-Eşter'in desteğini alması konusunda tavsiyeler duyması üzerine İbrahim b. el-Eşter'e giderek onu yanına çekmeyi başarmıştır (Dineverî, 2017: 354). Muhtar es-Sekâfi, İbrahim b. el-Eşter ile birlikte intikam alacağız naralarıyla M. 685 yılında isyan başlatmaya karar vermişlerdir. Kûfe'de Muhtar es-Sekâfi'nin destekçilerinin çoğalması ve şanının artması Abdullah b. Zübeyr'de endişeye sürüklüyordu. O bu durumdan sorumlu tuttuğu Kûfe valisini azlederek yerine Abdullah b. Mutî'yi atadı. Ancak bu tedbir de Muhtar ve arkadaşlarının karşısında duramayacaktı. İbn Eşter'in komutanlığını yaptığı ordu Kûfe'de ayaklanmayı başlatmış ve vali Mutî'nin gönderdiği ordu karşısında zafer elde etmeyi başarmıştır. Kuşatma üzerine vali, konağını gizlice terk etmiştir. Bunun üzerine Muhtar, minbere çıkarak biat aldı (İbn'ül Kesir, 1995, c.8: 245-249).

Muhtar'ın taraftarları gittikçe artıyordu. Öyle ki askerlerinin sayısı 30 bine ulaştığı söyleniyordu (Sırma, 2014: 361). Muhtar, Kûfe'yi kontrolü altına aldıktan sonra yeni hedef olarak Şam'da bulunan Emevi halifesini koymuştu. Bu hedefini gerçekleştirmek adını İbn Eşter komutasındaki bir orduyu Ubeydullah b. Ziyad komutasındaki orduya karşı görevlendirdi. Ubeydullah'ın ordusu sayıca daha kalabalık olmasına rağmen Eşter karşısında varlık gösterememiş ve komutanlarının da aralarında bulunduğu çok kişi hayatını kaybetmiştir (M. 686). Ele alınan eserde Theophanes, bu konuya şu sözleriyle katkıda bulunmuştur; “*Abdümelik Muaviye'nin kardeşi Ziyad¹³³'ı Muhtar isyanına karşı İran'a gönderdi, ama Muhtar onu öldürdü.*” (Theophanes, 1982: 62). Ardından sözlerine; “*Abdümelik bu yenilgi üzerine bölgeye gitmeye karar verdi. Ancak Saïd¹³⁴ ona isyan etti. O vaz geçerek Şam'a geri döndü ve isyanı bastırdı*” (Theophanes, 1982: 62) devam eder. Burada dikkat edilmesi gereken bir konu vardır ki o da Theophanes'in Saïd yani Eşdak'ın isyanını M. 687 yılı olarak vermesidir. Oysa müellifin eserinde değindiği konu M. 689 yılında meydana gelmiştir. Eşdak isyanı konunun ilerleyen safhalarında yeri geldiği sırada tekrar ele alınacaktır.

Muhtar, Emevilere karşı kazandığı zaferden sonra Abdullah b. Zübeyr'den Irak ve doğu vilayetlerinin valiliğini vermesini istedi. Abdullah b. Zübeyr onun bu istediğini reddetmekle kalmadı kardeşi Mus'ab b. Zübeyr'i Basra valiliğine tayin ederek Muhtar ile mücadele etme emri verdi (M. 687) (Sarıçam, Aycan, 2017: 45). Theophanes bu olayı da 1 yıl farkla kaleme almıştır. Eserinde M. 688 yılında meydana geldiğini iddia eder (Theophanes, 1982: 63). Mus'ab abisinden aldığı emirle, Muhtar'ın üzerine gitti. 3 günlük bir savaşın ardından Muhtar ve adamlarını öldürdü (Kuteybe, 2017: 325- 326). İslam tarihinin en büyük simalarından bir olan Muhtar es-Sekafi, başlatmış olduğu ihtilal ateşiyle Arap olmayanları da yanına çekmiş ve düşüncelerini Kûfe'den Horasan'a yaymayı başarmıştı. Onun bu ihtilal ateşi her ne kadar parlayıp alev almasa da külleri tamamen sönmüş değildi. O yaptıklarıyla ya da yapmaya çalıştıklarıyla sadece Kerbela Olayı'nın intikamını almakla kalmamış, Emevilerin yıkılmasında önemli rol oynayarak Abbâsi hilafetinin kurulmasına fikri bir ön ayak olmuştur (Wellhausen, 1963: 240).

¹³³Ubeydullah b. Ziyâd b. Ebîh

¹³⁴Ebû Ümeyye Amr b. Saïd b. el-Âs el-Eşdak el-Emevi.

Muhtar ile Mus'ab'ın mücadelesinin Muhtar'ın ölmesiyle sonuçlanması, her ne kadar Mus'ab ve dolayısıyla Abdullah b. Zübeyr'in güçlenmesine yol açsa da bir düşmanın yok olması Abdülmelik'in işine geliyordu. Artık bundan sonraki hedefi Mus'ab ve Abdullah b. Zübeyr üzerine gidip Irak ve Hicaz bölgesini itaat altına almaktı. Bu arada Muhtar'ın ordusunda bulunan İbrahim b. el-Eşter gibi önemli komutanların Mus'ab'ın yanına geçmesi onu daha da güçlendirmişti (Sarıçam, Aycan, 2017: 46). Abdülmelik, artık Mus'ab ile mücadeleye başlamanın zamanının geldiğini düşünerek hazırlandığı sırada, İslam dünyası içerisindeki karışıklıkları fırsat bilen Bizans saldırıya geçmiştir. Siyasal olarak sarsıntıda olunan bu dönemde dış politikada Bizans ile mücadele vermenin yarardan çok zarar getireceğinin farkında olan Abdülmelik, anlaşma yoluna giderek bu gücü bir süreliğine de olsa bertaraf etmeyi başardı. Theophanes'e göre;

Abdülmelik Muaviye'nin saltanatı sırasında talep edilen aynı barış maddelerini sormak imparatora elçiler gönderdi. O 365,000 altın, 365 köle ve aynı şekilde 365 asil atı vermeyi kabul etti. (Theophanes, 1982: 59)

Ancak yazarın antlaşmanın olduğunu iddia ettiği tarih M. 685 yılıdır. Oysa Abdülmelik'in Mus'ab ile mücadeleye hazırlandığı sırada böyle bir tehditle karşı karşıya kaldığı düşünülürse, bu antlaşmanın M. 688-689 tarihlerinde yapıldığını akla daha yatkın gelmektedir.

Bizans gibi büyük bir düşmanı ile anlaşma yaparak sulh yoluna gittikten sonra Mus'ab'ı üzerine doğru harekete geçen Abdülmelik, Şam'dan Amr b. Saîd'in¹³⁵ isyan ederek halifeliğini ilan etmesinin ardından geri dönerek Şam'a gitti. İki gün süren kuşatma sonrasında anlaşma yapılmasıyla çatışma ortamına son verildi. Ancak Abdülmelik'in Saîd'e güveninin kalmamasından dolayı Saîd'i sarayına çağırarak onu kendi elleriyle öldürdü (Tonga, 2013: 162; Kuteybe, 2017: 328-330). Ardından Suriye

¹³⁵ Amr b. Saîd'in devlet katındaki yükselişi bir taraftan hanedan mensup biri olması diğer taraftan da hanedanın en güçlü isimlerinden halife Mervân'ın yeğeni olmasındandır. Saîd bu sebeplerle önce Muaviye tarafından Mekke valiliğine getirilir, Yezîd döneminde de bu görevine giden Saîd, ardından Medine valiliğine getirilir. Abdullah b. Zübeyr'e karşı Mervân'ı desteklemesi nedeniyle veliaht tayin edilir. Mervân'ın itirazlarına rağmen Abdullah b. Zübeyr ile savaşmaya devam eder ve bu savaşları da kazanır. Ancak bu davranışları iktidar katından iyi karşılanmaz ve veliahtlık görevinden azledilir. Abdülmelik halife olunca yine veliaht tayin edilir ve o da bu şartlarla Abdülmelik'e biat eder. Ancak Saîd'in akli halifeliktedir ve bunun için kendisini hazırlar. Aradan çok geçmeden Abdülmelik'in oğullarını veliaht yapacağını anlar ve ihtilal planları yapmaya başlar. Önce Şam'da Abdülmelik'in vekil bıraktığı Abdurrahman'ın yanına gelir. Abdurrahman'ın kaçması ile halkı biat etmeye çağırır ve böylece halife Abdülmelik'e karşı bir isyanı başlatmış olur (Tonga, 2013: 161).

ve çevresinde sükûtu tekrar sağladıktan sonra Mus'ab'ın üzerine doğru bir kez daha M. 690¹³⁶ yılında harekete geçmeye karar verdi. Bu kararını çevresinde yakın gördüğü kişilere bildirdi. Onlardan bazılarının bu sefere çıkmaması hatta Şam ile yetinmesi ve Irak'ı da Abdullah b. Zübeyr'e bırakması konusunda fikirlerini beyan ettilerse de o bunları dinlemedi. Bu sırada Mus'ab da Haricilerle savaş halindeydi. Mus'ab, Abdülmelik'in kendisine doğru geldiği haberini alınca o da Kûfe'ye doğru harekete geçti. Abdülmelik, El-Cezire bölgesinde etkinliğini arttırmasından sonra Meskin'de¹³⁷ kampını kurarak beklemeye başladı. Ordusunun başına İbrahim b. el-Eşter gibi ünlü komutanlarına atayan Mus'ab ise Meskin'e yakın bir bölgede ordusunu konuşlandırdı (Esir, 1991. C.4: 293). İki ordu karşılaştığında Abdülmelik, Mus'ab'a elçiler göndererek onu savaştan vaz geçirip kendisini biat etmeye çağırdı. Ancak Mus'ab, ağabeyine ihanet etmeyeceğini bildirerek bu teklifi reddetti. Bu saatten sonra savaş kaçınılmaz bir hal aldı ve iki taraf sert bir çarpışmaya tutuştu. Mus'ab'ın komutanlarından İbrahim b. el-Eşter'in öldürülmesiyle bazı birliklerde kopmalar yaşanmış ve askerlerden bazıları ise Abdülmelik'in tarafına geçmişlerdi. Ordudaki dağılma ile birlikte gelen mağlubiyete doğru gidiş, Mus'ab'ın öldürülmesiyle Abdülmelik'in lehinde kesinleşti (Kuteybe, 2017: 332; Theophanes, 1982: 62).

Ayrıca Theophanes, M. 686-687 yılları içerisinde Abdülmelik'in Bizans ile yeni bir antlaşma yaptığını ifade ederek;

Bu yıl içerisinde Abdülmelik güvenli bir barış için Justinian'a elçiler gönderdi. Anlaşmanın şartları üzerinde düzenleme yapıldı: İmparator Merdailer'in birliklerini Lübanan'ın dışında tutacak ve onların saldırılarını durduracaktı ve Abdülmelik Romalılara 1000 altın, bir at ve her bir gün için bir köle verecekti. Ayrıca her iki tarafta Kıbrıs, Ermeni ve İberya'dan eşit derecede vergi paylaşacaktı. İmparator bürokrasist Paul'u güvenli bir antlaşma yapması için Abdülmelik'e gönderdi. Orada şahitlerin teminatları ile yazıldı; onur görmüş bürokrasist geri döndü. (Theophanes, 1982: 62)

Muâviye döneminde baş gösteren Merdailer, Abdülmelik döneminde de etkinliklerini arttırmışlardır. Kendi iç isyanları ile uğraşan Arapları bir hayli zorlamış ve Bizans karşısında siyasi alanda güçsüz düşürmüşlerdir. Theophanes'in de belirttiği gibi barış teklifinin Abdülmelik'ten gelmesi, Merdai tehlikesinin şiddetini gözler önüne sermektedir.

¹³⁶ Theophanes'de M. 689-690 yılları arasında Suriye'de büyük bir kıtlığın olduğundan ve birçok kişinin göç ettiğinden bahsetmektedir (Theophanes, 1982: 62).

¹³⁷ Bağdat yakınlarında bulunan bir bölge

Abdülmelik'in itaatini ülkenin hemen her yerine yayabilmesi için önünde en büyük engellerden birisi olan Abdullah b. Zübeyr kalmıştı. Zaten Hicaz bölgesi dışından neredeyse bütün bölgeler onun hâkimiyetini tanımışlardı. Ancak güçlü bir otorite olabilmek için sadece Suriye, Irak, Mısır ve bağlı bölgelerde hâkim olmak yetmez, Hicaz'a da hâkim olmak gerekiyordu. İşte bu amaç doğrultusunda Muhtar es-Sekafi ve Mus'ab b. Zübeyr'in ortadan kaldırılmasından sonra şimdi, Abdullah b. Zübeyr'in üzerine gitmek kalmıştı. Abdullah b. Zübeyr'e karşı Taifli Beni Sakif kabilesinden olup, Mus'ab'la yaptığı savaşta takdirini toplamış olan Haccac b. Yusuf'u yolladı. Haccac, Taif'i harekât üssü olarak seçip oradan Mekke üzerine doğru yürüdü. Şehrin kutsallığını aldırılmadan şehri adeta mancınık yağmuruna tuttu. Abdullah b. Zübeyr, kuşatmaya 7 ay boyunca dayanabildi. Bu 7 ay süren kuşatma esnasında konulan ambargo, şehirde kıtlığı yol açtığı gibi tüm ürünlerin de fiyatlarının artmasına neden oldu. Halk artık dayanamaz noktaya gelmiş ve bir an önce kuşatmanın bitmesini beklerken, Abdullah b. Zübeyr'in oğulları da şehri terk etmişlerdi. Neticede Abdullah b. Zübeyr, yanında kalan az sayıdaki birliklerle yaptığı taarruzun ardından hayatını kaybetti (Brockelman, 2002: 62). Theophanes'in bu konudaki görüşleri şöyledir;

Abdülmelik, Zübeyr'in oğluna (Abdullah) karşı Hajja¹³⁸'ı Mecca¹³⁹'ya gönderdi; Haccac onu orada öldürdü. Abdülmelik ona karşı olan bölgeyi kendisine tabi kıldıktan sonra onların

¹³⁸ Ebû Muhammed el-Haccâc b. Yûsuf es-Sekafi, Muâviye b. Ebû Süfyân'ın iktidarı ele geçirdiği yıllarda dünyaya gelen Haccâc onun saltanatı döneminde yetişti. Mensup olduğu Sakif kabilesiyle Ümeyyeoğulları (Emeviler) arasında cahiliye dönemine kadar uzanan dostça ilişkiler bulunuyordu. Emevilere muhalif olan Abdullah b. Zübeyr Hicaz'da halifeliğini ilan edince Ümeyyeoğulları ile Sakifliler bölgeden ayrılmaya başladılar. Haccâc babasıyla birlikte muhtemelen bu dönemde Taif'ten Dimaşk'a göç etti. Emevi saltanatı II. Muâviye'nin çok kısa süren halifeliğinin ardından yıkılmak üzere iken ailenin bütün mensupları ve Sakifliler'in ileri gelenleri Câbiye'de toplanarak halifeliğe kimin getirileceğini ve ona kimin halef olacağını tartıştılar. Yûsuf b. Hakem ile oğlu Haccâc'ın da katıldığı bu toplantı sonunda özellikle Sakifli Ubeydullah b. Ziyâd'ın teşviki ve bazı Emeviler'in desteğiyle Emevî iktidarında kan değişimi sağlanarak Ümeyyeoğulları'nın büyüğü Mervân b. Hakem'e biat edildi. Emeviler'in yeniden ülkeyi kontrol altına almaları önemli ölçüde, aralarında Haccâc ve babasının da bulunduğu Sakifliler'in Emevîler'e verdikleri bu destek sayesinde gerçekleşti. Haccâc Mervân'ın ölümünden sonra halife olan oğlu Abdülmelik tarafından Abdullah b. Zübeyr'in kardeşi ve Basra Valisi Mus'ab b. Zübeyr'e karşı düzenlenen sefere artçı birliklerin kumandanı olarak tayin edildi. Haccâc'ın Emevi Devlet hayatında etkin bir şekilde rol alması bu olaydan itibaren başlar. Mus'ab'ın ortadan kaldırılmasından sonra Haccâc, İbn Zübeyr'le mücadele için Hicaz'a gönderilen 2000 kişilik ordunun başına getirildi. Karargâhını doğum yeri olan Taifte kuran Haccâc Mekke'ye giden yolları keserek şehre gıda sevkiyatını engelledi; ayrıca gönderdiği küçük müfrezeler zaman zaman Arafat dağına kadar sokularak tâciz hareketlerinde bulundular. Üç ay sonra istediği 5000 kişilik yardım kuvvetinin gelmesi ve Mekke'yi kuşatma izninin verilmesi üzerine şehri kuşattı ve mancınıklarla taşa tuttu. Altı buçuk aydan fazla süren kuşatma sonucunda şehirde yaşanan büyük açlık İbn Zübeyr'in adamları arasında çözülmeye sebep oldu. İbn Zübeyr de yaptığı bir huruç hareketi sırasında öldürüldü. Böylece Hicaz, Irak ve Mısır da dokuz yıl hüküm süren ve Emevi Devleti'ne zor günler yaşatan Abdullah b. Zübeyr'in hilâfetine son verilmiş oldu. Haccâc gösterdiği bu başarıdan sonra Hicaz, Yemen ve Yemâme valiliğine getirildi (Aycan, 1996, c. 14: 427-428).

putperestlikle ilgili tapınaklarını yaktı; Abdülmelik Haccac'ı İran generali olarak atadı. İran, Mezopotamya ve Medina¹⁴⁰'nin çoğu Arapları Abdülmelik'e tabi oldular ve Arap sivil savaşı sona erdi. (Theophanes, 1982: 63)

Yukarıda da görüldüğü gibi Theophanes Abdullah b. Zübeyr isyanına eserinde yer vermiştir. Ancak Theophanes'in isyan hakkındaki ifadelerinden daha çok çarpıcı olan bir nokta vardı ki; o da Kâbe ve İslamiyet hakkında kullanmış olduğu sözlerdir. İslamiyet'i putperestlik olarak gören Theophanes, Kâbe'yi de bu inanca ait bir tapınak olarak tanımıştır. İslam dini hakkında sarf etmiş olduğu sözlerden de anlaşılıyor ki; Theophanes'in İslamiyet hakkındaki bilgileri tamamıyla yanlıştır. Ancak başka bir ihtimal ise; koyu bir Hıristiyan taraftarı olan Theophanes'in İslamiyet'i ve Müslümanları kötülemek adına bu tarz bir anlatıma başvurmuş olmasıdır. Başka bir nokta ise; Theophanes'in eserinde bu olay M. 690 yılı olarak tarihlendirilmiştir. Aslında Abdullah b. Zübeyr'in öldürülerek Hicaz bölgesine hâkim olunması M. 692 yılında gerçekleşmiştir.

Abdullah b. Zübeyr'in öldürülmesinin ardından Hicaz bölgesinin de Abdülmelik'in kontrolü altına girmiş olması, iç savaşının sona erip huzurun sağlandığı yorumu yapılabilir. Ancak beklenenle gerçekleşenler birbirinin zıttı olmuş sükûnet tam anlamıyla sağlanamamıştı. Ülkenin içinde bulunduğu durumda daha da etkinlikleri arttırarak Irak bölgesinde etkin bir unsur olan Hariciler, Mus'ab b. Zübeyr zamanında onlarla mücadele etmesi adına gönderilen Muheleb b. Ebî Sufra karşısında seri galibiyetler almaya başlamışlardı. Bunu akabinde Muhelleb, Abdülmelik'ten yardım istemek zorunda kaldı. Irak vilayetlerini müşkül duruma düşüren bu hadise karşısında Abdülmelik, Haccac b. Yusuf'u M. 695 yılında Irak valiliğine tayin etti (Sarıçam, Aycan, 2017: 50). Haccac, aldığı sert tedbirlerle bir taraftan Kûfe ve Basra'da kısa sürede sükûneti sağlarken diğer taraftan da Muhelleb'e takviye birlikleri gönderdi (Yıldız, 1988, c.1: 267).

Abdülmelik, Harici problemlerin kısmen de olsa çözüme kavuşturulmasından sonra siyasi otoritenin tam sağlanabilmesi adına bütün doğu vilayetlerini tek bir valilikte toplayarak Haccac'a bağladı. Haccac da bu doğrultu da ülkede çıkan iç karışıklıklar sebebiyle sorumlulukları yerine getirmeye özellikle de Afganistan'da hüküm süren

¹³⁹ Mekke

¹⁴⁰ Medine

hükümdarlarla anlaşmaları yenilemek ya da savaşmak amacıyla bir orduyu Afganistan'a gönderdi. Ordunun başına ilk olarak Ubeydullah b. Ebi Bekr'i atasa da onun aldığı mağlubiyetten sonra orduyu Abdurrahman b. Muhammed b. el-Eş-as'a komutasına emanet etti. Abdurrahman komutan olduktan sonra, Haccac ile fikir ayrılıkları belirgin bir şekilde gün yüzüne çıkmaya başladı. Haccac'ın verdiği emirleri dinlemeyip kendi kararlarını uygulamaya başlayan Abdurrahman, işi merkezi otoriteye başkaldırmaya kadar götürdü. Iraklıların, Haccac'dan nefret etmesi de onun kısa sürede kendisine taraftar çekmesinde ön ayak oldu. Kısa sürede destekçilerinin artmasıyla, yerel yöneticilerle anlaşmalar yaparak Irak'a hareket etti ve Abülmelik'e olan biatını da geri çekti (M. 700) (Sarıçam, Aycan, 2017: 52). Artık savaşın kaçınılmazlığı apaçık ortaydı ve Haccac'ın ordusu ile Abdurrahman'ın ordusu M. 701 yılında karşı karşıya geldiler. Kanlı bir çarpışma sonucunda Abdurrahman'ın birlikleri dağıldı ve Haccac zafer kazandı (Theophanes, 1982: 69). Abdurrahman yanında birkaç kişi ile birlikte cenk meydanından uzaklaşarak Horasan'a doğru kaçmaya başladı. Haccac, arkasından onu takip etmesi için adamlarını gönderdi. Abdurrahman'ı takip eden birlikler kısa sürede onun izini buldular ve sığındığı yeri kuşattılar. Kaçamayacağını ve kurtuluşun olmadığını anlayan Abdurrahman, yüksek bir kayadan atlayarak intihar etti ve Abdurrahman b. Muhammed b. el-Eş-as defteri de kapanmış oldu (Kuteybe, 2017: 350-352).

Abdülmelik, halifeliğinin ilk yıllarının neredeyse tamamını iç isyanlarla harcamış, ülkede hem kendi otoritesini hem de Emevi otoritesini tekrar sağlamak için çaba harcamıştır. Bundan böyle küçük çaplı isyanlar dışında merkezi otoriteyi sarsabilecek isyanlar meydana gelmeyecekti. Devletin ikinci kurucusu olarak adlandırılan Abdülmelik, artık tüm gücünü dış politikaya verebilecekti. Özellikle vergi vererek sulh yaptığı Bizans İmparatorluğu'nun üzerine giderek ülkenin sınırlarına önemli katkılarda bulunacaktı.

2.3.2. Abdülmelik b. Mervân Dönemi Fetih hareketleri

Abdülmelik, iç düşmanlarıyla hesaplaştıktan sonra, bütün Araplar tek yumruk haline gelmiş ve enerjilerini İslam dininin dört bir yana yayılması harcamaya

başlamışlardı. Arap orduları, hem Hindistan hem İspanya hem de Afrika ve Kafkaslar'da var güçleriyle savaşmaya başlamışlardı (Artamonov, 2008: 269).

Başlangıç noktası olarak belirlenen Theophanes, eserinde M. 691-692 yılları arasına geldiğinde; Bizans İmparatoru Justinianus'un; "Bu yıl içerisinde iyi duygu yoksunluğundan dolayı Justinian Abdülmelik ile barışı bozdu. O düşüncesizlik ederek Kıbrıs Adası'na tekrar yerleşme kaygısı yaşıyordu" (Theophanes, 1982: 63) ifadeleriyle Araplarla yaptığı anlaşmayı bozduğundan bahsetmektedir. Ayrıca antlaşmanın bozulmasından pek hoşnut olmayan Theophanes bunu, imparator hakkında kullanmış olduğu ifadelerinde de açık bir şekilde göstermektedir. Aynı ifadeler Abu'l Farac tarihinde de geçmektedir. İmparator bu istediği fiiliyata dökerek Kıbrıs'a bir donanma göndermiş ve oradaki Arapları esir etmiştir (Farac, 1987, c.1: 88).

Eserde dikkat çeken başka bir husus ise Abdülmelik'in Bizans İmparatorluğu'na ödemesi gereken yıllık vergileri dinar ile değil de bastırıldığı yeni paralarla ödemesidir;

Ayrıca Justinian Abdülmelik'in gönderdiği paraları kabul etmeyecekti. Çünkü daha önce olmamış yeni bir damga türü vardı. Abdülmelik bunu duyduğu zaman, o şeytanca gerçeği gizledi ve onun paralarını kabul etmesini ve Justinian'ı barışı bozmamaya çağırdı. Araplar Romalıların kabul etmemelerine rağmen kendi paraları üzerinde onlara baskı yaptı, onlar altının doğru ağırlığında Romalılara verecekti ve Arap paralarından hiçbir kayıp olmayacaktı. Fakat Justinian Abdülmelik'in talebinin korkusundan kaynaklandığını düşündü. O Arapların istediği şeyin Merdailerin baskınını durdurmak olduğunu anlamadı, sonra bir bahane ile barışı bozmayı makul gibi gördü. (Theophanes, 1982: 64)

Abdülmelik dönemin en önemli icraatlarından birisi de Theophanes'in de değindiği gibi ilk Arap paralarının basılmasıdır. Bilindiği üzere bir devletin kendine ait parasının olması, o devletin bağımsızlaştığının, kuvvetlendiğinin, zenginliğinin bir göstergesi olarak kabul edilir. Abdülmelik dönemine kadar İslam dünyasında Sâsânî parası olan dirhem ve dinar paraları kullanılıyordu. Yıkılmış bir devletin paralarını kullanmak doğru bir uygulama olmayacağını düşünen halife, üzerinde Sâsânîlerden devralınan insan figürlerinin bulunduğu paraların yerine, yeni basılan madeni paraların üzerinde Arapça harfler bulunun ilk Arap parasının basılmasını kararlaştırdı¹⁴¹(Hourani, 2013: 51). Ayrıca kendine has paranın olması, dış güçler üzerinde başka bir

¹⁴¹ Abdülmelik'in para reformuyla birlikte bastırıldığı yeni paralar, birden bire ortaya çıkmamış belirli değişikliklerden geçtikten sonra son şeklini almıştır. Önceleri Bizans paraları örnek alınmış zamanla bunları üzerindeki bazı karakter ve motiflerin yeniden düzenlenmesiyle ilk müstakil İslam dinarları ve dirhemleri oluşturulmuştur. Para reformuna M. 692 yılında başlanmış ve M. 699 yılına kadar devam etmiştir (Erkoçoğlu, 2006: 176-177).

alandanda da “ben de varım” demenin diğeri bir yoluydu. Abdülmelik’in, Bizans İmparatorluğu’na olan vergileri de kendi parası ile ödemesi iki devletin arasının açılmasına ve anlaşmanın bozulmasına neden olmuştur.¹⁴² Böylece Bizans’a yönelik seferler de başlamış oldu (Demircan, 2017: 76).

M. 692-693 yıllarında Abdülmelik, Bizans’a karşı harekete geçmeye karar verdi. Bu amaçla el-Cezire valisi olan kardeşi Muhammed b. Mervân’ı, Suriye’den Bizans İmparatorluğu’nun üzerine düzenlenecek seferlere komutan tayin etti (Apak, 2009: 108). Bu sırada imparator;

Justinianus Slavlardan bir seçim yaptı. O 30,000 kişiyi ve onların ordusunu vergi olarak aldı ve onlara “özel ordu” adını verdi. Onların komutanı Neboulos adındaydı. Onlara güvenen Justinian, yazılı olarak üzerinde anlaşılan antlaşmaya bağlı kalmayacağını Araplara yazdı. Özel ordusunu ve tüm tematik süvarilerini alarak Sebastopolis’i deniz yolu ile ziyaret etti.(Theophanes, 1982: 64)

Yukarıda da belirtildiği gibi imparator Slavları Anadolu’ya getirerek onlardan oluşturduğu ordu ile Müslümanlarla savaşmayı planlıyordu. Müslüman Araplar ile Bizans arasında eydana gelen bu savaşa değinmeden önce Theophanes, savaşın imparatorun suçu olduğunu ve Arapların savaşmayı istemediklerini bildirir (Theophanes, 1982: 64). Geri dönülmez bir yola giren bu savaşı Theophanes;

Muhammed¹⁴³ savaşa katılarak onların (Arapların) generali oldu. Araplar ilk başta yenildi ama Muhammed Romaluların müttefiki olan Slavların generalini rüşvetle kandırdı. O para dolu bir keseyi ona gönderdi ve Slavlar ile onu kandırdı. Daha sonra Justinian Nikomedia¹⁴⁴ körfezi üzerinde deniz tarafında dik bir yer olan Leukate’de kalan Slavları katliam yaptı(onların eşleri ve çocukları). (Theophanes, 1982: 64)

Theophanes’in belirttiğine göre Muhammed b. Mervân; Slavları kendi yanına çekerek, sayıca daha az olmalarına rağmen, Bizans karşısında önemli bir galibiyet elde etmiştir. (Sarıçam, Aycan, 2017: 57). Bu savaş sonrasında Slavların büyük çoğunluğu Müslümanların yanına geçmişlerdir. Müslümanlar da tıpkı Bizans’ın yaptığı gibi, Slavları Suriye’ye yerleştirmişler ve onları Bizansla yaptıkları savaşlarda

¹⁴² Muâviye zamanında İslam devletinin hâkimiyetini tanımakla beraber eşkıyalık yapmaktan da geri durmayan Merdeiler, Abdülmelik’in bulunduğu güç durumdan faydalanarak Suriye’ye akın düzenliyorlardı. Bizans Devleti ile yapılan bu anlaşma bu akınları durdurmak amaçlı yapılmıştır (Yıldız, 1988, c. 1: 269)

¹⁴³ Muhammed b. Mervân

¹⁴⁴ Nikomedia Marmara Denizi’ne açılan İzmit Körfezi’nin ucunda Bitinya kralı I. Nikomedes tarafından kuruldu. Bugünkü İzmit ilinin şehir merkezi idi (Umar, 1993: 603).

kullanmışlardır¹⁴⁵ (Ostrogorsky, 2015: 123). Bunun yanı sıra aynı savaş esnasında Osman b. Velîd komutasındaki başka birlik de Ermenistan'a sefer düzenlemiş ve üstün başarı elde etmiştir. Bizansla işbirliği yapan bazı Ermeni liderleri de Suriye'ye getirilerek hapsedilmiştir (Esir, 1991, c.4: 328). Bir süre sonra hapisten kaçan Ermeni liderlerinden birisi ülkesine dönerek isyan başlatmıştır. Bizans'ın da destek vermesiyle Müslümanlar Ermenistan bölgesinden çıkarılmıştır. Bu gelişmeler üzerine Abdülmelik, anlaşma gereği taahhüt edilen vergileri kendi bastırıldığı paralarla ödemek ödemeyi tercih etmiştir. Bu gelişme iki taraf arasında savaşa neden olmuştur. Yapılan savaşta Müslümanlar galip gelmişler ve Ermenistan'ın güney kısımları ve Maraş Müslümanların eline geçmiştir (M. 695) (Apak, 2009: 109).

M. 695 yılından sonra Bizans ülkesine her yıl yaz ve kış aylarında olmak üzere çeşitli seferler düzenlendi. Ancak bu seferler Muâviye dönemindekiler kadar etkili ve tesirli olmamış sadece ganimet ve esir odaklı kalmışlardı. 4 yıl boyunca kısa tesirli olan bu savaşlar aralıklarla devam etmiştir. M. 699 yılına gelinde;

Romalılar Suriye'yi istila etti. Onlar birçok Arap'ı öldürerek ülkenin çevresini harabeye çevirdiler. (200.00 olarak söyleniyor). Büyük miktarda ganimet ve Arap esirler aldılar ve Araplara büyük bir korku verdikten sonra geri çekildiler (Theophanes, 1982: 69)

Yukarıda Theophanes'in M. 701 yılını işaret ettiği bu olay onun ifadeleriyle anlatılmıştır. Theophanes'in yine tarihsel kronolojide yine bazı hatalar yaptığı görülmektedir. Yinede bu salgının Araplar üzerinde ortaya çıkardığı şaşkınlık ve kargaşadan yararlanan Bizans ordusu Antakya'ya saldırarak burayı ele geçirmeyi başarmıştır. Bu saldırının sonuçları hakkında Theophanes'in kullanmış olduğu mübalağalı anlatım son derece akla uzak bir ihtimal olarak gözükmemektedir. Nitekim onun bu savaş sonunda Bizans askerlerinin 200.000 kişiyi tarumar ettiği ifadesine pek itibar etmemek daha akılcı gözükmemektedir (Theophanes, 1982: 69)

M. 699 yılında Bizans İmparatorluğu içerisinde meydana gelen hükümet darbesi ve ardından 20 yıldan fazla sürecek olan karışıklık döneminin başlaması Bizans'ın gücünü ve dikkatini başka yöne kaydırmasına sebep olacaktı. M. 700 yılından itibaren Abdurrahman b. Abdülmelik, Bizans vilayetlerine her yıl akınlar yapacak Darend ve

¹⁴⁵ Theophanes'in, bu kandırılma sonucunda intikam duygusuna kapılan Justinianus'un, Bitinya'daki tüm Slavları katlettiği ifadesi pek gerçeği yansıtmamaktadır. Nitekim daha sonraki yıllarda bu bölgelerde Slav varlığına rastlanmaktadır (Ostrogorsky, 2015: 123)

Massisa'ya fethedecekti. Yine M. 702 yılında Suriye'de Rumlarla savaşacak ve bu savaşlarda üstün başarılar kazanacaktı¹⁴⁶. Ardından gelen yıllarda Ermenistan bölgesinde isyanlar çıkacak ancak Muhammed b. Mervân bu isyanlar karşısında kesin zaferler elde edecektir (Hayyât, 2001: 347-349).

Abdûlmelik döneminde sadece Anadolu topraklarında değil Kuzey Afrika bölgesinde de fetih hareketleri kaldığı yerden devam etmekteydi. İç karışıklıklarla uğraşıldığı dönemde Kuzey Afrika topraklarının bir kısmı elden çıkmıştı. Öyle ki Tunus'un sahil şeridi Bizans'ın eline geçmiş, iç kısmı ise Berberilerin kontrolü altında bulunmaktaydı. Müslümanlara düşman Bizans ve Berberiler, doğal karşılanacağı üzere ortak düşmanlarına karşı müttefik olmuşlardı. Düşmanlarına karşı dost olan bu iki gruba karşı Abdûlmelik, Mısır valisi kardeşi Abdülaziz'e emir ve takviye birlikler göndererek ittifakı bozmak için girişimde bulunmuştur. Züheyr b. Kays komutanlığındaki birlikler Kayrevan'ı ele geçirerek Berberilerin liderini öldürdüler. Ardından Kuzey Afrika'daki yerini sağlamlaştırmak isteyen halife, Hassas b. Numan komutasında bir orduyu bölgeye göndererek Kartaca'yı¹⁴⁷ kontrol altına almayı başardı (Sarıçam, Aycan, 2017: 55-56). Kuzey Afrika fetihleri ile alakalı olarak Theophanes;

Bu yıl(M. 697-698) içerisinde Araplar Afrika'ya saldırdı ve fethedip oraya ordularından bir garnizon yerleştirdiler. Leontios bunu öğrendiği zaman yetenekli bir adam olan aristokrat John'u tüm Roma donanması ile birlikte gönderdi. O Carthage¹⁴⁸'ye ulaştığında limanın kapılarını açmayı zorladı, rakibini bozguna uğrattı ve onları uzağa sürdü. John Afrika şehirlerini kurtardı ve kendi garnizonunu gerisinde bıraktı. John daha sonra imparatora sorunlardan bahsetti ve emirlerini aldıktan sonra Afrika'da kışı geçirdi.

Bunu öğrenmesi üzerine Arap lider, en büyük ve en güçlü donanmasını ona karşı gönderdi. O savaşta John ve ordusunu limandan uzaklaştırdı. O şehre girdikten sonra tüm kuvvetleriyle kamp yaptı.

John imparatorun takviye birlikler almak için Roma ülkesine yola çıktı ve başkent yolu üzerindeki Girit'e kadar geldi. Fakat askerleri kendi subayları tarafından kışkırtıldı ve başkente gitmek istemediler. Onlar korktukları ve utandıkları için bu olayları imparatora bahsetmek istemediler ve bu kışkırtma kötü komploya dönüştü. Kibyria¹⁴⁹'nin tuğamirali Apsimaros adı Tiberius olarak değiştirilerek imparator olarak seçildi (Theophanes, 1982: 68)

¹⁴⁶ Abdullah b. Abdûlmelik döneminde Anadolu içlerine yapılan yaz seferleri oldukça başarılı geçmiştir. Abdûlmelik döneminde Abdullah öncesinde Anadolu içlerinde yapılan akınların, kalıcı olmadığı, yağma ve caydırma niteliği taşıdığı anlaşılmaktadır. Ancak döneminde yapılan seferlerin başarılı olması, bu akınların kalıcılığını arttırmıştır. Yaz seferleriyle birlikte Abdullah, Anadolu'yu tanımış ve Bizans'a karşı girişilen mücadelelerde büyük tecrübe kazandığı anlaşılmaktadır. Abdurrahman, bütün bu başarılarının ardından babası Abdûlmelik tarafından Mısır valiliğine tayin edilmiştir (Erkoçoğlu, 2009: 214).

¹⁴⁷ Tunus yarımadasında kurulmuş bir şehir

¹⁴⁸ Kartaca

¹⁴⁹ Anadolu'nun güneybatısında Kibyria isimli bir kent.

Görüldüğü üzere Kartaca'nın kaybedilmesi, Bizans'ta sadece askeri başarısız olarak görülmemiş ve sonuçları askeri başarısız olarak değerlendirilmemiştir. Bu yenilginin sonucu, Bizans filosunun Leontios'a karşı isyan ederek, Kibyrhaiotai deniz thema'sının amirali olan Apsimar'ı imparatorluğa yükseltmesi oldu (Ostrogorsky, 1989: 131; Nikephoros, 1990: 99). Ayrıca Bizans'ın Girit'ten geri çekilmesinin yanı sıra Kuzey Afrika hâkimiyetinin sağlanması ile birlikte Bizans hâkimiyeti de son buldu.

M. 705 yılında hastalanan Abdülmelik, ardılı olarak oğlu Velid b. Abdülmelik'i veliaht bırakarak Ekim 705 yılında vefat etti. Abdülmelik, Theophanes'in iddia ettiği gibi 22 yıl değil 20 yıl halifelik görevinde kalmıştır (Theophanes, 1982: 71). O, İslam dünyasının çok sancılı bir döneminde halifelik görevini üstlenmiş ve ayrılmış olan milletini bir nebze de olsa toplamayı başarmıştı. Durmuş olan fetihlere tekrar başlayabilecek kadar iç sorunları halletmişti. Abdülmelik'in halifeliği doğunun eski tarzına göre bir otokrasi olmayıp, teokratik kalıntılarını ve Arap geleneğini değişikliğe uğratan merkezi bir monarşi idi. Onun hilafeti esnasında Hz. Ömer'in tohumlarını ektiği teşkilatlanma ve düzenlenme çalışmaları onun döneminde filizlenmeye başlamıştı. Bu zamana kadar Bizans ve Sâsânî izlerinin hâkim olduğu devlet idari sistemi yavaş yavaş bir Arap imparatorluk sistemi ile değiştirildi. Kurmuş olduğu posta teşkilatı "berid" ile ülkenin hemen her yerine ulaşabiliyor, herhangi bir isyan belirtisinden çok çabuk bir şekilde haberdar olup anında müdahale edebiliyordu. Divanların Arapçalaştırılması ve Arapçanın resmi dil kabul edilmesi bunun yanında ilk Arap paralarının basılması bu değişikliklerin ilk adımlarıydı (Lewis, 2009: 105). Sonraki yüzyıllarda İslam dinine girmeyenlerin bile Arap dilini kabul etmesi, temelleri bu dönemde atılan İslam dinini yayma çalışmalarının o bölgelerde olumlu sonuçlar vermesinin neticesidir (Barthold, 2018: 165). Abdülmelik, haleflerine sakin ve güçlü bir imparatorluk bırakmayı başarmıştı.

2.4. VELİD b. ABDÜLMELİK DÖNEMİ

Babası, Abdülmelik b. Mervân'ın vefatının ardından her yönüyle kuvvetli bir devlet devralan I. Velid, uzun bir süreden beri durmuş olan İslam fetihlerine ara vermeden tekrar başlamıştır. Askeri faaliyetleri hızlı bir şekilde yürüten I. Velid, devlete en parlak dönemini yaşatmıştır. Halifeliği sürece Anadolu ve Kafkaslar, Asya, Kuzey Afrika ve Endülüs olmak üzere 3 farklı cephede mücadele veren İslam orduları, bütün cephelerde üstün başarılar elde etmiştir. Theophanes, konumu gereği sadece Anadolu'da yapılan fetihlere değinse de, konunun bütünselliği gereği diğer cephelerde de meydana gelen gelişmelerden bahsetmek yararlı olacaktır.

Babasının atamış olduğu komutan ve valileri görevinde bırakan I. Velid, onların kendisine karşı cephe almalarını engellemesinin yanı sıra bu güçlü isimlerin bilgi ve tecrübelerinden de yararlanmayı bilmiştir. Nitekim babasının dönemindeki başarılarda büyük pay sahibi olan Haccac b. Yusuf'u Irak valiliğinde bırakması, doğuda yapılacak fetihler için ona büyük faydalar sağlamıştır. Zaten daha önce Araplar, İran'ı işgal ettikten sonra Mâverâünnahir'e dayanmışlar ve Türklerle karşılaşmışlardı (Turan, 1969, c. 1: 137). Haccac b. Yusuf'un, Kuteybe b. Müslim'i Horasan valiliğine tayin etmesi, Mâverâünnahir¹⁵⁰ bölgesinde İslam ordularını büyük başarılar kazanmasını sağlamıştır (Koyuncu, 2013, c. 43: 30). Kuteybe, kuruntulara kendini kaptırmayan ve İslamiyet'i yayma söz konusu olduğunda her yolu mubah sayan ve başarıyı arayan bir generaldir. Çok akıllı ve kurnaz olan bu general, Soğd¹⁵¹ prenslerini birbirine düşürmüş, gerektiğinde ödülleri dağıtmış övgüler yağdırmış, gerektiğinde korku salmış ve amacına ulaşmak için en ufak bir isteği olmayanları bile ikna etmeyi başarmıştır (Roux, 2014: 180). Mâverâünnahir ve Toharistan¹⁵² bölgesinden gelebilecek tehditler karşısında güçlü durulması gerektiğinin farkında olan Kuteybe, bölgedeki Türkler arasında siyasi birliğin olmamasından faydalanmasını çok iyi bildi (Barthold, 1990: 200). Kuteybe, fetihlerine

¹⁵⁰Mâverâünnahir adı, Ceyhun (Amu Derya) nehrinin doğusundaki bölgeye Emeviler tarafından verilmiştir. Kuteybe, Buhara'yı fethedince buraya yapılan anlaşma gereği Müslüman Arapları yerleştirdi. Türklerle Müslüman Araplar iç içe yaşamışlar ve yakın ilişkiler kurmayı başarmışlardır. Bu durum Türkler arasında İslamiyet'in yayılmasına da ön ayak olmuştur (Kurt, 2002: 492).

¹⁵¹Soğd ülkesi, en önemli merkezleri Semerkant ve Buhara olmak üzere Amuderya (Ceyhun) ve Siriderya (Seyhun) Nehirleri arasında yayılan ve günümüzde Özbekistan, Tacikistan, Kırgızistan sınırları içerisinde kalan coğrafi bölgedir (Taşağıl, 2009, c.37: 348).

¹⁵²Belh'in doğusunda ve Bedeşan'ın batısında Ceyhun'un güneyinde, Hindukuş Dağları'nın kuzeyinde yer alan bölgedir (Salman, 2012, c. 41: 214-215).

ilk olarak Toharistan'ın başkenti Belh'i¹⁵³ kuşatarak başlattı. Hükümdar Nizek Tarhan'ın çatışmaya girmeden sulh imzalaması ile kolay bir şekilde şehir ele geçirdi (Akyürek, 2013: 93). Ardından Kuteybe, Beykent üzerine yürüdü. M. 706 yılında yapılan fetihten, Müslümanlar bolca ganimetle geri döndüler (İbn'ül Kesir, 1995, c. 9: 122).

M. 709 yılında Kuteybe, Buhara'ya¹⁵⁴ karşı harekete geçti. Türklerin Soğdluların da yardımıyla oluşturdukları ordu, Buhara önlerinde İslam ordularıyla karşılaştı ve mağlup olmaktan kurtulamadı. Yüklü bir haraç karşılığında Kuteybe, onların barış isteğini kabul etti (Sarıçam, Aycan, 2017: 61). M. 712 yılında güvenlik gerekçesiyle Semerkant'ın¹⁵⁵ fethine karar verildi. 20.000 kişiden oluşan büyük bir orduyla yola çıkan Kuteybe, büyük bir mukavemetle karşılaşmadan şehri ele geçirdi ve Semerkant'a İslamiyet'in girmesini sağladı (Akyürek, 2013: 97). Ayrıca M. 711 yılında Muhammed b. Kasım, Hindistan'ın Sind bölgesini¹⁵⁶ ele geçirmeyi başararak, İndus Nehri'nin denize döküldüğü yere kadar ulaştı (Barthold, 1990: 201). Semerkant'ı ele geçiren Kuteybe, daha da doğuya giderek Fergana'ya ulaştı. Orada M. 714 yılında Haccac'ın¹⁵⁷ öldüğü haberi gelince, Merv'e geri döndü. 715 yılında da halife I. Velid'in vefat etmesiyle korktuğu başına geldi. Daha önce muhalefette bulunduğu Süleyman'ın halife olmasıyla birlikte itaatten kaçındı. Fakat Mâverâünnehir'i halifelik sınırları içerisine katan Kuteybe (Golden, 2014: 201), askerlerinin çıkardığı bir isyan sırasında öldürüldü (Brockelman, 2002: 67).

Ayrıca bu bölgede, M. 708 yılında Mesleme b. Abdülmelik, Hazarlara karşı ilk seferini düzenledi. Azerbaycan'dan el-Bâb'a kadar ulaşmayı başarmıştı. M. 710 yılında bölgeye vali olarak tayin edilen Mesleme, Hazarlar üzerine yaptığı seferleri sıklaştırmış ve önemli kaleleri fethetmiştir (Hacıyev, 2010: 130). Valiliği boyunca birçok Hazarlara

¹⁵³ Ceyhun Nehri'nin kıyısında bir vadide kurulmuştur.

¹⁵⁴ Zereşân Irmağı'nın aşağı havzasındaki büyük vahaya yer alır. Bugün Özbekistan Cumhuriyeti sınırları içerisinde bulunmaktadır (Şeşen, 1992, c. 6: 363).

¹⁵⁵ Günümüzde Özbekistan Cumhuriyeti sınırları içerisinde yer almaktadır.

¹⁵⁶ Günümüzde Pakistan'da bir eyalettir. Arap coğrafyacıları, Uman Denizi ile Keşmir Dağları arasında kalan bölgeye bu adı vermişlerdir (Özcan, 2009, c. 37: 242-244).

¹⁵⁷ M. 662 yılında doğduğu tahmin edilen Haccac, halife Abdülmelik döneminde valilik görevine getirilmişti. Görevi boyunca isyanların bastırılmasının yanı sıra doğu bölgelerinde yapılan fetihlerle liderlik etmekle birlikte birçok bayındırlık ve kültürel faaliyetler de gerçekleştirmiştir. Yaklaşık 25 yıl boyunca Emevi Devleti'ne bağlı bir vali olarak hayatını devam ettiren Haccac, M. 714 yılında kendi kurduğu Vasit şehrinde vefat etmiştir (Delice, 1998:445-459).

karşı seferler düzenleyen Mesleme, M. 714¹⁵⁸ yılında Derbend'i¹⁵⁹ ele geçirmeyi başardı. Ancak M. 715 yılında İstanbul sefer için görevlendirilmesinden sonra bölgeden çekilmek zorunda kalmıştır (Taşağıl, 2015: 276).

I. Velid döneminin ikinci cephesi olarak ele değerlendirebileceğimiz konu Kuzey Afrika ve Endülüs bölgelerinde yapılan fetih hareketleridir. Müslümanların Endülüs adını verdikleri ve günümüzde de İspanya'da bir bölge ismi olarak hala varlığını devam ettiren Endülüs'ün fethi, Müslümanların İspanya serüvenin başlamasında ilk adım olarak gözümüze çarpmaktadır. Kuzey Afrika'da Kartaca'nın bir daha kaybedilmeyecek üzere alınması ve Kuzey Afrika'daki hâkimiyetin tamamıyla sağlanmasının ardından Müslümanlar, Atlas Okyanusu kıyılarına giderek Vizigot Krallığı'na meydan okumaya karar vermişlerdir (Haldon, 2007: 101).

M. 710 yılına kadar birkaç şehir ve kale dışında Kuzey Afrika'nın tamamını ele geçirmiş olan Müslümanlar, yeni bir hamle daha yaparak M. 710 yılında Kuzey Afrika valisi Musa b. Nusayr, Tarif b. Malik'i keşif gayesiyle İspanya'nın güney sahillerine göndermiştir. Tarif'in gerçekleştirdiği zafer ile İspanya'da hüküm süren Vizigot Krallığı'nın içine düştüğü hanedan çekişmelerinden cesaret alan Musa b. Nusayr, Berberi soyundan bir azadlısı olan Tarık b. Ziyad'ı çoğu Berberilerden oluşan 7000 kişilik bir kuvvetin başında M. 711 yılında İspanya'ya gönderdi (Hitti, 1989, c. 3: 776). Tarık, bugün kendi adıyla anılan Cebel-i Tarık boğazından geçerek Endülüs'e geçip fetihleri başlattı. Daha sonra Tarık'a destek amacıyla 5000 kişilik bir takviye birliği de gönderildi (Demircan, 2017: 79). Tarık, önemli başarıyla elde etti ve Vizgotları ağır bir mağlubiyete uğrattı. Kısa sürede Maleka, İlbire, Kurtuba, İsticce ve Toledo'yu fethetti. Ancak daha fethedilecek önemli şehirler bulunuyordu. Fetihleri tamamlamak ve fetih sonrası ülkedeki idari düzenlemeleri gerçekleştirmek amacıyla Musa b. Nusayr Endülüs'e geçmek üzere hareket etti (Atçeken, 2015: 15).

Musa b. Nusayr'ın da Endülüs'e geçmesiyle birlikte Müslüman orduları, İspanya'da önemli yerleri fethedecekler ve birçok bölgeyi kendilerine bağlayacaklardı. Artık Müslümanlar yeni istikamette İberya yarımadasında kendilerini göstermeye

¹⁵⁸Theophanes bu tarihte, Suriye'de büyük bir depremin meydana geldiğinden bahsetmektedir (Theophanes 1982: 79)

¹⁵⁹ Dağıstan'da Hazar denizinin kuzeybatı sahilinde tarihi bir şehir ve liman

başlayacaklardı (Vasilev, 1943, c.1: 274). 18. 000 kişilik bir ordu ile İspanya'ya geçen Musa, İspanya'nın batı bölgelerinden başlayarak kuzey bölgelerine doğru seferlere başladı. Sevilla, Carmona, Nieble ve Merida'yı fethettikten sonra Toledo'da Tarık ile buluştu (Koyuncu, 2013, c. 43: 30). Böylece Ebdülüs iki koldan fethedilmiş oldu. İki komutan fetihlere ara vermeden devam ettiler. İslam'ı yayma anlayışıyla hareket ettikleri fetihlerini çok başarılı bir şekilde sürdürüyorlar önlerine neresi çıkarsa fethetmeyi başarıyorlardı. Kısa sürede neredeyse İspanya'nın tümünü fethetme başarısını göstermişlerdi. İki komutanın gerçekleştirdiği bu fetihler sayesinde İslam ordularının esas güzergâhını oluşturacak ve sonraki yıllarda yapılacak fetihlere zemin hazırlayacak bir güzergâh kurulmuş oldu (Atçeken, 2015: 15).

İspanya fethinin iki büyük komutanı Musa b. Nusayr ve Tarık b. Ziyad'ın arası açıldı. İspanya'yı İslam egemenliğine açan bu iki komutan arasındaki hoş olmayan durumdan haberdar olan halife Velid, kendilerini bir mektupla ikaz etmek zorunda kalmıştır. İki komutan bu ikazdan sonra birlikte İspanya'nın kuzeyine doğru yönelip fetihlere devam etmişlerdir. Halife, onların fetihlere devam etmesinden rahatsızlık duyarak ikinci bir mektup yazarak iki komutanı da Şam'a geri çağırmıştır. Musa b. Nusayr, oğlu Abdülaziz'i Afrika ve İspanya'ya vali bırakarak Şam'a hareket etti (Sarıçam, Aycan, 2017: 68). Bu sırada hastalanan I. Velid, Şam'a gelmesi konusunda acele etmesi gerektiğini tekrar bildirmişti. Hızlı bir şekilde Şam'a gelen Musa b. Nusayr, elde ettiği ganimetleri ve mücevherleri I. Velid'e teslim etti. Fazla zaman geçmeden (bazı rivayetlere göre 40 gün) halife I. Velid vefat etti (Atçeken, 2015: 15-30)..

I. Velid'in ardından halifelik makamına geçen Süleyman b. Abdülmelik, kendi sözünü dinlemeyip hızlı bir şekilde Velid'in yanına gelen Musa b. Nusayr'a kızgındı. Zira o, Musa'nın yanında getirdiği ganimetlerin kendisine teslim edilmesini istiyordu. Ancak Musa'nın, ganimetleri Velid'e teslim etmesi onu bir hayli kızdırmış ve Musa'yı ağır bir şekilde cezalandırmıştı. Bir süre sonra araya hatırı sayılır komutanların girmesiyle Musa'yı affetmiştir. Musa b. Nusayr'ın vefatı hakkında çeşitli rivayetler olsa da, onu halife Süleyman b. Abdülmelik ile birlikte M. 716 yılında gerçekleştirdiği hac sırasında vefat ettiği akla daha uygun gelmektedir. Zira halife Süleyman M. 716 yılından sonra hacca çıkmamıştır (Atçeken, 2015: 15-30).

Velid b. Abdülmelik döneminde değerlendirebilecek fetih hareketlerinin son cephesi Anadolu'da Bizans'a karşı yürütülen fetih çalışmalarıdır. Abdülmelik b. Mervan'ın ülkede istikrarı sağladıktan sonra Bizans' karşı başlatmış olduğu yaz ve kış seferleri, oğlu I. Velid döneminde, özellikle dönemin ünlü komutanlarından Mesleme b. Abdülmelik komutasında devam ettirilmiştir (Hacıyev, 2010: 114). I. Velid'in halife olduğu tarihten itibaren ara vermeden Bizans' a karşı seferler düzenleyen Mesleme, her ne kadar Theophanes'in eserinde M. 705 ve 709 yılları arasında herhangi bir askeri sefer hareketine rastlanmasa da, M. 706 yılında Massisa (Misis) dolaylarındaki Süsene'ye gaza düzenleyerek ele geçirmiştir (Esir, 1991, c.4: 473). Bir sonraki yıl Bizans seferlerine Mesleme'nin yanında I. Velid'in kardeşi Abbas b. Velid'in katıldığını görmekteyiz. İki komutan etkili bir şekilde Bizans topraklarında ilerlerken, birçok kaleyi fethederek bol miktarda da ganimete ulaşıyorlardı. Theophanes ve Ostrogorsky'nin M. 709-710 yılında (Theophanes, 1982: 74; Ostrogorsky, 2015: 133), Hakkı Dursun Yıldız'ın ise M. 708 yılında (Yıldız, 2000: 500) gerçekleştiğini iddia ettiği Tuvana'nı¹⁶⁰ fethi ise M. 707 yılında gerçekleşmiştir (İbn'ül Kesir, 1995, c. 9: 126).

Tuvana'nın fethi ile alakalı olarak Theophanes;

Bu yıl içerisinde (M. 709-710)Maslama ve Velid Tyana saldırdı çünkü onlar Marianos tarafından katliam yapılan Maiuoma'nın ordusuna öfkelenmişlerdi. Araplar Tyana'yı kuşattılar ve orada kışladılar. İmparator onları uzaklaştırmak için bir ordu (ve ona yardım etmek için çiftçi askerler) ile onlara karşı iki generalini(Theodore Karteroukas ve Theophylaktos Salibas) gönderdi. Fakat iki general birbirleri ile kavga etti ve bir düzensizlik içinde Araplarla savaşıldı. Birlerce kişi yok edildi ve birçok esir alındı. Araplar, önceden ordunun teçhizatını ve yiyecek kaynaklarını aldıklarından Tyana 'yı ele geçirene kadar kuşatmaya devam edebildiler.

Tyana halkı savaşı gördükten sonra umutlarını kaybettiler. Zarar görmeyecekleri sözünü aldılar ve günümüze kadar çorak bir arazi olan şehirlerini terk ederek Araplara gittiler. Araplar sözlerini tutmadılar ve bazılarını köle olarak tutarak bazılarını da çöle sürgüne gönderdiler (Theophanes, 1982: 74)

Yukarıda Theophanes, Tuvana'nın fethinin sebeplerini açıklama çabası içine girmiştir. Theophanes'in katliama yapan ve katliam yapılan ordunun kimler olduğu bilgisi bilinmemektedir. Theophanes yine ifadelerinde Müslüman Arapların yalancı ve sahtekâr olduklarını iddia etmiştir. Öyleki yerli halka verilen sözlerin tutulmadığını

¹⁶⁰ Bir diğer ismi de Tyana olan kent, günümüzde Niğde ilinin Bor ilçesine bağlı Kemerhisar beldesidir (Umar, 1993: 805).

belirtmesi, Theophanes'in Müslüman Araplar üzerindeki iddiasını kanıtlama çabasından başka bir şey değildir.

Fetihlere ara vermeden devam eden iki komutan, sonraki yıllarda Malatya'dan harekete Amaseia (Amasya), Herakleia, (Ereğli) ve Antiocheia (Yalvaç) gibi şehirler Anadolu'daki önemli zaferlerdi (Avcı, 2015: 16; Uçar, 1990: 105). Aslında yapılan bütün bu fetihler, Velid b. Abdülmelik'in Bizans'ın başkentini fethetmek için yapmış olduğu hazırlıklardı (Avcı, 2015: 16). M. 714¹⁶¹ yılına gelindiğinde, Mesleme komutasındaki Müslüman ordusu, Galatia bölgesine akınlar düzenleyerek esir ve ganimet topladı (Hacıyev, 2010: 114). Bu gelişmelerden sonra Theophanes'e göre;

Korkusuz Artemios tematik süvarilerinden yetenekli generallerini (bu kişiler aynı zamanda politikada da yetenekli) atadı. Araplar hem kara hem de deniz tarafından Roma İmparatorluğu'na karşı silahlanmalarına rağmen imparator barış koşullarını tartışmak için Suriye'deki Velid'e subaylarını (Daniel tarafından önderlik edilen) gönderdi. İmparator Roma İmparatorluğu ve onların gücüne karşı Arapların hareketinin titiz bir kontrolünü yapması için Daniel'e emretti. Daniel gidip döndükten sonra kara ve denizden imparatorluğun şehirlerine karşı büyük bir sefer başlatacaklarını imparatora bildirdi (Theophanes, 1982: 80-81)

Görüldüğü üzere imparator antlaşma yapmanın yanı sıra her ihtimale karşı Arapların saldıracaklarını düşünerek elçilik heyetinden bilgi toplamalarını ifade etmiştir. Yukarıda verilen ifadelerle göre Müslümanlar Bizans üzerinde oldukça güçlü bir etkiye sahiplerdir. İmparatorun; Müslümanların İstanbul'a saldıracaklarını düşünerek korkması ve saldırıyı engellemek adına her türlü ayırıtıyı bilmek istemesi bunun en açık göstergesidir. Ayrıca İstanbul'un fethine karşı Bizans'ın yapmış olduğu birtakım hazırlıkları Theophanes şöyle belirtmiştir;

Daha sonra imparator herkesin üç yıl boyunca yiyeceklerini saklamasını ve bunun yapabilecek imkânı olmayanların şehri terk etmesini emretti. İmparator yelkenliler yapmaya ve Rum ateşi taşıyan iki kürekli ve büyük üç kürekli kadirga savaş gemisi inşa etmeye başladı. İmparator kara ve deniz duvarlarını onardı, ok atan, taş fırlatan makineler mancınıklar yükledi. İmparatorluğun mahzenlerinde büyük miktarda ürün depoladı ve onları en iyi olabilecek şekilde korudu ve şehri yapabildiğinin en iyisi şekilde sağlamaştırdı (Theophanes, 1982: 80-81)

İmparatorun şehir halkına yayınladığı emirname, Müslümanların İstanbul kulanması için ne denli hazırlandıklarının bir göstergesidir. İmparatora göre kuşatma çok uzun sürecek ve Müslümanlar kolay kolay pes etmeyeceklerdi. Ancak bu dönemde beklenmedik bir gelişme olmu ve İstanbul'un fethi seferi için hazırlıkların yapıldığı

¹⁶¹ Theophanes bu yıl içerisinde Şubat ayının 28. gününde Suriye'de büyük ve yıkıcı bir depremin meydana geldiğini belirtmiştir (Theophanes, 1982: 79)

sırada I Velid'in vefat etmiştir. Bunun üzerine, sefer onun döneminde gerçekleştirilememiştir.

Halife Velid b. Abdülmelik, babası Abdülmelik'ten devraldığı halifelik görevini, her yönetici de olan bazı yanlışlara rağmen layıkıyla yerine getirmiştir. Uzun bir süreden beri durmuş olan İslam fetihlerini tekrar şaha kaldırmayı başaran Velid, İslam sınırlarını Avrupa'nın ortalarından Asya'nın ortalarına kadar ulaştırmayı başarmıştır. Askeri başarılarının yanında sosyal hizmet uygulamalarına da ağırlık veren I. Velid, bu hususta yaptığı çalışmalarla Emeviler döneminin ilk evresinde durmuş olan bu alandaki çalışmaları tekrar başlatmayı başarmıştır. Özellikle sağlık alanında ve dezavantajları insanlar konusunda önemli yenilikler yapmıştır. Bunlara ilaveten, imar faaliyetlerine de ağırlık veren I. Velid, şehir planlamasına önem vererek hacıların rahat bir şekilde hac yapmalarını sağlamak amacıyla yol yapımını geliştirmiştir. Hac yolları üzerinde yeni su kuyuları açılmasını istemiştir (Çelik, 2017: 359-360). Onun döneminde fethedilen yerlerde yeni camilerin yapılması ile bölgedeki gayrimüslim halkın İslamiyet ile tanışması sağlanmış ve böylece İslam'a yeni katılımlar olmuştur. Yine özellikle de Kafkaslar'da Türklerle yapılan mücadeleler sonucunda önemli ticaret merkezlerinin ve yollarının Müslümanların eline geçmesi, iktisadi durumu kalkındırmakla birlikte, bu bölgelerde kurulan pazarlar sayesinde sosyal hayatta önemli değişiklikler yaşanmıştır. Aynı zamanda Anadolu'da Bizans'a karşı yürütülen askeri faaliyetler sonucunda elde edilen birçok yerin, aslında Müslümanların asıl hedefi olan İstanbul seferine hazırlanan Velid için ön bir alıştırmaya olarak değerlendirilebilir. Ancak ömrünün bu fetih için yeteri kadar uzun olmaması, belki de I. Velid'in içinde kalan ukde olmuştur.

Bütün bunların yanında Theophanes I. Velid'in kütüphanedeki rakamlar üzerinde önemli değişiklikler yaptırdığını belirtmiştir. Şöyleki;

Velid kilisenin üstün güzelliğinden dolayı Hıristiyanlara karşı hissettiği kıskançlık ile Şam'daki kutsal Katolik kilisesini kuşattı. O ayrıca bölgenin kayıtlı halk kitaplarında Greekçe kullanımını durdurdu, bunun yerine Arapça yazılmasını emretti; ancak numaralar hariç çünkü numara "bir", numara "iki", numara "üç", numara "sekiz ve bir yarım" ya da "kadın cinsiyetinde üç" onların dilinde yazmak imkânsızdır. Bu sebepten dolayı onlar günümüze kadar Hıristiyan numaralarını kullanırlar (Theophanes, 1982: 73)

Yukarıda belirtildiğine göre I. Velid Hıristiyanlığı kıskanmaktadır. Oysaki kendi dinini oldukça iyi bir şekilde eda ettiren biri için bu tarz bir iddia, doğru bir ifade değildir. Ayrıca Theophanes, yine kendi dinini ve ibadethanelerini üstün gösteme çabası

içerisine girmiştir. Halk kitaplarında Grekçe kullanımını yasaklaması ve bunun yerine Arapça yazılmasını emretmesi yine Theophanes'in bir başka iddiaları arasında yerini almaktadır.

2.5. SÜLEYMAN b. ABDÜLMELİK DÖNEMİ

I. Velid halifeliğinin son yıllarında oğlu Abdülaziz'i veliaht yapmak için Süleyman'dan veliahtlık hakkından feragat etmesini istemiştir (Yiğit, 2010, c. 38: 80). Süleyman bunu kabul etmemiştir. Velid, bütün memurlarına haber gönderip herkesi Abdülaziz'e biata çağırrsa da onun bu çağırısına sadece Haccac, Kuteybe ve ileri gelen bazı kimselerden başkası icabet etmemiştir (Esir, 1991. c. 5: 17; İbn'ül Kesir, 1995, c. 9: 271)). Neticede I. Velid'in bu isteği gerçekleymeyince, M. 715 yılında Süleyman b. Abdülmelik İslam dünyasının yeni halifesi olarak biatları kabul etmiştir. Süleyman, I. Velid'e karşı gösterdiği bu direncinde Kelbî kabilesinin desteğini almıştı. O iktidara gelince bir önceki zamanında mağdur edildiklerini düşünen Kelbîler, Kaysîlere karşı intikam duygusuyla hareket ettiler (Demircan, 2017: 80-81).

Süleyman halife olduktan sonra ilk iş olarak, Haccac tarafından hapse atılmış olan binlerce mahkûmlar için genel af ilanı, sürgünlerin yerlerine dönem izni verme ve esirleri serbest bırakma uygulamaları oldu (Yiğit, 2010, c. 38: 80). Bu uygulamaların ardından kendisine muhalefette bulunan ve veliahtlık konusunda I. Velid'i destekleyen vali ve memurları azletmekle başladı. Ebu Bekr b. Muhammed'i Medine valiliğine, Yezid b. Mühelleb'i Irak valiliğine (Esir, 1991, c. 5: 18), Talha b. Dâvud'u Mekke valiliğine, Âmir eş-Şa'bî'yi atadı (Yüksel, 2016: 432). Bu gelişmelerin ardından sıranın kendisine geleceğini düşünen Kuteybe, halifeye mektup yazarak eğer kendisini azletmezse kendisine biat edeceğini bildirdi. Ardından iki mektup daha yazarak görevde kalmak istediğini bildirdi. Kuteybe'den aldığı mektuplara sinirlenen Süleyman, onu azledeceğini mektubu getiren elçisine bildirdi. Ancak elçinin getirdiği cevabı dahi beklemeden, halife Süleyman'ı azlettiğini bildirerek isyan girişiminde bulundu. Onun bu girişimi, halk tarafından hoş karşılanmayarak halkın ve kendi askerlerinin Kuteybe'ye karşı tavır almasına neden oldu. Neticede ordusunda bulunan bir askeri tarafından öldürülmesine mani olamadı (Yüksel, 2016: 436-437; Tonga, 2013: 75).

Halife Süleyman döneminde iç siyasete dâhil olan bir diğer konu ise Musa b. Nusayr konusu ve oğlu Abdülaziz b. Musa'nın öldürülmesidir. Halife Süleyman ile Musa b. Nusayr'ın aralarında geçen husumetten yukarıda bahsedilmişti. Bu yüzden tekrar bu konuya değinilmeden Abdülaziz b. Musa'nın öldürülmesi konusu kısa bir şekilde ele alınacaktır. Babasının Şam'a çağırılmasının ardından Endülüs'e vali olarak bırakılan Abdülaziz b. Musa, Süleyman b. Abdülmelik'in güzel hizmetlerine rağmen babasının başına gelenleri duyunca halife hakkında aşağılayıcı sözler sarf etmeye başladı. Ardından orada bulunanlardan bazıları onun halifenin aleyhinde söylediği sözlerinin ayrıca düşmanla iş birliği yapıyor iddialarının olduğu bir mektubu halife gönderdiler¹⁶². Mektubu okuyan halife, adamlarını toplayıp Abdülaziz b. Musa'yı öldürmeleri için gönderdi. Abdülaziz b. Musa'ya ulaşan suikastçılar, sabah namazını kıldığı sırada onu öldürdüler. Ardından Endülüs valiliğine Abdullah b. Abdurrahman el-Gafikî'yi getirdiler (Kuteybe, 2017: 413-415).

Süleyman b. Abdülmelik döneminde gerçekleştirilen en önemli olay belki de, I. Velid döneminde hazırlığı yapılan ancak gerçekleştirilemeyen İstanbul seferidir. Tarihini tekerrür etmesine izin vermek istemeyen halife Süleyman, büyük bir ordu hazırlamış ve ordunu başına Mesleme b. Abdülmelik'i atayarak Bizans'a doğru göndermiştir. Karadan çıkan Mesleme'nin ordusuna ilaveten denizden de Ömer b. Hübeyre'yi de donanmanın başında göndermiştir (Uçar, 1986:108). Theophanes'in verdiği bilgilere göre İstanbul'un fethinden önce bazı siyasi manevralar gerçekleşmiştir;

Mesleme kara tarafından bir ordu ile Süleyman'ı ve deniz tarafından Umar¹⁶³'ı göndererek Constantinople'ye saldırdı. O çok fazla askeri donanımla birlikte onların arkasından yürüyordu. Süleyman ve Bakr Amorion (Afyon)'a ulaştıkları zaman Anadolu birliklerinin generali Leo'ya yazdı; "Biz Roma İmparatorluğu'nun adil bir şekilde sizin olduğunuzu biliyoruz. Bize gelin, barış koşullarını tartışalım." Süleyman Amorion (Afyon)'un bir ordusunun olmadığını gözlemledi ve generale Artemios'u desteklediği için karşı çıktı. Mesleme orayı teslim almak istediği için kuşatma altına almıştı. Müslümanlar şehre yaklaşır yaklaşmaz imparator olarak general Leo'yu alkışlamaya başladılar ve aynı şeyi yapmaları için içeridekileri çağırdılar. Amorion (Afyon)'lular Müslümanların onu sevdikleri için alkışladıklarını gördükleri zaman kendileri de öyle yaptılar

General, Süleyman'ın garnizonunun ya da subaylarının olmadığı için şehri yıkmayı planladığının öğrendiği zaman Araplara sordu; "Eğer sen barış koşullarını görüşmek için sana gelmemi istiyorsan niçin şehri kuşattıyorsun?"

¹⁶² Abdülaziz b. Musa'nın öldürülmesinin sebepleri hakkında diğer rivayetler için bkz; Yüksel, a.g.m; 2016: 432.

¹⁶³ Ebû Hafs el-Melikü'l-Âdil el-Eşecc Ömer b. Abdilazîz b. Mervân b. Hakem el-Ümevî

Süleyman ona; “Gelirsen ben geri çekileceğim.” dedi. General ondan geçiş izni aldı daha sonra üç yüz süvarisi ile ona geldi. Müslümanlar onu gördükleri zaman zırhlarını giyerek onu karşıladılar. General onların ordusundan yarım mil uzaklıkta kamp kurdu. O üç gün sonra onlara gitti ve onlar barış koşullarını tartıştılar ve Araplar Amorion (Afyon)’dan geri çekildiler. Araplar; “barış yaptık ve daha sonra geri çekileceğiz.” Dediler (Theophanes, 1982: 82)

Yukarıda da görüldüğü üzere, Müslümanlar İstanbul kuşatması öncesinde Bizans’ı sadece askeri yönden değil aynı zamanda siyasi olarak da zayıflatmayı düşünüyordu. Bu doğrultuda Bizans’ın içinde bir taht kavgası çıkartarak; kendilerinin desteklediği birisini imparatorluk tahtına çıkarmayı istiyorlardı. Böylece en büyük hedef olan İstanbul, Müslümanların kontrolü altına kolay bir şekilde girecekti. Ancak olaylar beklendiği gibi gitmeyip başka bir hal alacaktı. Bu durum Theophanes’de şöyle devam etmektedir;

General onların onu alıkoymak istediğini biliyordu. General Müslümanların önde gelenlerinden birçoğunu akşam yemeğine davet etti ama onlar yemek yiyerken Süleyman onu kuşatmak için 3000 zırhlı adamını sevke etti böylece o kaçamadı. Nöbetçileri bunu fark ettiği zaman ona: “ Bir sürü Müslüman süvari bizi kuşatıyor.” dediler.

Zubeyr adında bir asker ona geldi ve söyledi; “Bir köle büyük bir hazineyi çaldı ve kaçtı bu yüzden bizim süvarilerimiz harekete geçti.”

General bu aldatıcı hileyi fark etti ve ona: “Endişelenme. Eğer bizim kampımıza gelirse onu bulacağız.” dedi.

Korkmuş olmasına rağmen Leo bir adamı aracılığıyla gizli bir şekilde Amorian’lara: “Tanrı’dan korkun ve teslim olmayın; çünkü bakın Mesleme yaklaşıyor.” dedi. Onların piskoposu ona gitti ve Leo aynı şeyleri ona da söyledi.

Süleyman piskoposun Leo’ya gittiğini öğrendiği zaman generale bir mesaj gönderdi; “piskoposu bize ver.” O etrafta çevrildiği için Leo onu sakladı ve Süleyman’ın bir adamına: “ Biz buluştuktan sonra o kıyafetlerini değiştirdi ve orman veya su aracılığıyla dağlara gitti.” dedi.

Araplar piskopos için tehdit ettikleri zaman General; “ O burada değil. Fakat sen emirinin yanına git ben de geleceğim ve biz o zaman her şey hakkında konuşabiliriz.” Müslümanlar, emire geldiğinde onların ortasında iken onu yakalayacaklarını düşünerek onun gitmesine izin verdi. O avlanıyormuş gibi iki yüz adamı ile birlikte atına binip gitti. Onunla birlikte olan Müslümanlar sordular; “ Nereye gidiyorsun?”

O, “ Baharda kampı değiştirmek istiyorum.” dedi.

Onlar; “ Senin niyetin iyi değil ve biz seninle gelmeyeceğiz.” Dediler

General daha sonra kendi adamlarıyla konuştu, “ Onlar bizi yakalamak ve bizim aracılığımızla Hristiyanları yıkmak için bu geçiş iznini bize verdiler. Ama onlar bizim asker ya da atlarımızdan bir tanesini bile ele geçiremeyecekler.” General on mil gidip durdu ve daha sonra kamp kurdu. General bir sonraki gün “ Sen bana bir geçiş izni verdin ama bana ihanet ederek beni ele geçirmek istedin. Ben bu yüzden geri çekildim.” diye söyleyen bir korumasını Araplara gönderdi (Theophanes, 1982: 82-83)

Bu sırada Leon'un imparator ile arasının bozuk olduğunu öğrenen Mesleme, bu durumdan yararlanmak istemiş ve Leon'a anlaşma yapmak için mektup yazmıştır;

Mesleme bunu duyduğu zaman generale yazdı; " Bana gel, barış yapacağım ve hiçbir şey istemeyeceğim." dedi.

Ancak General Mesleme'nin Masalaion¹⁶⁴'nun yakınında olduğunu ve beş gün içerisinde şehirlerinin karşısına geçeceğini gördü. O konsül rütbeli adamını gönderdi ve Mesleme'ye; " Ben mektuplarını aldım ve planını kabul ettim. Dikkatle baktım sen benim yolum üzerindesin. Biliyorsun ki ben bir generalim ve ben paraya, gümüşe ve beni takip eden bir orduya sahip olmak zorundayım. Onların her biri için geçiş izni gönder. İşler senden istediğim gibi iyi ve güzel giderse; ceza vermeden ve zorluk çıkarmadan döneceğim." dedi.

Mesleme konsül rütbeli adama; " Generalinin benimle oynadığını gördüm." dedi.

Onlar " Tanrı göstermesin." dediler.

Onlar yazılan yeminle generale dönerken Mesleme Amorion'a gitti. Mesleme'nin şehirlerinden geçtiğini gören Leo İzmit'e gitti. O Theodosios'un oğluluyla karşılaştı ve onu, tüm imparatorluk heyeti ve sarayın önde gelen şahsiyetlerini esir aldı. General adamlarıyla görüştü; o imparatorun oğlunu bir esir gibi Üsküdar'a götürdü.

Mesleme Asya'ya geri gitti ve Kilikya'daki Ömer gibi kışı orada geçirdi.

Theodosios olan şeyleri öğrendiği zaman patrik Germanos ve senatoya danıştı. Patrik aracılığıyla o zarar verilmemesi ve kilisenin rahatsız edilmemesi üzerine Leo'dan bir yemin aldı ve bu şartlar üzerine onu imparatora teslim etti. Theodosios ve oğlu rahip oldu ve hayatlarının geri kalanının barış içinde yaşadı (Theophanes, 1982: 82-85)

Yukarıda Theophanes'in naklettiği bilgilerden de anlaşılacağı üzere her iki komutan da aslında İstanbul'u istiyordu. Biri imparatorluk tacını giymek itiyor diğeri ise İstanbul'u Müslümanların himayesi altına almak istiyordu. Her iki komutan da ypatıkları konuşmalarında birbirlerine karşı samimi davranmamışlar ve kendileri için zaman kazanma yolları aramışlardır. Özellikle Leo'nun kendi emeli için zamana ihtiyacı olduğu düşünülürse, yapmış oldupu siyasetin kendi adına başarılı olduğu görülür. Nitekim imparatora güvence verdikten sonra M. 717 yılında Bizans tahtının yeni imparatoru seçilen Leo'nun bu süreçte akıllıca davrandığı söylenebilir.

Bundan sonrasını ise Theophanes şöyle anlatır,

Kışı Asya'da geçiren Mesleme Leo'nun verdiği sözleri bekliyordu ama ondan gelen hiçbir şeyi kabul etmedi çünkü Mesleme Leo'nun kendisi ile oyun oynadığını biliyordu. Mesleme Çanakkale'ye geldiği zaman büyük bir ordusunu Trakya'nın karşısına gönderdi ve imparatorluk sehrine karşı bir hareket başlattı. Ayrıca hazır olan ordusunu yetiştirmesini gerektiğini halife Süleyman'a yazdı.

¹⁶⁴ Konumu bilinmiyor.

Mesleme Trakya hisarlarını tahrip ettikten sonra 15 Ağustos'ta kutsal şehri kuşatma altına aldı. Büyük bir hendek kazarak ve sıvasız taşları bir korkuluk duvarı gibi dikerek kazık çitlerle çevrili kara duvarlarını kuşattı (Theophanes, 1982: 87-88)

Leo'nun yaptıklarından sonra daha öfkelenen Mesleme, kuşatmayı derhal başlatma kararı alır ve bu amacını da gerçekleştirir. Hem karadan hem de denizden sevk edilen ordu İstanbul önlerine beklemeye başlar. Theophanes kuşatma katılan Müslüman donanması hakkında;

Hristiyanların düşmanlarının ilk başlangıcı olan 1 Eylül'de Süleyman ve emirleri donanması ile birlikte ulaştı. O cephe gemilerine, savaşa ticaret gemilerine ve savaş gemilerine sahipti; onların sayısı 1800'dü ve onlar Büyük Saray'dan Zeytinburnu'na kadar demirledi. İki gün sonra güney rüzgârı esmeye başladı; onlar bölgeyi ve şehri geçip denize açıldı. Diğerleri Trakya'daki Galata'dan Kleidion¹⁶⁵a demirlerken bazıları Eutropios ve Anthemios¹⁶⁶un dış mahallesinin karşısına geçti (Theophanes, 1982: 87-88)

Theophanes ayrıntılı bir şekilde Müslüman donanmasının sayısını belirtmektedir. Ayrıca fark edileceği üzere, Müslümanları dünyadaki Hristiyanların düşmanı olarak göstererek olaya dinsel bir boyut kazandırmak istemiştir. Müslümanların kuşatmasına karşılık ise Bizans cephesinde daha önce görülmemiş savunma taktiği uygulanarak ilk kez Haliç'in ağzına zincir gerildi (Yıldız, 2000: 500).

Nihayet muharebe başlamıştı ve durum Müslümanlar için hiç iyiye gitmiyordu. Yeni imparator Leo, Müslümanların sırlarını ve zayıf yönlerini bildiği için Araplar'a karşı etkili duruyordu. Rum ateşi sayesinde Arapların mühimmatının yarısı heba oldu. Ayrıca kıtık ve veba salgını da Arapları olumsuz etkileyen başka bir etkendi. Başka bir faktör ise kışın uzun sürmesiydi¹⁶⁷ (Üçok, 1968: 62). Bütün bu olumsuzlukların ardından kuşatmanın başarıya ulaşması düşünülemezdi. Bu arada Süleyman b. Abdülaziz vefat etmiş ve yerine Ömer b. Abdülaziz halife olmuştu (M.717). Yeni halife Müslümanların düştüğü bu müşkül durumdan kurtarılması için kuşatmanın derhal kaldırılıp ordunun Şam'a geri dönmesini Mesleme'ye bildirdi. Mesleme halifeden destek beklediyse de Ömer b. Abdülaziz kararlı bir şekilde kararının arkasında durarak Mesleme'yi geri çağırdı. Bunun üzerine, tarih tekrardan tekerrür etti ve Müslümanların bir kez daha İstanbul kuşatması başarısızlıkla sonuçlandı (Avcı, 2003: 81).

¹⁶⁵ Kireçburnu

¹⁶⁶ Bu bölgeler Marmara Denizi ve Karadeniz kıyısı arasında yer alırlar.

¹⁶⁷Theophanes, a.g.e'de, Müslümanların, açlıktan ölü hayvanları hatta kendi dışkılarının bile yediklerinden bahsetmektedir. Yine Bulgarların da Araplara saldırdığını iddia etmektedir (Theophanes, 1982: 90).

İstanbul kuşatmasının sonuçlarında Müslümanların durumunu Theophanes şöyle ifade etmektedir;

Araplar oldukça aç oldukları için tüm ölü hayvanlarını (at, deve ve eşek) yediler. Hatta onların ölü insanları ve kendi dışkılarını pişirip yedikleri söylenir. Öldürücü bir hastalık onlardan miras kaldı ve birçok insanı öldürdü. Ayrıca Bulgarlar onlara saldırdı ve bu konuları tam olarak bilenler 22,000 Arap'ın öldürüldüğünü söylediler. Kendi günahlarımızdan dolayı Tanrı'nın ve tümüyle kutsanmış Annesi'nin şehri ve Hristiyan İmparatorluğu'nu izlediğini fark etsinler diye onların başına birçok kötülük geldi ve Tanrı'nın günahlarımıza rağmen samimiyetle onu çağırانları terk etmediğini öğrenmiş olduk (Theophanes, 1982: 90)

Yukarıdaki ifadelerde dikkat çeken bir husus vardır ki o da; kuşatma sırasında Bulgarların da Müslümanlara saldırmasıdır. Bulgarların Müslümanlara saldırması ile ilgili olarak kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlanılmaması, akıllara Theophanes'in Müslümanları herkesin düşmanı, Bizans'ı ise herkesin dostu olarak göstermesi çabasıdan kaynaklandığı için böyle bir bilgiye yer vermiş olması ihtimalini getirmektedir. Kaldı ki; Bulgarların 8. yüzyılda Bizans'ın en büyük düşmanı arasında yer alması bu ihtimali güçlendirmektedir. Başka bir nokta da ise Theophanes, bu kuşatmayı işledikleri günahların cezası olarak göstermiştir. Zaten dindar birisi olan Theophanes'in, eserinde işlediği konuların sebep-sonuç ilişkilerini ilahi kudrete dayandırması, eserinin değerlendirilmesinin dikkatle yapılması zorunluluğunu doğurmuştur.

İstanbul kuşatmasının başarısızlıkla sonuçlanması Müslümanlar da çok büyük etkilere neden olmuştur. Müslümanlar almış oldukların ağır mağlubiyetin ardından bir daha İstanbul'u kuşatmayı düşünememişlerdir (Üçok, 1968: 63). Bu seferin başarısızlıkla sonuçlanması Emevilerin geleceğini tehlikeye sokmuştur. Teçhizat ve sefer masrafları çok tehlikeli muhalefeti ortaya çıkaran iktisadi sıkıntıları şiddetlendirmiştir. Ordunun yok edilmesi ve ordunun tahribatı, rejimi dayandığı esas kuvvetten mahrum bırakmıştır. Bu kritik dönemde ölen Süleyman b. Abdülmelik, kendisine halef olarak dindar Ömer b. Abdülaziz'i veliaht bırakmıştır. Zaten bu makama diğer Emevi şehzadeleri arasında en layık olanı ve devleti tek başına kurtaracak ve kırınlıkları giderecek olan yalnızca Ömer b. Abdülaziz olacaktı (Lewis, 2009: 106).

2.6. ÖMER b. ABDÜLAZİZ DÖNEMİ

Halife I. Velid'in vefatının ardından Ömer b. Abdülaziz'in Süleyman b. Abdülmelik'i desteklemesi, Süleyman'ın Ömer'i veliaht seçmesinde önemli bir rol oynamıştır. Ömer'in veliahtlığı, selefinin vefatına kadar gizli tutulmuş, onun vefatının ardından ilan edilmiştir. Bu karar Emevilerden Hişam b. Abdülmelik dışında herkes tarafından memnuniyetle karşılanmış ancak bir süre sonra Hişam da biat etmek zorunda kalmıştır (Aycan, 1999, c. 1: 68). Halife Ömer, Süleyman b. Abdülmelik'in defin işlemleri bitiminde getirilen ve devlet erkânına hizmet için hazırlanan atlara binmeyi reddetmiştir. Kendi bineğiyle dönmeyi tercih eden Ömer'in ilk icraatı, süslü ve gösterişli olan bu atların satılması ve bedellerinin hazineye devredilmesi olmuştur (Hatalmış, 2017: 342). Ömer b. Abdülaziz, Medine'ye gelir gelmez Kur'an ve sünneti iyi bilen, fakih on âlimden oluşan, yetkilerle donatılmış ve devlet icraatlarını denetleyen bir danışma kurulu oluşturmuştur. Bu kurula kendisinin yanlış yapması durumunda onlar tarafından ikaz etmeleri görevini de vermiştir. Böylece kararlar alırken ortak akıl ve ekip çalışması ile yapılmasını ve böylece uygulamalarda en az hata ile ayrılmayı sağlamaya çalışmıştır (Köse, 2010: 82).

Hem valilik döneminde hem de halifeliği döneminde devletin mali sorunlarını çok iyi bilen Ömer b. Abdülaziz, maliyeyi düzenleyerek ekonomiyi geliştirmeyi amaçlamıştır. Bu amaçla yaptığı ilk işlerden bir tanesi devlet harcamalarını önemli ölçüde kılması olmuştur. Bu kısıtlamaya sadece hanedan üyelerine uygulamamış, kendi ailesinde de aynı uygulamaya gitmiştir (Demircan, 2017: 87). Kendisinden önceki Emevi halifelerinin uyguladığı mevali siyasetinin sonucu olarak, devlet gelirlerinin düştüğü gerekçesiyle mevaliden cizye vergisi alınmıyordu. Ömer b. Abdülaziz, bu uygulamanın yanlış olduğunu düşünerek mevaliden cizye alınmasını yasakladı. Böylece halkın refah seviyesinde artış sağlandı. Ayrıca haraç arazilerinin satışını yasakladı. Bir kişinin toprağı varsa onun haracını vermesini ve o topraktan elde ettiği mahsulün de zekâtını vermesini içeren iki ayrı vergi sistemi getirdi (Ubeyd, 1981: 65-117).

Gayrimüslimlerin hak ve sorumlulukları ile aksaklıkları tespit ederek gerekli tedbirleri aldı. O güne kadar kendilerine yönelik haksız uygulamalara son veren Ömer,

onlarla yapılan antlaşmalarla uygun bir icraat ortaya koydu (Demircan, 2017: 86). Ayrıca Theophanes'in ifadelerinde;

Hristiyanları dinden döndürmeye zorladı. Ömer dinden dönenleri vergilerden muaf tuttu ancak bunu reddedenleri öldürdü ve bu yüzden birçok kişi şehit oldu. Ömer bir Hristiyan'ın bir Müslüman'a karşı şahitliğinin kabul edilmediğini içeren bir kanun yayınladı (Theophanes, 1982: 90-91)

Yukarıda belirtilenlerin aksi bir tutum sergileyen Ömr, gayrimüslim halka karşı hoşgörülü davranmıştır. Theophanes'in dediği gibi onları dinlerinden dönmeye zorlamamıştır. Yazar eserinde, Ömer'in Hristiyanları dinden dönmeye zorladığını buna uymayanları öldürdüğünü iddia etmektedir. Son derece adaletli ve adil olmaya çalışan bir devlet adamının bu tarz bir uygulamaya gitmesi pek mantığa uygun gelmemektedir. Öyle ki, bazı Hristiyan grupların haraç vergilerinin düşürüldüğü ve Mısır'da bulunan kilise arazilerinin belirli vergilerden muaf tutulması gayrimüslimlere karşı nasıl bir tutum içinde olduğunun açık bir göstergesidir (Aycan, 1999, c. 1: 74). Ne var ki Ömer b. Abdülaziz, çeşitli bölgelere İslam'a davet mektupları göndermiş ve onun uyguladığı hoş görülü, adaletli, alçak gönüllü, herkesin isteklerini dinleme ve yardımcı olma isteği sayesinde İslam'a katılımlar artmıştır (Yiğit, 2007, c. 34: 54).

Ömer b. Abdülaziz döneminde, aş evleri kurulmuş, çiftçilik desteklenmiş, önceki valiler döneminde zulümlerle alınan topraklar geri iade edilmiş, sütte yeni kesilen çocuklara maaş bağlanmış, hapisteki insanlara zekât gelirlerinden kendilerine yetecek kadar maaş bağlanmış, maddi imkânı yetersiz olanlara maaş bağlanmış, evlenemeyen gençlere ve durumu olmayıp hacca gidemeyenlere nakdi yardımlar yapılmıştır. Bunlara ilaveten zarara uğrayan tüccar ve çiftçilerin zararları karşılanmış, hutbelerde Hz. Ali'ye hakaret edilmesine son verilmiştir (Tıktaka, 2016: 102; Sırma, 2014, c. 1: 397- 425; Yiğit, 2007, c. 34: 54-57; Ubeyd, 1981: 130-132). Ayrıca bu dönemde İslamiyet'in koyduğu yasaklardan olan şarap içilmesi ve ticaretinin yapılması yasaklanmıştır. Ancak bunun yasaklanması tamamen dini bir uygulama olup Theophanes'in dediği gibi; “*M. 718 yılında Suriye'de büyük bir deprem olduğu için Ömer şehirlerinde şarap içmeyi yasakladı*” (Theophanes, 1982: 90-91) ifadeleri değildir.

Ömer b. Abdülaziz döneminde iç siyasete önem verilmiş, ülkede huzur ortamı sağlanmaya çalışılmış ve dallanıp büyüyen sorunları budamak yerine köküne inilerek kalıcı olarak çözülmeye çalışılmıştır. Ömer'in uyguladığı siyaset herkes

tarafından memnuniyetle karşılanmıştır. Onun döneminde fetihlerin durma noktasına gelmesi tamamen uyguladığı siyasetten ötürü gelmektedir. Ortaya koyduğu sosyal adalet ilkesiyle, idarecilere körü körüne itaat edilmemesi gerektiğini vurgulamıştır. Onun halifeliği döneminde, halk devlet için var olur ilkesi değiştirilmiş, devlet halk içindir ilkesi uygulanmıştır (Köse, 2010: 95-96). Ömer b. Abdülaziz'den asırlar sonra yaşamış olan Şeyh Edebalı'nın "İnsanı yaşat ki devlet yaşasın" ilkesi hayata geçirilmiştir. Ömer b. Abdülaziz, yaptığı bütün bu icraatlardan sonra M. 720 yılında vefat etmiştir.¹⁶⁸

¹⁶⁸ Ömer b. Abdülaziz'in vefat hakkında çeşitli rivayetler vardı; İbn'ül Esir, onun hastalandığını ve 20 gün sonra vefat ettiğini vurgulamaktadır (Esir, 1991. C. 5: 57). Yine İbn Kuteybe'nin çeşitli ravilerden aktardığı bilgilere göre Ömer b. Abdülaziz'in hastalıktan vefat ettiği anlaşılmaktadır (Kuteybe, 2017, c. 4: 445- 450). İbn'ül Kesir ise aynı hastalığının veba olduğunu söylemektedir (Kesir, 1995, c. 9: 340). Ahmet Cevdet Paşa'da geçen ifadeye göre ise; Emevi ileri gelenleri Ömer b. Abdülaziz'in halifelik zamanı uzadığı takdirde, Yezid'i veliahtlıktan çıkarıp yerine kendisi gibi birini atamasından çekindikleri için onu zehirledikleri belirtilmiştir (Cevdet, 2012: 78).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM YEZİD B. MÜHELLEB İSYANI İLE EMEVİLERİN YIKILMA SÜRECİ ve ABBÂSİLERİN ORTAYA ÇIKMASI

3.1. EMEVİLERİN YIKILIŞ SÜRECİ

3.1.1. Yezid b. Abdülmelik

Ömer b. Abdülaziz'in vefatının ardından vasiyeti üzerine Yezid b. Abdülmelik Emevilerin yeni halifesi olarak biat aldı¹⁶⁹ (M. 720). Halifeliğinin ilk günlerinde selefinin örnek aldığını söylüyor ve onun gibi davranmaya çalışıyordu. II. Yezid'in önceki valileri değiştirmemesi hoş karşılanmış ve halk tarafından sevilmesini sağlamıştı (Kılıç, 2013, c. 43: 515). Ancak onun Ömer b. Abdülaziz'i örnek alması pek uzun sürmemiş, o da önceki Emevi halifeleri gibi halkın tasvip etmediği davranışlarda bulunmuştur. Ömer b. Abdülaziz'in yasakladığı vergileri tekrar yürürlüğü koyması, selefinden farklı olacağına habercisiydi. Örneğin, Muhammed b. Yusuf'un Yemen'de koyduğu oşür vergisini kaldırılmasını emreden Ömer b. Abdülaziz'in, bu yasağını çiğneyerek tekrardan oşür alınmasını emretmiştir (Esir, 1991, c. 5: 65). Yine Ömer b. Abdülaziz'in durma noktasında getirdiği kabile kavgalarının¹⁷⁰ ve silahlı eylemlerden kaçınan Haricilerin faaliyetlerinin tekrar başlamasına neden olmuştur (Kılıç, 2010: 55). Irak'ta bulunan Haricilerin tekrar ayaklanması devleti oldukça uğraştırdıysa da M. 720 yılında Mesleme b. Abdülmelik'in ordusu karşısında fazla bir mukavemet göstermeden yok olmuşlardır (Cevdet, 1987, c. 4: 79-80). Mevali ile Arapların arasındaki sosyal eşitsizliği kaldırıp eşit tutmaya çalışan ve bunu da büyük ölçüde başaran Ömer b. Abdülaziz'den sonra, II. Yezid döneminde tekrar bu iki grup arasında bozulmalar yaşanmıştır (Üçok, 1968: 68).

¹⁶⁹Kaynaklarda Ömer b. Abdülaziz'in halife olmasına sıcak bakmadığı Yezid b. Abdülmelik'i, veliaht tayin etmek istemediği, özellikle de verasete dönüşen hilafetin tekrar 4 halife döneminde olduğu gibi istişâre usulle, seçim ve biatla belirlenmesine fırsat vermek niyetindedir. Fakat Emevi ailesinden çekindiği ve seleflerine söz verdiği için istemeyerek de olsa onu veliaht tayin ettiği belirtilir (Kılıç, 2010: 54-55).

¹⁷⁰Kays ve Kelb kabileleri arasındaki çekişmelerden bahsedilmektedir.

II. Yezid, halifeliği sırasında karşılaştığı belki de en büyük sorun Yezid b. Mühelleb isyanı olmuştur. Babası Muhelleb b. Ebî Sufra'dan sonra Horasan valiliğine getirilen Yezid b. Muhelleb, arası bir türlü düzelmeyen Haccac b. Yusuf'un etkisi ile Abdümelik tarafından görevden alınmış ve I. Velid'in halifeliğinde hapse atılmıştır (Kılıç, 2010: 55). Yezid b. Muhelleb, II. Yezid'in halife olduğu haberini alınca Halep hapisanesinden kaçarak Basra'ya geldi ve kendi akrabalarını ve güney Araplarını¹⁷¹ Emevilere karşı savaşmaya çağırdı (Brockelman, 2002: 75). Basra'yı ele geçirmeyi başaran Yezid b. Muhelleb, çeşitli bölgelere naibler göndermeyi de ihmal etmedi. Halife II. Yezid isyan haberini alınca kardeşi Mesleme b. Abdümelik'i isyancıların üzerine gönderdi. İki ordu Vasıt¹⁷² yakınlarında Akr denilen bir köyde karşı karşıya geldiler (Theophanes, 1982: 92-93; İbn'ül Kesir, 1995, c. 9: 357-358). Yapılan çarpışmada başta Yezid b. Muhelleb olmak üzere isyancıların çoğu öldürüldü (Hayyât, 2001: 389).

Kaynaklarda halife II. Yezid'in eğlenceye, içkiye ve çalgıya çok düşkün birisi olduğuna dair ortak bir kanı vardır. Saraydan pek çıkmayan ve iki cariyesiyle eğlenmeyi tercih eden II. Yezid, ülkesinde olan bitenden habersiz bir şekilde günlerini eğlenceyle geçirmeyi tercih etmişti (Zeydân, 2012, c. 1: 137). Takriben 4 yıl boyunca halifelik makamında kalan II. Yezid, devleti yıkılma eşiğine getiren isyanlar derecesinde yanlışlar yapmıştır. Eğlenceye düşkünlüğünün yanı sıra, iddia ettiği gibi tertipli ve düzenli bir politika izlemekten yoksun bir kişiliğe sahip olduğu yine kaynakların fikir birliği içinde olduğu başka bir noktadır (Kılıç, 2010: 68). II. Yezid, Ürdün'de bulunan İrbid'te vefat etmiştir (M. 724). Kendisinden sona iki veliaht bırakmıştır. Birinci veliaht kardeşi Hişâm, ikincisi ise oğlu Velid'tir (Demircan, 2017: 89). Yezid b. Abdümelik'in vefat tarihinden bir önceki yıl olan, M. 723 yılında Theophanes'de ilginç bir kehanetten bahsedilmektedir;

Karargâhı Fenike Laodikei'de olan bir Yahudi büyücü Yezid'e geldi. Ona; "Eğer tüm imparatorluğun boyunca Hristiyan kiliselerinde bulunan onurlandırılmış ve saygı duyulmuş

¹⁷¹ Güney Arapları, Kahtânîler (Yemenliler) adıyla da anılmaktadır. Bunların en kuvvetlileri arasında Ezd, Kinde, Kelb, Evs Huzâa, Cefneoğulları, ve Hazvec kabilleri yer almaktadır. Kuzey Arapları ise Adnânîler olarak da adlandırılmakta olup en güçlülere, Mudar, Kinane, Kays, Gatafan ve Kureyş yer almaktadır. Yezîb b. Mühelleb'in çağrısına kulak veren Güney Arapları isyanda onun yanında yer alırken, Kuzey Arapları ise Vali Adî b. Ertât'ın tarafını tutmuştur. Halifenin birlikleriyle yapılan mücadelede Yezîd b. Mühelleb'in öldürülmesi, Güney Arapları arasında kin ve nefrete sebep oldu ve Yemen asıllı Araplar, Emevi Devleti'ni tehdit eden unsur haline geldi (Bozkurt, 2017: 20).

¹⁷² Irak valisi Haccac b. Yusuf es-Sekafi tarafından kurulmuştur. Kûfe ile Basra arasında bulunan Vasıt, aynı adı taşıyan muhafazanın merkezi olan Kûtül' amâre'nin 80 km. güneybatısında Bağdat'a 180 km. uzaklıktadır (Söylemez, 2012, c. 42: 541).

kutsal simgelere el koyarsa Arap Devleti'ni kırk yıl boyunca yönetebileceğini.” söyledi. Bu anlamsız ifadeye Yezid inandı ve kutsal simgelere karşı tüm toplumu kapsayan bir düzenleme yayımladı. Fakat bizim büyük lordumuz İsa'nın zarafeti ve onun dürüst annesinin ve tüm azizlerin şefaatiyle aynı yıl içerisinde onun şeytani doktrini kitleler tarafından duyulmadan önce Yezid öldü (Theophanes, 1982: 93)

Böyle bir rivayetin gerçekliği tartışılmakla birlikte gerçek olma ihtimali çok küçük gözükmektedir. Nitekim her fırsatta Arapları Hıristiyanların baş düşmanı olarak gösteren Theophanes, kendi bakış açısıyla böyle bir rivayet yaratmış olabilir. Bu rivayetini; eserinin başında da Yahudilerin Araplara inandıklarını belirtmesi ve Yahudi büyücü ile desteklemesi gerçekliği bir nebze daha azaltmaktadır.

3.1.2. Hişâm b. Abdülmelik Dönemi

Hişâm, kardeşi Yezid b. Abdülmelik vefat ettiği sırada, eski bir Bizans kenti olan Rusafe'de ikamet etmekteydi. Ulak ona, kardeşinin vefat ettiği haberini ve halifelik yüzüğü ile birlikte halifelik alameti olan asayı getirdiğinde durumun önemini anlayan Hişâm, halifeliği kabul edip saltanat evi olan Şam'a doğru harekete geçti (İbn'ül Kesir, 1995, c. 9: 379). Yaklaşık 19 yıl İslam dünyasının liderliğini yapacak olan Hişâm'ın döneminde, Abbâsi propagandaları kendisini iyiden iyi hissettirmekle birlikte Haricilerin devleti sarsan isyanları onu bir hayli zorlayacaktı (Özkuyumcu, 1998, c. 18: 148). Bütün bu olumsuzluklara, vali ve komutanların birbirleri ile çatışmalarının yanı sıra, Hazarların ve Türkmenlerin devletin kuzey sınırlarına tecavüzleri de eklenecekti (Atçeken, 2004: 22). Theophanes, Hişâm'ın halifelik dönemine; “*O her şehir ve kasabada saraylar inşa etmeye, ekin ekmek için bahçeler yaratmaya ve sulama kanalları yapmaya başladı*” (Theophanes, 1982: 95) sözleriyle giriş yapmıştır. Theophanes'in de ele aldığı gibi, Hişâm halifeliği boyunca sadece iç ve dış unsurlarla sadece siyasi boyutta mücadele etmemiş ülkeyi kalkındırmak amaçlı çalışmalar da yapmıştır. Vergi gelirlerinin azalması ile birlikte mali yapının kötüye gitmesini tarım gelirlerini arttırarak engellemeye çalışmış bu amaçla birçok bölgede sulama kanalları ve barajlar inşa ettirmiştir (Özkuyumcu, 1998, c. 18: 150).

Hişâm b. Abdülmelik'in askeri faaliyetlerine bakıldığında, M. 725-726 yılında İrmîniye, Azerbaycan ve el-Cezire valiliğine atanan Mesleme b. Abdülmelik'in, Bizans'a sefer düzenlemek amacıyla valilik bölgesinde ayrılarak M. 726 yılında

Kapadokya'ya kadar ilerlediğini ve orayı ele geçirdiği görülmektedir. Yine bir yıl sonra Mesleme'nin Kayseri'ye kadar ulaştığını ve halifenin oğlunun Muaviye b. Hişâm'ın da Anadolu içlerine düzenlenen seferlere katıldığını anlamaktadır¹⁷³ (Theophanes, 1982: 96; Hacıyev, 2010: 137; Sariçam, Aycan, 2017: 85). Anadolu'daki fetihlerine devam eden Mesleme, İznik'e kadar ulaşmış ancak şehri ele geçiremeden birçok esir ve ganimetle birlikte geri dönmüştür (Ostrogorsky, 2015: 146). Theophanes, Mesleme'nin İznik seferi ile alakalı olarak şu bilgileri verir;

Müslümanların bir kitleyi Bitinya'daki İznik'e saldırdı. O iki emire sahipti; Amr hazırlıksız şehri kuşatmak için 15.000 kişilik hafif silahlı ordusunun başındaydı oysa Muaviye 85.000 kişilik ordusu ile onun arkasından geliyordu. Onlar uzun bir kuşatma ve duvarların bir kısmını tahrip ettikten sonra bile Tanrı'ya kabul edilebilir dua edenlerden dolayı İznik'in merkezine giremediler. Kutsal Babanın simgeleri orada kuruldu ve tüm inananlar tarafından günümüze kadar onurlandırıldı.

Araplar büyük miktarda esir ve ganimeti ele geçirdikten sonra geri çekildiler. Kutsal babanın şehri içindeki simgeler ve şefaathleriyle Arapların gücünü geri çekti (Theophanes, 1982: 96-98)

Yukarıdaki ifadelerde de görüldüğü üzere, İznik seferi Müslümanlar adına beklendiği gibi gitmemiş, şehir fethedilememiştir. Ganimet ve esirlerle birlikte geri dönmüştür. Bu bilgilere göre Müslümanlar 100.000 kişilik bir ordu ile İznik'e saldırmışlardır. Ancak bu rakam yine Theophanes tarafından mübalağalı olarak ifade edilmiştir. Theophanes, Hıristiyanlık'ın kutsal yerlerinden olan İznik için yine dinsel bir anlatım yüklemiş ve Arapların sanki Hıristiyanlık'ın kutsal simgelerini yok etmek adına bütün güçlerini kullandıklarını iddia etmiştir.

M. 740 yılına kadar hemen hemen her yıl Anadolu içlerine seferler yapılmış, genellikle halifenin iki oğlu Muâviye, Süleyman ve kardeşi Mesleme'nin komuta ettiği ordular, Konya, Kemah, Kayseri, Malatya, Ankara, Çorum, Yozgat dolaylarına kadar gelerek önemli ganimetler elde etmişlerdir. Halife ele geçirdiği bazı Anadolu şehirlerine sınırlı sayıda Arap kabilelerini yerleştirmek suretiyle bölgede İslamlaşma çalışmalarını gerçekleştirmeye çalıştı. (Theophanes, 1982: 98-103; Özkuyumcu, 1998, c. 18: 150; Apak, 2009: 115).

¹⁷³Theophanes'e göre bu yıl içerisinde Suriye'de bir veba salgını baş göstermişti. Ayrıca, Yunanistan'ın Ege Denizi açıklarında meydana gelen bir volkanik patlamanın sonucunda ortaya çıkan kül ve kayaların Çanakkale açıklarına kadar ulaştığını görmekteyiz. Theophanes, bu patlama sonucunda yeni bir adanın oluştuğunu ve Ege Denizi'nde bulunan diğer adalar ile birleştiğini belirtmektedir (Theophanes, 1982: 96-97).

M. 740 yılına gelindiğinde Süleyman b. Hişâm büyük bir ordu toplayarak Bizans üzerine sefere çıktı. Theophanes'e göre bu sefer;

Bu yıl içerisindeki Mayıs ayında Süleyman 90.000 adamı ile Roma İmparatorluğu'na saldırdı. Onların dört generali vardı; Ghamr Asya topraklarına baskın yapmak için 10,000 hafif silahlı birlikleri yönetiyordu; ona ilaveten Malik ve Battal¹⁷⁴ Seyitgazi yakınlarında 20,000 süvariye sahipti onlardan sonra Süleyman 60,000 adamı ile Niğde-Kapadokya yakınlarına geldi. Araplar Asya ve Kapadokya'da yakınlarındaiken birçok erkek, kadın ve yük hayvanını tahrip ettikten sonra zarar vermeden geri çekildiler, Malik ve Battal'ın orduları Leo ve Constantine tarafından tümüyle yenildi ve bastırıldı. İki komutanları dâhil birçoğu mahvoldu. Fakat onların geride kalan savaşçıların 6800 tanesi hayatta kaldı ve Synnada¹⁷⁵ya kaçtı. Onlar Suriye'ye döndü ve Süleyman'a katıldı. Aynı yıl içerisinde onların birçoğu adı Damaskenos olan komutanları ile birlikte Afrika'ya gitti (Theophanes, 1982: 103)

Afyon yakınlarında Bizans donanmasıyla karşılaşan Müslümanlar ağır bir yenilgi almışlar ve geri çekilmek zorunda kalmışlardı. Bu savaşta daha önceleri birçok kez Anadolu'ya seferlere gelen Battal Gazi de vefat etmiştir. Theophanes'in ifade ettiğine göre bu savaş sonucunda 90.000 kişilik Müslüman ordusundan sadece 6800 tanesi sağ kurtulmayı başarmıştır. Her ne kadar bu rakamların gerçekliği şüphe uyandırır da; kesin olan bir şey vardır ki o da, Müslümanların bu yenilgisi, Bizans açısından kötü giden bir devrin sonu olarak görülmüştür. Bu savaştan sonra her ne kadar Arap akınları devleti sıkıntıya düşürdüyse de, büyük bir tehlike oalmayacaklardı (Ostrogorsky, 2015: 146, Esir, 1991, c. 5: 206; Avcı, 2003: 86).

Theophanes'in eserinde M. 740-741 yılları arasında meydana geldiğini iddia ettiği başka bir olay ise;

Bu yıl içerisinde Arap hükümdarı Hişam, kontrolü altındaki tüm şehirlerde Hıristiyan mahkûmları öldürdü. Onların arasında ünlü Marianos'un kutsal oğlu Eustathios da vardı. O uzun bir zaman eziyet etti ama onu inancından vazgeçiremedi ve önemli bir Mezopotamya şehri olan Harran'da gerçek bir şehit oldu (Theophanes, 1982: 105-106)

Görüldüğü üzere Theophanes, Müslümanlara karşı olan tutumundan vazgeçmeyip, onları Hıristiyan düşmanı olarak göstermeye devam etmiştir. Bunu yaparken de çeşitli yollara başvurmuş ve iddialarını kanıtlama çabasına girmiştir. Daha önceki ifadelerinde Müslümanların; Hıristiyanların kutsal şehir ve simgelerine saldırdıklarını söyleyen Theophanes, yukarıdaki ifadelerinde de mahkûmlara saldırdıklarını öne sürmüştür.

¹⁷⁴ Abdullah el-Battâl (Battal Gazi)

¹⁷⁵ Afyonkarahisar iline bağlı Şuhut ilçesidir.

Hişâm döneminde en önemli dış olaylardan bir tanesi de Kafkaslarda Hazarlarla yapılan mücadelelerdir (Sarıçam- Aycan, 2017: 84). M. 717-718 yılında Arapların İstanbul önlerinde aldıkları ağır mağlubiyetten sonra Araplar bir daha Bizans'ı böylesine kuvvetli sarsamayacaktı. Araplar o tarihten sonra güçlerini Hazarlar üzerine sevk edecekler ve Kafkasya'da İslam'ı yaymayı hedefleyeceklerdi. Bizans ve Araplar arasındaki kuvvetler dengesinin Bizans lehine dönmesi, Bizans'ı yeni müttefik arayışına sevk etmiş ve bu amaç doğrultusunda imparatorun oğlu¹⁷⁶ ile Hazar Kağan'ın kızı evlendirilmişti. Artık bundan böyle Bizans ve Hazarlar, Araplara karşı birlikte savaşmaya başlamışlardı (Artamonov, 2008: 307). M. 720 yılında Mesleme'nin yerine Cerrah b. Abdullah'ın bölgeye vali olarak gönderilmesiyle yeni bir dönem başlayacaktı. M. 722'de Belencer'i fetheden Cerrah, M. 724 yılında Belencer'in ötesine geçmeyi başardı. Kafkaslar'da İslam'ı hızlı bir şekilde yaymaya çalıştığı sırada Şam'a geri çağırıldı ve yerine Mesleme tayin edildi (M. 726).

Hişâm döneminde Mesleme'nin sürekli Kafkaslarla Anadolu arasında gidip geldiğini görmekteyiz. Hazarlar üzerinde önemli başarılarla imza atan Mesleme, yerini M. 729 senesinde tekrar Cerrah'a bırakmak üzere bölgeden ayrıldı. Bir yıl sonra çıktığı seferde Dağıstan'a¹⁷⁷ kadar ulaşan Cerrah, İslam ordularını ilk kez bu kadar uzağa götürmeyi başarmıştı. Yine aynı tarihte Azerbaycan yakınlarında meydana gelen Hazarlarla Müslümanlar arasındaki savaşı Theophanes'de de görmekteyiz;

Kağanın oğlu (Hazar kralı) Media ve Ermenistan'a saldırdı. Ermenistan'da onu ordusu ile birlikte geri döndüren Arap generalinin¹⁷⁸ ile karşılaştı O Medes'in ve Ermenistan'ın topraklarını harap ettikten ve Araplar da büyük korkuya sebep olduktan sonra geri döndü (Theophanes, 1982: 98)

Müslümanlar ağır bir mağlubiyet alarak Cerrah ve maiyetindeki birçok asker hayatını kaybetmişti (Karatay, 2016: 88-90). Theophanes'in bahsetmiş olduğu Medes topraklarının günümüzdeki konu tam olarak bilinmemektedir. Ancak Bizans ile Hazarların işbirliği sonucunda Türklerin de Araplara karşı cephe alması Theophanes'in de gözünden kaçmamıştır. Daha önceki tarihlerde Müslümanların Türklerle olan

¹⁷⁶ V. Konstantinos ile prenses Çiçek evlendirilmiştir. Prensес vaftiz olduktan sonra İrina adını alacaktır (Artamonov, 2008: 305).

¹⁷⁷ Doğusunda Hazar Denizi, güneyinde Azerbaycan, güneybatısında Gürcistan, batı ve kuzey batısı Kuzey Kafkasya ile çevirili bir bölgedir (Buniyatov, 1993, c. 8: 404-406).

¹⁷⁸ Cerrah b. Abdullah

münasebetlerine değinmeyen Theophanes, ittifak ilişkisinden sonra bu mücadelelere de yer vermiştir.

Cerrah'ın vefatının ardından halife Hişâm, Mervân b. Muhammed'i el-Cezire ve Azerbaycan topraklarına vali olarak atadı. Mervan b. Muhammed, Hazarlarla yapmış olduğu tüm savaşları kazanarak M. 737 yılında Hazarları anlaşma yapmaya zorladı. Hazar kağanı, barış teklifinde bulunarak İslam dinine geçme şartını kabul etti. Ardından Mervan, birçok ganimet ve savaş esiri¹⁷⁹ ile birlikte geri döndü (Gumilêv, 2006, c.1: 72-74). Ayrıca halife Hişâm zamanında, Arap orduları Ermenistan'ı tamamen hâkimiyetleri altına almışlardır (Kürkçüoğlu, 2013: 131). Hişâm b. Abdülmelik'ten sonra Anadolu'da Arap-Bizans mücadelesi uzun süre duraklama dönemine girmiştir. Gerçi Emeviler bu tarihten itibaren ülkenin her tarafında yayılmış olan kabile kavgalarıyla uğraşmak zorunda kalmıştır. Doğuda patlak veren Abbâsi ihtilali, bütün kuvvetlerin doğuya kaydırılmasına sebep olmuştur. Sonraki süreçte Anadolu'daki mücadeleyi Abbâsiler yürütse de Emeviler kadar etkili olamamışlardır (Apak, 2009: 115).

Hişâm b. Abdülmelik döneminde Mısır'da bulunan Berberiler, İslam'a girmiş oldukları halde savaşlarda Araplarla aynı safta yer almalarına rağmen eşit ganimet almadıkları konusunda şikâyetçilerdi. Ancak bu şikâyetleri giderebilecek bir muhatap bulamıyorlardı. Mağrib ve İfrikiye'den kaçan Hariciler, Berberilere sığınmışlardı. Burada yaymaya çalıştıkları propaganda çok kısa sürede destekçi buldu ve Berberiler ayaklandılar. Berberiler, ayaklanma sonucunda Kayrevan'a kadar ilerlemeyi başardılar (Özkuyumcu, 1998, c. 18: 149; Sarıçam-Aycan, 2017: 86). İsyân buradan Endülüs'e sıçramış, Müslümanları Endülüs'te müşkül duruma düşürmüştü. Franklarla yapılan savaşta Müslümanların mağlup olması, İslam kuvvetlerinin durdurulduğu bir gelişme olmuştur. Çatışmalarda İslam kuvvetlerinin komutanı Abdurrahman el-Gâfikî'nin vefat etmesi Müslümanları çaresiz bırakmıştır (Demircan, 2017: 90-91).

Hişâm b. Abdülmelik, 19 yıllık halifelik hayatının sonuna nihayet M. 743 yılında gelmişti. Halifeliği döneminde çeşitli isyanlar çıkmıştır¹⁸⁰. Kabileler arasında tek

¹⁷⁹Araplar bu esirlere "Sakalibe" adını vermişlerdir. Esirler geri dönüş yolunda isyan ederek başlarındaki komutanı öldürmüşlerdir. Tekrar ülkelerine dönmeye çalışırken, yolda yetişen Araplar tarafından kılıçtan geçirilmişlerdir (Gumilêv, 2006, c. 1: 73-74).

¹⁸⁰Bu isyanlar içerisinde en etkili ve tesirli olanı belki de Zeyd b. Ali isyanıdır. Hz. Ali'nin torunu olan Zeyd, Hz. Hüseyin'den sonra Emevi iktidarına karşı ayaklanan ilk kişidir. Babası Ali b. Hüseyin'den

bir tarafı baskın bir şekilde desteklememiş, denge politikası yürütmüştür (Atçeken, 2004: 24). Harcama yapmayı sevmeyen Hişâm, devlet hazinesini sürekli büyötmek istiyor, bu doğrultuda da, İskenderiye ve Kıbrıs v ergilerini iki katına çıkarmıştır. Onun bu uygulaması, Berberileri olduğu kadar, Mâveraünnehir bölgesindeki Türkleri de ümitsizliğe düşürmüştür (Üçok, 1968: 69; Sırma, 2014, c. 3: 447). Bu olumsuzluklara bir de Abbâsi propagandalarının, özellikle mevali tarafından desteklenmesi de eklenince, Abbâsi dâilerinin (misyonerlerinin) ülkede hızlı bir şekilde yayılması kaçınılmaz olmuştur (Tıktaka, 2016: 104). Onun içten içe yayılan Abbâsi propagandalarını engelleyememesi, devleti geri dönülemez boyutlara sürüklemiştir (Özkuyumcu, 1998, c. 18: 150). Öyle ki kendisinden sonra gelecek olan halifeler onun kadar güçlü ve kudretli olamadığı gibi devleti yıkılmaktan da kurtaramamışlardır.

Hişâm b. Abdülmelik, her ne kadar sarsıntılı ve sorunlarla dolu bir saltanat süresi geçirse de, Emevilerin son büyük halifesi olmayı başarmıştı. Ülkesindeki isyanları bastırmakta yeteri kadar başarılı olamasa da, dış güçler karşısında otoritesini hissettirebilen bir liderdi. Öyle ki;

Hişâm'ın Suriye'de Stephen adında papaz bir arkadaşı vardı; Stephen kültürsüz ama dindardı. Hişâm doğu Hristiyanlarının bir patriğinin olmasına izin verilmesini istiyorlarsa Stephen'ı patrik seçmeleri konusunda zorladı. Tanrı'nın şehrinin tahtı için onu seçmeyi Tanrı'nın gönderdiği fırsat olarak düşündüler ve onu seçtiler. Bu uygulama günümüze kadar böyle devam etti (Theophanes, 1982: 107-108)

Yukarıdaki bilgilerden de anlaşılacağı üzere sonuçta rakip bir devlerin kendi iç siyaseti diyebileceğimiz piskopos seçimlerine müdahil olarak yön vermesi, dış güçler üzerinde otoritesini devam ettirdiğinin bir göstergesi olarak değerlendirilebilir. Ayrıca Hristiyan bir din adamının Hişâm ile dost olduğunu söyleyen Theophanes, kendisi ile çelişmektedir. Öyleki daha önceki sayfalarda da belirtildiği gibi Müslümanları sürekli, Hristiyanları katleden bir taraf gibi göstermiş ve Müslümanların Hristiyanları sevmediği izlenimi yaratmaya çalışmıştır. Oysaki bu cümleleriyle bir nevi kendi iddialarını çürütmüştür. Hişâm olarak siyasi bir manevra ya da çıkar olarak değerlendirilebilecek bu olay; Theophanes tarafından, Hişâm'ın arkadaşı hasebiyle bu kararı aldığını vurgulamıştır.

farklı düşünen Zeyd, Kerbelâ'da dedesini öldüren, Harre Vakası'nda Medine'yi yağmalayan ve Kâbe'yi mancınıkla taşa tutan Ümeyye oğullarına karşı isyan etme inancındaydı. M. 739 yılında isyan bayrağını çeken Zeyd, M. 740 yılında ayaklanma teşebbüsünde bulundu ve Irak valisi Yusuf b. Ömer es-Sekafi tarafından öldürüldü (Tıktaka, 2016: 103-104; Sarıçam, 2015: 333-334).

3.1.3. Velid b. Yezid ve Yezid b. Velid Dönemleri

Babasının vefatı sırasında Filistin’de ikamet etmekte olan II. Velid, haberi alır almaz Şam’a gelerek halifelik koltuğuna oturmuştur (M. 743)¹⁸¹. Babası II. Yezid gibi eğlenceye, musikiye, içkiye düşkünlüğü ile bilinen II. Velid, günü gün eden devlet başkanlığı ile bağdaşmayan bir yaşantı içerisindeydi¹⁸² (Tıktaka, 2016: 104; Sarıçam, Aycan, 2017: 87). II. Velid halife olunca, önceki valileri azledip mallarına el koydu (Dinevrî, 2017: 406). Selefî Hişâm’ın aksine çok cömert olan II. Velid, kötürümlere, cüzzamlılara, para yardımının yapılmasını ve herkese bir hizmetçi verilmesini emretti. Beytü’l maldan da Müslüman ailelere armağan ve hediyeler verilmesini buyurdu (İbn’ül Kesir, 1995, c. 10: 18). Her yerde maaşları iki misline çıkardı. Kendisini ziyarete gelen Ümeyye ailesinin misafirlik hediyelerini iki katına arttırdı (Wellhausen, 1963: 167). Amcası Hişâm’ın uyguladığı çok sert vergi kanunlarından bıkan halk onu kurtarıcı olarak görmüştü. Ancak aynı politikayı devam ettirerek, halkın ümitlerinin boşa çıkmasına yol açtı (Brockelmann, 2002: 80).

Yaşam tarzını bir türlü değiştirmeyen II. Velid, halk nezdinde iyiden iyiye itibar kaybetmeye başladı. Bunun akabinde, Hişâm’ın yakınlarına ve onun valilerine yapılan baskının yanında bazılarının ağır cezalara çarptırılarak mallarına el konulması itibar kaybetmesinde etkin rol oynayan başka bir unsurdu. Bunlara ek olarak, Hişâm döneminde öldürülen Zeyd b. Ali’nin oğlu Yahya b. Zeyd’in ve Yemenliler tarafından desteklenen Hâlid b. Abdullah el-Kasrî’nin öldürülmesi, II. Velid’e karşı muhalefetin artmasına yol açmıştı. Yine onun döneminde Yezid b. Velid’in, II. Velid’e karşı cephe almasıyla da Emevi ailesinde ilk defa bölünmeler yaşanmıştı. Halifeye karşı giderek artan hoşnutsuzluk, Yezid b. Velid önderliğinde bir isyana dönüşerek, M. 744¹⁸³ yılında

¹⁸¹Theophanes bu yıl içerisinde Haziran ayında kuzey gökyüzünde bir işaretin belirdiği ifade etmektedir (Theophanes, 1982: 107). Bilindiği üzere Theophanes gökyüzünde beliren bu işaretleri bir kehanet gibi yorumlamaktadır.

¹⁸² II. Velid, amcasının halifeliği sırasında, onunla inişli çıkışlı bir ilişki içerisindeydi. İlk yıllarda sarayda bir nevi göz hapsinde tutulmak üzere amcasından yakın ilgi gördü. Bir süre sonra II. Velid’in gayriahlaki davranışları neticesinde ona karşı tutumu değişti. Hişâm, bir sürede daha II. Velid’i uyarmaya devam etse de değişen bir şey olmamış, II. Velid gayriahlaki davranışlarında devam etmişti. Bu gelişmeler üzerine Hişâm, II. Velid veliahtlık vaaz geçirmeye çalışsa da amacına ulaşamamıştır (Esir, 1991, c. 5: 221-222; Atçeken, 2013, c. 43: 31-33).

¹⁸³ Theophanes’de geçen bir ifadeye göre, Kuzey’de bir işaret ortaya çıkmış ve çeşitli bölgelerde toz yağmıştır. Müellif, Arabistan çöllerinden rüzgâr vasıtasıyla kalkan çöl kumlarının yine rüzgâr aracılığıyla başka bölgeler taşınmasını gökyüzünde görünen bir işarete bağlamaktadır. Ayrıca Hazar Kağanlığı’nın topraklarında da bir depremin meydana geldiğini anlatmaktadır. (Theophanes, 1982: 109).

halifenin öldürülmesine kadar gitti. II. Velid'in vefatının ardından, İslam dünyasının yeni halifesi Yezid b. Velid oldu (Dinevrî, 2017: 407-408; Theophanes, 1982: 109; Sarıçam, 2015: 347-351; Üçok, 1968: 70).

II. Velid'in halife olduğu dönem, Bizans İmparatorluğu'nda iç karışıklıkların olduğu döneme denk gelmektedir. Theophanes'e göre, II. Velid'in halifelik makamını devraldığı zaman, Bizans imparatorunun; "*Constantine ona imparator korumaları Andrew ve Artavasdos, muhasebeci Gregroy'ı gönderdi; her ikisi de bir antlaşmanın koşullarını görüşüyorlardı*" (M. 743) (Theophanes, 1982: 107) ifadeleriyle iki hükümdarın diplomatik ilişkiler içerisinde olduklarını belirtir. İç karışıklık döneminde doğudan gelebilecek bir tehlike karşısında durabilmek adına, imparatorun böyle bir yol izlediği düşünülebilir. Yine M. 743 yılı içerisinde II. Velid'in kardeşi Ghamr, Bizans topraklarına saldırmış, birçok esir ve ganimetle birlikte geri dönmüştür. Aynı yıl içerisinde bazı Kıbrıslılar Suriye'ye tekrar yerleşmeyi tercih ederken bazıları da Bizans'a gitmeyi tercih etmişlerdir (Theophanes, 1982: 108; İbn'ül Kesir, 1995, c. 10: 19-20).

Theophanes M. 743-744 yılları içerisinde Peter isimli bir patriğin bazı Araplara yaptığı konuşmaları verir;

Peter'in taklitçisi ve aynı isimli olan Maiouma Peter bu zamanda İsa için gönüllü bir şehit olabilmeyi istemişti. O hasta olduğu zaman onun samimi olduğu halk vergilerinin ödenmesinde sorumlu bazı önemli Arapları davet etti. O onlara; "Sizin arkadaşlarınız inançsız olsalar bile beni ziyaret etmek için Tanrı'dan bir hediye almalısınız. Bu durumda benim şahidim olmanızı istiyorum; Baba, oğul ve kutsal ruha ve yaşamın kuralı olan kutsal üçlemeye inanmayan herkes sonsuz cezayı hak eder. Hatta sizin peygamberiniz Muhammed yalancı bir insandır ve Hristiyan düşmanlığının öncüsüdür. Eğer siz onun cennet ve dünya hakkında söylediklerini benim tanıklığımda terk eder ve bana inanırsanız onunla birlikte cezalandırılmayabilirsiniz. Onlar onun teolojik ve diğer konular hakkındaki söylevini duydukları zaman büyük bir şaşkınlığa ve öfkeye kapıldılar ama onlar hastalığından dolayı delirdiğine inandıkları için sabırlı olmaya karar verdiler. Fakat O iyileştikten sonra daha fazla kibirli bir şekilde bağurmaya başladı; "Muhammed'i, sahte yazılarını ve ona inanan herkesi aforoz ettim." Daha sonra o kılıçtan gelen cezaya maruz kaldı ve şehit oldu (Theophanes, 1982: 107)

Yukarıdaki ifadelerde Hz. Peygamber'e ve Müslümanlara karşı olan alaycı tutumun devam ettiğini görmekteyiz. Theophanes'in ifadelerinin objektiflikten uzak olduğu düşünülürse, bu diyalogun bir rivayet olacağı daha makul gelmektedir.

Velid b. Yezid'in öldürülmesi, tehlikenin boyutunu idrak eden herkes için Emevi Devleti'nin sonu demektir. Bu olay, özellikle Emevi ailesi arasındaki bölünmeyi, kabile asabiyetinin etkisiyle daha da hızlandırmıştır. Bölünme, başta Şam olmak üzere Horasan ve Mağrib'te de devam etmiştir. III. Yezid'in iktidara geçmesiyle ülke fitne ve

isyanlarla çalkalanmaya başlamıştır. Onun dönemindeki isyanların bir kısmı Emevi ailesi tarafından başlatılırken bir kısmı da çeşitli vilayetlerde başlatılmıştır (Aksu, 2000: 293).

III. Yezid'in, hilafete geçer geçmez yaptığı vaatlerle dolu konuşması İslam tarihinde önemli bir yer tutar (Koyuncu, 2011: 286). Halifeliğinde yapacağını iddia ettiği vaatleri, aslında çökmekte olan bir devletin geldiği noktanın en açık bir şekilde vurgulanmasıydı. Zorla inşaat yaptırmamayı, kanal açtırmamayı, ağır vergi yüklememeyi, bir bölgeden elde edilen gelirin yine o bölgeye harcanacağını, askerleri gereğinden fazla orduda tutmamayı, gayrimüslimlere hoşgörülü davranmayı ve zayıfların kuvvetlilerden yapacağı şikâyetleri dinleyeceğini belirtmesi, aslında devleti çöküşe götüren nedenlerin yetkili ağızdan sayılmasıydı (Sarıçam, Aycan, 2017: 88-89). Ancak yapılan bu vaatler dilek ve temenniden öteye geçemeyip, III. Yezid'in ömrü bu reformları gerçekleştirmeye yetmemiştir (Koyuncu, 2011: 287).

II. Velid'in öldürülmesi sonrasında, iktidar çekişmesinde II. Velid'in yanında olanlar, halifenin öldürülmesi ile adeta savaş ilan ederler ve öncelikle Yezid'in kardeşi Abbas'ın evini yakıp, eşyalarını yağmalayıp hanımlarını esir alırlar. Ardından isyanlar başta Hıms olmak üzere Filistin, Ürdün ve Yemame'ye sıçradı. İsyancılar o kadar büyümüşü ki, III. Yezid isyanlara karşı 84 bin kişilik bir ordu kurmak zorunda kaldı. Nihayetinde halife III. Yezid, tüm isyanları bastırmayı başardı (Tonga, 2013: 163).

III. Yezid'in halifeliği, ülke bütünlüğünde kabul görmemiş, Horasan valisi Nasr b. Seyyâr ile İrmînye ve Azerbaycan valisi Mervân b. Muhammed, onun halifeliğini reddetmişlerdi (Bozkurt, 2017:). Mervân ordusuyla birlikte yeni halifenin üzerine doğru yürürken, halife bu durumda haberdar olarak onunla anlaşma yoluna gitti ve bunun için bir elçi heyeti gönderdi. Yazdığı mektupta, kendisine biat etmesi halinde tıpkı Abdülmelik b. Mervân'ın, Muhammed b. Mervân'a verdiği bölgelerin valiliklerini vereceğini bildırıyordu. Mervân da III. Yezid'in bu teklifini kabul ederek ona biat etti (Aksu, 2000: 303).

III. Yezid, Ömer b. Abdülaziz'i örnek alıp, vali tayinlerini dini kurallara bağlılıklarıyla tanınanları tercih etti. Ancak onun Yemenlileri tutarak valiliklere onları getirdiği herkes tarafından bilinmektedir. Nitekim III. Yezid'in halifeliğe gelmesinde

Kelb kabilesinin etkisi büyüktür. Halifeliğinin altıncı ayında hastalığa yakalanınca kardeşi İbrahim'i birinci, Abdülaziz b. Haccac'ı ikinci veliaht tayin etti. 6 ay halifelik yaptıktan sonra M. 744 yılında Şam'da vefat etti (Koyuncu, 2013, c. 43, s. 517). III. Yezid'in vefatının ardından halife olan İbrahim'in halifeliği 70 gün kadar sürdü. Kendisine biat edenlerin sayıları az olduğu gibi, Mervân'ın da kendisine karşı isyan etmesiyle güçsüz düşmüştü (Sırma, 2014, c. 3: 458). Kays kabilesinin desteğini arkasına alan Mervân, düzenli ordusu sayesinde kendisine karşı gönderilen birlikleri mağlup etmeyi başardı. Bu arada Hişam'ın oğulları, Süleyman ve İbrahim, Şam'da bulunan hazineyi alarak Kelb kabilesinin merkezi olan Tedmür'e kaçtılar. M. 744 tarihinde Şam'a giren Mervân halktan biat aldı ve ardından da İbrahim b. Velid'in biat etmesiyle Emevilerin yeni ve son halifesi oldu (Theophanes, 1982: 109; Sarıçam, Aycan, 2017: 90).

3.1.4. Mervân b. Muhammed Dönemi ve Abbâsi İhtilali

II. Mervân, görevine kendisine karşı olan zümrelerin hepsini affetmekle başladı. Halifelikten vazgeçtiğini bildiren İbrahim b. Velid ve kumandanı Süleyman b. Hişam'ı affederek biatlarını kabul etti. Yine kendisine karşı olduğunu bildiği bölgelerdeki halkın desteğini almak üzere, Suriye'nin dört büyük şehrine halkın istediği valileri atadı. Ancak bütün bu iyi niyet çabalarına rağmen, III. Yezid ve İbrahim, Velid'in destekçisi olan Yemen asıllı kabilelerin (özellikle Kelb) Suriye'de egemen olmasını kendisine bir tehdit olarak görüyordu. Suriye'nin kendisi için güvenli olmadığını farkında olan II. Mervân, saltanat merkezini iktidar mücadelesinde desteklerini aldığı Kays kabilesinin merkezi olan Harran'a taşımaya karar verdi (Theophanes, 1982: 109; Kurt, 2004, c. 29, s. 228). Ancak onun hareketi Suriye'de kalan Yemenli kabilelerin isyan etmesine neden oldu. İsyân kısa sürede diğer vilayetlere de sıçrayarak kabileler arası silahlı mücadeleye dönüştü (İbn'ül Kesir, 1995, c. 10: 48). Sabit b. Nuaym'ın başlattığı isyana karşı M. 745 yılında ordusuyla birlikte harekete geçen II. Mervân, bölgedeki isyanı bastırdıktan sonra Sabit b. Nuaym'ı idam ettirdi (Sarıçam, Aycan, 2017: 91).

II. Mervân'ın, Suriye'deki isyanlarla mücadele ettiği sırada Irak'ta da durum karışık. M. 744¹⁸⁴ yılında isyan eden Abdullah b. Muâviye isyan bayrağını açtı. Irak valisi Abdullah b. Ömer tarafından gönderilen ordu karşısında dayanamamış ve savaş alanını terk ederek Kûfe'deki iç kaleye sığınmışlardı (Bağlıoğlu, 2000: 93). Bu arada Irak'ta bulunan hariciler Dahhak b. Kays önderliğine ayaklanma başlattılar. Aynı sırada çekişme halinde olan Abdullah b. Ömer ve Mervân'ın Irak valisi Nadr b. Said, Dahhak'ın isyan edip Kûfe'ye doğru geldiği haberini alınca güçlerini birleştirmeye karar verdilerse de Dahhak bu ittifakın karşısında galip gelmeyi başardı (Esir, 1991, c. 5: 278-281; İbn'ül Kesir, 1995, c. 10: 50-52). Irak'taki durumu çözmek isteyen II. Mervân, Suriyeli birlikten oluşturduğu ordusunu Irak'a doğru gönderme kararı aldı. Bu ordu Rusâfe yakınlarından geçtikleri sırada, burada oturan Süleyman b. Hişam'ı halife sıfatıyla başlarına geçmeye ikna ettiler. Bu fırsatı kaçırmak istemeyen Süleyman b. Hişam, II. Mervân'ın kendisine göstermiş olduğu tüm iyi niyetine rağmen isyan ederek Kinnesrin'in ele geçirdi (M. 745). Kısa sürede destekçilerinin artmasıyla 70.000 kişilik büyük bir orduya sahip olan Süleyman b. Hişam, haberi alır almaz yola çıkan II. Mervân ve ordusuyla Hufaf şehrinde karşı karşıya gelerek ağır bir mağlubiyet aldı.¹⁸⁵Süleyman b. Hişam yenilgiyi görünce kardeşi Said b. Hişam'ı bırakarak Tedmür'e kaçtı. Ardından 5 ay süren bir kuşatmanın ardından II. Mervân Humus'u ele geçirmeyi başardı. Bunun yanında Şam, Baalbek, Kudüs, Humus ve Suriye'nin diğer bütün şehirlerini surlarını yıktırdı (M. 746)¹⁸⁶ (Esir, 1991, c. 5: 276-277; Wellhausen, 1963: 281; Theophanes, 1982: 112).

II. Mervân göreve gelir gelmez isyanlarla uğraşmak zorunda kalmış, bir isyan bitmeden başka bir isyan patlak veriyordu. Daha Musul kuşatması sürerken Irak'ta bulunan Hariciler güçlerini iyiden iyiye arttırıyorlardı. Abdullah b. Ömer'in ve Kinnesrin'den kaçan Süleyman b. Hişam'ın Dahhak b. Kays'a katılmasıyla Hariciler ciddi manada güçlenmişlerdi (Kurt, 2004, c. 29: 228). Dahhak büyük destek bulmasına rağmen Mervân'ın ordusu karşısında çok fazla direnmeden mağlup olup öldürüldü (M.

¹⁸⁴Theophanes'de geçen bir ifadeye göre; II. Mervân, Antakya patriği Stephen'in ölümü üzerine, yeni patriğin seçilmesine izin vermişti. II. Mervân Arap halkından yeni seçilen patrik Theophylaktos'a saygı ve hoşgörü gösterilmesini emretmişti (Theophanes, 1982: 11).

¹⁸⁵Theophanes'e göre burada öldürülenlerin sayısı 7000'dir (Theophanes, 1982: 112). Oysa İbn'ül Esir'e göre ise 30.000'dir (Esir, 1991, c. 5: 277).

¹⁸⁶Theophanes, II. Mervân'ın, Hişam'ın bütün akrabalarını öldürdüğünü iddia eder (Theophanes, 1982: 112). Oysa Wellhausen, Taberi'den naklettiği bilgilere göre bunu yanlış olduğunu belirtmektedir (Wellhausen, 1963: 281)

746). Dahhak amacında başarılı olamasa da devleti uzun bir süre meşgul ederek devlete büyük zarar vermiştir (Demircan, 2017: 94). Bu arada Theophanes;

Constantine zamanında Kahramanmaraş alındı ve Suriye ve Doulikhia'ya saldırıldı; o Arapların iç savaşından dolayı fırsatını bulmuştu. O bu şehirlerden sözlü güvence altında silahsız bir şekilde Arapları gönderdi. O annesinin bazı akrabalarını ve birçok Suriyeli monofizit kâfirleri alarak Trakya'ya yerleştirdi. Onların birçoğu günümüze kadar Trakya'da yaşadı (Theophanes, 1982: 112)

Yukarıdaki ifadelerinde Bizans'ın; Emevilerin iç savaşını fırsat bilerek, Suriye'ye saldırdıklarını belirtir. Daha önceki iç savaşta da aynı fırsatı bulan Bizans, yine eline geçen bu fırsatı iyi değerlendirmeyi bilmiştir. Arapların bir türlü sonlandıramadıkları bu savaşlar, daha önce de ele alındığı gibi yine dış politikada güç kaybetmelerine yol açmıştır.

Başka bir Harici İsyanı ise, Hicaz bölgesinde Ebû Hamza tarafından çıkarılmıştır (M. 746). Ebû Hamza komutasında bulunan Hariciler, Mekke şehrini ele geçirdikten sonra Medine şehrini de kuşatıp ele geçirmişlerdi. Mervân tarafından Hariciler üzerine gönderilen bir komutan, kanlı savaşlardan sonra Haricileri bozguna uğratarak Hicaz ve Yemen'i yeniden Şam hükümetine bağlamayı başardı. Irak'tan kaçan Haricilerin bir kısmı İran'a kaçarak sığınmayı başardılar (M. 747). Haricilerin İran'a kaçmaları, Emevi Devleti'nin sonunu getiren büyük karışıklığın güçlenmesine neden olacaktı (Üçok, 1968: 72; Demircan, 2017: 95).

II. Mervân, ülkedeki isyanları bastırılmış ve isyancıların elinde olan şehirleri geri almayı başarmış ve Harran'a dönmüştü. Ancak tam bu sırada hayatı boyunca girdiği bütün savaşları kazanmış güçlü bir komutan olan II. Mervân'ın tek mağlubiyetini aldığı ve Emevileri tarih sahnesinden yok olmasına sebep olan büyük bir isyan, Horasan'da¹⁸⁷ patlak verdi. Bu isyan hareketi, Horasan valisi Nasr b. Seyyar'ın bütün ikazlarına rağmen II. Mervân'ın ilgilenmediği Abbâsi ihtilal hareketiydi (Brockelmann, 2002: 83).

¹⁸⁷Horasan'ın Abbâsi propagandasını yaymak için merkez seçilmesinin bazı nedenleri vardır; Horasan'ın tarafsız bir kimliğinin olması, Horasan halkının güçlü insanlar olması, mevalinin ezilmişliği ve hilafet merkezinden uzak olması nedeniyle merkezi otorite tarafından takip edilmenin güç olması gibi nedenler Horasan'ı propaganda merkezi olarak cazip hale getiriyordu (Bozkurt, 1999: 38).

Abbâsi ihtilal hareketi, Abbâsi ailesi mensuplarının¹⁸⁸, Hz. Ali evladı adına Humeyme'de¹⁸⁹ faaliyet gösteren Hz. Ali'nin torunu Ebû Haşim b. Muhammed b. Hanefiyye'nin, kendileriyle birlikte hareket etmeleri için çağrıda bulunmasıyla başlamıştır. Böylece Abbâsiler, daha başlangıçta Şîilerin desteğini almışlardı. Ardından Ebû Haşim, imamlık hakkını Muhammed b. Ali'ye vasiyet etmiştir. Abbâsi daveti veya ihtilali hareketi M. 718 yılında büyük bir gizlilikle başlamıştır (Yılmaz, 2006: 33-34). Muhammed b. Ali, vasiyete dayanarak davet çalışmalarını hızlandırdı ve beraber çalışacağı kişileri tespit etti (Aykaç, 1997: 5). Davet çalışmalarında hedef olarak belirlenen slogan şöyle idi; “er-Rıza min Muhammed”¹⁹⁰ yani “Muhammed'in ailesinden seçilmiş olan” sloganı seçilerek propagandacılara bildirildi. Muhammed b. Ali'nin bu tarz bir söylemi tercih etmesinin nedeni olarak, halkın Peygamber ailesine yakınlık ve sempatisini iyi bilmesine bağlı olarak, bu düşünceyle geniş kitlelerin sempatisini kazanmayı hedeflemiş olabilir (Bozkurt, 1999: 40).

Propagandacılara seyahatlerinde ana yolları tercih etmemelerini, tüccar kılığında faaliyet sürdürmelerini ve mümkün olduğu kadar Humeyme'ye geliş ve gidişleri azaltmalarını tembih etti (Sarıçam, 2015: 387). Horasan'da ilk başarılı adımları, Hidaş adlı bir propagandacı attı. Kısa sürede etrafında kalabalık bir grup toplayan Hidaş, Merv'deki şîileri de kendi yanına çekmeyi başardı. Hidaş başlangıçta bazı başarılar kazanmasına rağmen M. 737 yılında yakalanarak idam edildi¹⁹¹. Ardından gelen halefleri Abbâsi da'vetini bölgede başarılı bir şekilde ilerleseler de asıl sonuç M. 745 yılında İbrahim b. Muhammed'in, Horasan'a vekil olarak atadığı Ebû Müslim Horasânî'nin¹⁹² bölgeye gitmesiyle gerçekleşecekti (Yıldız, 1988, c. 1: 32).

¹⁸⁸ Abbâsi Devleti adını, Hz. Peygamber'in amcası, Ebü'l-Fazl el-Abbâs b. Abdilmuttalib b. Hâşim e-Kureşî el-Hâşimî'den almaktadır. İlk atalarına nispetle Haşimîler diye de anılmaktadır (Yıldız, 1988, c. 1: 31).

¹⁸⁹ Şam beldesinin yanında bulunmaktadır.

¹⁹⁰ Bu slogan, içeriği bütün açıklığıyla ve kesinliğiyle belirtilmiş bir slogan değildi. Çünkü Muhammed ailesi hem Abbâsoğullarını hem de Alioğullarını içeriyordu. Hz. Ali yanlısı şîilerin de desteğini almak amacıyla böyle bir söylemde bulunulması doğru bir karar olarak değerlendirilebilir (Bozkurt, 1999: 40-41). Nitekim Abbâsiler, ideolojik ve siyasi alanda çıkar sağlamayı başardılar (Marín-Guzmán, 2014: 297).

¹⁹¹ Hidaş başlarda, Muhammed b. Ali'nin direktiflerine göre hareket etse de, bir süre sonra İslam karşıtı fikirleri Muhammed b. Ali adına beyan etmeye başlamıştır. Söz konusu haberler kendisine ulaşınca Muhammed b. Ali, muhtemelen onu öldürtmüştür (Bozkurt, 1999: 55).

¹⁹² Ebû Müslim'in soyu ve hukuki statüsü hakkında belirli bir kesinlik yoktur. O, İsfahan'da doğmuş, Kûfe'de yetişmiş hür bir kişidir. İmam İbrahim b. Muhammed ile irtibat sağlamış, İbrahim ona Ebû Müslim künyesini vermiştir. Başka bir rivayete göre ise, Ebû Müslim, köledir ve İbrahim b. Muhammed'in yanına varıncaya kadar köle kalmıştır. İbrahim onu görünce zekâsına hayran kalmış ve

Ebû Müslim'in Horasan'a geçtiği sırada, Horasan valisi Nasr b. Seyyâr ile Yemenli kabilelerin lideri Kirmanî¹⁹³ arasında çatışmalar vardı. Nasr, Yemenlilere karşı kötü niyetle davranıyor ve onları herhangi bir işte çalıştırmıyordu. Kirmanî bu tavrından dolayı onu kınamış ve eleştirmişti. Nasr ise ona hakaretler ederek, onun hapse atılmasını emretti. Ardından Kirmanî'nin, azatlısı sayesinde hapisten kaçmasıyla iki taraf arasında sulhun olması imkânsız bir hal aldı ve Nasr Mudarlılardan, Kirmanî ise Rebâlılardan oluşan birliklerle karşı karşıya geldiler. Artık kabileler arası mücadelede silahlı evreye geçilmişti. Horasan'dan gelen bu isyan haberi üzerine II. Mervân, İbrahim b. Muhammed'in yakalanmasını emretmiş ve sorgusunun ardından idam ettirmişti¹⁹⁴.

İbrahim b. Muhammed'in vefatının ardından Ebû Müslim, oğlu Ebü'l Abbâs'a biat etmiş ve Horasan'ı köy köy, belde belde dolaşarak insanları yanına çekmeye çalışmıştır (Dinevrî, 2017: 416-418). Kısa sürede büyük bir kitleyi yanına çekmeyi başaran Ebû Müslim, artık ihtilalin zamanını geldiği bildirerek siyah bayrağı açtı¹⁹⁵ (M. 747) (Aykaç, 1997: 7). Siyah bayrağın açılmasıyla Ebû Müslim'e ilk katılanlar, Merv'de yerleşmiş olan Arap kabileleridir. Ancak, Ebû Müslim'e destek verenlerin sadece Arapların olmadığı aynı zamanda, Emevi idaresinden hoşnut olmayan her kesimin destek verdiği gerçeğini de yadsımamak gerekir (İbn'ül Kesir, 1991, c. 5: 297; Bozkurt, 1999: 80).

Ebû Müslim'in silahlı mücadeleyi başlatarak Horasan vilayetlerini bir bir ele geçirmesinin ardında Nasr, barış istemiş ancak Ebû Müslim bunu kabul etmemişti.

onu efendisinden satın almıştır. Ebû Müslim ise kendisinin İbn Selî b. Abdullah b. el-Abbâs olduğunu iddia etmiştir. Yani Selî'nin oğlu olduğunu iddia etmiştir (Tıktaka, 2016: 107-108). Theophanes ise onun, azad edilmiş bir köle olduğunu ifade etmektedir (Theophanes, 1982: 114).

¹⁹³ Asıl adı Ceyd b. Ali'dir.

¹⁹⁴ İbrahim b. Muhammed'in nasıl, ne şekilde tutuklandığı ile ilgili çeşitli rivayetler vardı; II. Mervân, "er-Rıza min Al-i Muhammed" adına davet yapıldığından haberdardı. Bu bilgi üzerine İbrahim'i adam göndererek ele geçirdi ve hapsedirdi. Başka bir rivayette, Nasr b. Seyyâr, II. Mervân'a, Ebû Müslim'in İbrahim'e biyata çağırıldığını söyledi. II. Mervân'da İbrahim'i çağırarak onu azarladı. İbrahim'in ona karşılık vermesi üzerine, II. Mervân tarafından Harran'da hapsedildi. Diğer bir rivayette ise, M. 748-749 yılında İbrahim, kardeşleri Ebü'l Abbâs, Ebu Ca'fer ve diğer aile üyeleriyle birlikte hacca gittiği sırada, II. Mervân'ın valisi tarafından yakalanır ve hapse atılır. Harran'daki hapisanede ölünceye kadar işkence yapılır. Ardından kedinden sonra yerine geçmesi üzerine Ebü'l Abbâs vekil bırakır. Öldürüldüğü tarihlerde de çeşitli çelişkiler olsa da akla en yakın olanı M. 749 yılıdır (Bozkurt, 1999: 103-106).

¹⁹⁵ Ebû Müslim, siyah sancak ve bayrağı şöyle tanımlamaktadır; "*Sancağın adı "Gölge"dir, bayrağınki ise, "Bulut"tur. İkisinin de rengi siyahtır. Siyah renk İmam İbrahim'in taraftarları için seçtiği bir renktir. Taraftarlar bu tarihten itibaren siyah sarıklar saracaklar, siyah kaftanlar giyecekler, siyah sancaklar taşıyacaklardır. Siyah renk, Ehl-i Beyt'in sembolüdür. Çünkü Hz. Peygamber'in sancağı da aynı renkteydi.*" (Zeydan, 2010: 114). Abbâsi askerleri ihtilal günü belirtildiği üzere siyah elbiseler giymişlerdir.

Ardından Kahtabe b. Şebîb'in de Ebû Müslim'e katılmasıyla iyice güçlenen Siyah Bayraklılar, M. 749 yılının sonuna gelindiğinde bütün Horasan'ı kontrol altına almayı başarmışlardı. Horasan'ın ele geçirilmesinden sonra Fârs eyaletleri ve ardından Irak bölgesi ele geçirildi. Nihayet Kûfe'nin ele geçirilmesi ile Abbâsiler, o sırada imamlık görevine getirilmiş olan Ebû'l-Abbâs es-Seffâh'ı Kûfe'de halife ilan ederek Abbâsi Devleti'nin kuruluşu için ilk atmış oldular (M. 749) (Yılmaz, 2006: 35; Bedirhan, 2004: 73).

Theophanes, Abbâsileri Horasanlılar ya da ihtilal sırasında siyah elbise giymelerinden dolayı Black-Cloaks (Siyah Elbiseliler) olarak adlandırır. Ona göre Abbâsi ihtilali;

İran'ın içindeki insanlar Muhammed'den sonra II. Mervân'a kadar yalancı Peygamber yönetimine sahip olan, II. Mervân ve onun hanedanlığına karşı harekete geçtiler (Ümeyye Oğulları olarak bilinen sıra) Araplar Velid'in katillerinden beri ara vermeden kendi aralarından savaşıyorlardı. Yalancı peygamberin akrabaları olan Ali ve Ekhim'in oğulları Arabistan'da saklanarak firariydiler. İbrahim¹⁹⁶ onların lideri olduğu zaman onlar tanıştılar ve Mervân'a karşı müttefik olmalarının sormak için Horasanın önde gelen bazı adamlarına Abu Muslim¹⁹⁷ adındaki azâd edilmiş bir köleyi gönderdiler. Horasanlılar Qahtabah¹⁹⁸ olarak adlandırılan bir adamı karşıladılar. Onlar kendi aralarında görüştüler ve bir gece birçok kişiyi öldürerek şeflerine karşı isyan etmeleri için köleleri kışkırttular. Onların birçok adamını silah, at ve para ile donattıktan sonra güçlü bir konuma sahip oldular. Fakat onlar Qaisites¹⁹⁹ ve Yemenliler olarak iki kabileye bölündüler. Bunu fark eden Ebu Müslim Kaysilere karşı aşırı güçlenen Yemenlileri harekete geçirdi. Ebü Müslim Onların adamlarını öldürdüktan sonra Kahtabe ile İran'a gitti. O İbn Sayyar²⁰⁰a saldırdı ve kazandıktan sonra Seyyar'ın belki de 100,000 kadar adamını ele geçirdi. . Daha sonra Ebu Müslim 200,000 adamı ile kamp yapan İbn. Hubayrah²⁰¹in üzerine gitti ve onu uzaklaştırdı. Ebu Müslim Zap Nehri'nde 300,000 adamı olan Mervan'a yetiştirdi ve sayısız adamını öldürdü. Mervan onun adamlarının kazandığını gördüğü zaman Harran'a gitti; nehrin karşısına geçtikten sonra teknelerden yapılmış olan köprüyü kesti. O parasını ve beraberindekileri aldı ve 3000 adamı ile birlikte Mısır'a kaçtı. (Theophanes, 1982: 114)

Görüleceği üzere, Theophanes'in Hz. Peygamber ve halefleri hakkındaki tutumunda bir değişiklik yaşanmadığı gibi hala Hz. Peygamber'in yalancı Peygamber olduğu iddiasını sürdürmektedir. Ardından ihtilal sürecini ayrıntılı olarak ele almıştır. Bundan önceki Arapların iç savaşlarına bu denli ayrıntılarıyla değinmeyen Theophanes'in Emevilerin yıkılmasına neden bu isyana değinmesi oldukça manidardır.

¹⁹⁶ Ebû İshâk İbrahim b. el-Velid b. Abdilmelik

¹⁹⁷ Ebû Müslim Abdurrahmân b. Müslim el-Horâsânî

¹⁹⁸ Ebû Abdilhamîd (Ebû Hamza) Kahtabe b. Şebîb b. Hâlid b. Ma'dân et-Taî en-Nebhânî. Abbâsiler'in kuruluşunda önemli rol oynamıştır.

¹⁹⁹ Kays kabilesi

²⁰⁰ Emevilerin Horasan valisi Ebû'l-Leys Nasr. b. Seyyâr b. Râfi el-Kinânî el-Leysî (Bozkurt, 2006, c. 32: 415-416)

²⁰¹ Emevilerin Irak valisi Ebû Hâlid Yezid b. Ömer b. Hübeyre el-Fezârî (Bozkurt, 1999, c. 20: 81-82)

Zaten Theophanes'in kendi devleti üzerinde oldukça etkili olan bir devletin, yıkılmasına neden olan isyana kaytısız kalmayacağı aşikârdır.

Büyük Zap Suyu kenarında karargâhını kurmuş olan Ebü'l-Abbas, II. Mervân'ın üzerine bir ordu göndermek istemiş ve bu amaçla ordunun başında bulunacak komutanı belirlemek için aile fertleriyle bir toplantı yapmıştır. Son derece titiz davranılması gereken komutan belirleme işinde, komutanlığına talip olanı veliaht belirleyeceğini bildirmesi üzerine Abdullah b. Ali komutanlığa talip olmuştur. Abdullah'tan başka kimsenin talip olmaması üzerine Abdullah b. Ali, ordunun başında II. Mervân'ın üzerine gönderilmiştir (Güneş, 2012: 78). İki ordunun Büyük Zap suyu yakınlarında karşılaşmasında, II. Mervân ve ordusu ağır bir yenilgi almış ve II. Mervân kaçmaya başlamıştır. II. Mervân kaçarken, kurduğunu köprüyü yıktırılmış ve geride kalan askerlerinin kılıçtan geçirilmesine neden olmakla beraber ordusundan kalan silah ve eşyayı da Abdullah b. Ali'ye kaptırmıştı (Üçok, 1968: 77).

Zap Suyu muharebesinden sağ kurtulmayı başaran II. Mervân, önce Cezire, Şam ve Filistin'e kaçtı. En son olarak da Mısır'a kaçan II. Mervân, peşinden gelen Abdullah b. Ali'nin kardeşi Salih b. Ali komutasındaki ordusuna Busir köyünde yakalanmış ve yapılan savaşta etkili bir direniş gösteremeyip öldürülmüştür (Bozkur, 1999: 116; Akkuş, 2012: 241). Böylece İslam dünyasının liderliği Abbâsoğullarına geçmiş ve yeni lideri ise Ebü'l-Abbâs olmuştur (M. 750)²⁰² (Theophanes, 1982: 114-115).

Abbâsi ihtilalinden bir tek halife Hişâm'ın torunu Abdurrahman b. Muâviye adlı Emevi şehzadesi kurtulmuştur. Theophanes bu noktaya şu ifadeleriyle değinir;

Mervan'ın hayatta kalan oğulları ve akrabaları Mısır'dan Afrika'ya geldi ve buradan Cebelitarık Boğazı'ndaki Libya ve Avrupa arasındaki sınırın karşısına geçtiler. Onlar günümüze²⁰³ kadar İspanya'da yaşadılar. Oraya öncelikle Muaviye'nin sürgüne gönderdiği bazı adamlar yerleşmişti; onlar Muaviye'nin akrabaları ve dindaşlarıydı (Theophanes, 1982: 115)

Theophanes'in de yukarıda değinmiş olduğu Mervân'ın oğlu ifadesi yanlış bir ifadedir. Yapılan savaşta Mervân oğulları sağ kurtulamamıştır. Abdurrahman b. Muâviye, 4 yıl boyunca Filistin ve Kuzey Afrika şehirlerinde saklandıktan sonra

²⁰²Theophanes, bu yıl içerisinde Suriye'de büyük ve yıkıcı bir depremin meydana geldiğini, toprakta derin bir yarık açarak, evlerin ve binaların yerle bir olduğunu bildirmektedir. Yazar yine, eserinde birkaç kez defa daha yapmış olduğu kehanetlerinden bir tanesine daha başvurarak, Abbâsi ihtilalini, deprem sonucunda yarılan topraktan çıkan bir yaratığa benzeterek Arapların üzerine saldırdığını söylemektedir (Theophanes, 1982: 115).

²⁰³İspanya'daki Emevi İmparatorluğu'nun son bulduğu 1031'e kadar. (Trutledove, a.g.e, s.115)

Cebelitarık'ı aşarak, İspanya'ya ulaşır. M. 756 yılında Kurtuba'da Endülüs Emiri olarak adına hutbe okunur ve böylece Endülüs Emevi hanedanlığı başlar (Theophanes, 1982: 115; Clot, 2007: 8).

Abbâsi ihtilalinin başarıyla sonuçlanmasının ardından Emeviler tarih sahnesine karışmıştır. Bir devletin yıkılışını tek bir nedene bağlamanın doğru olmayacağı gibi, Emevilerin yıkılışını da sadece Abbâsi ihtilalini bağlamak doğru olmayacaktır. Elbette, İslam devletinin sınırlarını çok geniş bir coğrafyaya yaymayı başaran devletin yıkılışını çeşitli nedenlere bağlamak mümkündür. Bunlardan birkaçını şöyle sıralayabiliriz; Velihtlık ve Emevi ailesinin veliahtlık mücadelesi, Kabilecilik çekişmesi, özellikle Kays ve Kelb kabilelerinin iktidar mücadelesi devletin hemen her döneminde sorunların yaşanmasında neden olmuştur. Ayrıca Emevi sülalesinin uyguladığı mevâli politikası, bazı halifelerin görevlerini ciddiyetine varamaması, devletin sınırlarının genişlemesine bağlı olarak uzak bölgelerdeki sorunlara yeterli özenin gösterilmemesi ve şiî ve harici isyanları bu nedenlerden bazılarıdır. Özellikle, Şiî ve harici fırkaları, birer dini fırka olmakla kalmayıp aynı zaman siyasi fonksiyonlara da sahiptiler. Aslında bu iki grup taban tabana zıt fikirler taşıyor olsalar da Emeviler'e karşı husumetlerinde birleşiyorlardı (Delice, 1999: 299-330; Bedirhan, 2004: 73; Hilmi, 2006, c. 1: 307). Emevilerin uygulamış olduğu bu yanlışları iyi okuyan Abbâsi da'ileri, son derece iyi planlanmış bir propaganda süreci hazırlayarak başlattıkları ihtilal sürecini, yine aynı titizlikle devam ettirerek sonuca ulaştırmışlardır.

Emeviler devri, Hz. Peygamber ve Hulefâ-i Râşidîn devirlerinde oluşturulmuş olan kurumlardan bir kısmının bazı ufak değişikliklere uğrayarak devam ettiği, bir kısmının da yeniden tesis edildiği bir dönemdir. Aynı zamandan İslami ilimlerle, kökleri eski kültür ve medeniyet çevrelerine dayanan müsbet ilimlerin filizlendiği dönemdir. Bu devir dil ve edebiyat, Hadis, Tarih, Tefsir, Tıp ve Kimya üzerine yapılan çalışmalar sonucunda bir kültür alt yapısı oluşturulmuştur. Bu alt yapı sonraki yıllarda İslam Kültür ve Medeniyeti'nin gelişmesinde birer temel taşı görevi görmüşlerdir (Sarıçam-Aycan, 2017: 160).

Emevilerin yıkılması, devletlerin yaşadıkları pek tabî bir olaydır. Bu olayı İbn Haldun, insan ömrüne benzetir ve devletlerin doğal bir ömürlerinin olduğunu dile getirir. Bu ömrü de üç aşamaya ayırarak, istisnai durumlarına göre aşağı ya da yukarı

olsa da ortalama 120 yıl olduğunu ifade eder (Haldun, 2013, c. 1: 392- 393). Yaklaşık 90 yıllık bir ömre sahip olan Emevilerin, İbn Haldun'un kuramının altında kalmış olması; bir anda değişen yaşam şartları ve hızlı bir şekilde genişleyen sınırların getirmiş olduğu sosyal, siyasal, kültürel ve psikolojik değişime, adaptasyonunu başarılı bir şekilde yansıtamamasıyla açıklanabilir.

3.2. ABBÂSİ DEVLETİ'NİN KURULUŞU

3.2.1. Ebü'l Abbâs es-Seffâh Dönemi

II. Mervân'ın öldürülmesine ve Ebü'l Abbâs'a biat edilmesine rağmen, ülkede hala Emevi hilafeti ayakta idi ve bazı bölgeleri kontrolleri altında tutuyorlardı. Bu nedenle ülkede tam anlamıyla sükûnet sağlanmış değildi (Yıldız, 1994, c. 10: 284). İlk başkaldırış Vâsıt valisi İbn Hübeyre'den²⁰⁴ gelmişti. Ebü'l Abbâs'ın hilafetini kabul etmeyen ve teslim olmaktan direnen Vâsıt valisi İbn Hübeyre'ye karşı Hasan b. Kahtabe gönderildi (Dineverî, 2017: 439). Hasan b. Kahtabe'nin şehri kuşatmasına rağmen bir sonuç alamaması üzerine, Ebû Ca'fer bölgeye giderek kuşatmayı devralması için gönderildi. Yaklaşık 10 ay süren şehrin kuşatılmasının ardından anlaşma yapılarak, İbn Hübeyre teslim olmayı kabul etti. Ancak şehir teslim alındıktan sonra anlaşma şartlarına uyulmadı ve başta İbn Hübeyre olmak üzere bütün adamları öldürüldü (Kuteybe, 2017: 487-494).

Ebü'l Abbâs, siyasi erklerini güçlendirmek adına, iktidarının devamı için tehlike olarak gördüğü Emevi ailesine çok sert davranmış ve bu aileden birçok kişiyi zalimane bir şekilde öldürmüştür²⁰⁵. Emevi ailesinin iktidarlığı süresince, Abbâs Oğullarına yaptıklarının intikamını aldığını ileri sürse de, bunun asıl sebebi siyasi idi ve Emevilerin gücünü kırmaktı. Emevilere karşı yapılan bu sert tavır Suriye ve el-Cezire bölgesinde çeşitli isyanların çıkmasına neden olmuştur. Kays Aylân kabilesine mensup bazı kişiler

²⁰⁴Ebü Hâlid Yezid b. Ömer

²⁰⁵Emevilere kıyım harekete sadece Ebü'l Abbâs tarafından değil, Abbâsî ailesi özellikle de halifenin amcaları, Abdullah b. Ali, Davud b. Ali, Süleyman b. Ali ve Salih b. Ali tarafından gerçekleştirilmiştir. Abbâsî ailesi bütünüyle bu kıyım hareketine girişmişlerdir. Bunun dışında da Horasan bölgesinde, Ebû Müslim eliyle de bu kıyımlar yapılmıştır (Aksu, 2000: 268).

Kinnesrin’de isyana kalkıştılar. Tedmûr ve Humus şehirleri de bu isyana katıldılar ve başlarına da Ebû Muhammed b. es-Süfyani’yi atadılar. İsyancıların sayıları kısa sürede 40.000’e²⁰⁶ ulaştı. Theophanes; “*İranlılar (Abbâsiler) Arabistan’daki Kaysilerle aynı şeyi yaptılar. Mervan’ın mumyalanmış başı ulaştığı zaman isyancıların çoğu isyanı durdurdu*” (Theophanes, 1982: 116) ifadeleriyle isyanı ele almıştır. Asiler Abdullah b. Ali komutasındaki ordu karşısında fazla dayanamayarak mağlup oldular ve Ebü’l Abbâs’a itaat ettiler (Bozkurt, 2017: 51; İbn’ül Kesir, 1995, c.10: 93-94).

Ebü’l Abbâs, siyasi iktidar için tehlike olarak gördüğü veziri Ebû Seleme’yi de Ebû Müslim ile iş birliği yaparak öldürtmüştür²⁰⁷. Ayrıca kardeşi Ebû Ca’fer’i, Azerbaycan, Cezire ve İrmîniye valiliğine, amcası Davud b. Ali’yi Kûfe’ye vali olarak tayin etmiştir (Bozkurt, 2017: 51).

Ebü’l Abbâs döneminde, yukarıda saydıklarımızdan ziyade bazı bölgelerde de isyanlar çıkmış, ancak fazla bir direniş gösterilmeden bastırılmıştır (İbn’ül Kesir, 1995, c. 10: 100-103). Ebü’l Abbâs, hilafetini güçlendirmek, otoritesini sağlamak adına hilafet merkezini Kûfe’den Enbâr’a taşımıştır (Hayyât, 2001: 493; Bozkurt, 2017: 51).

Theophanes, Ebü’l Abbâs dönemi içerisinde; “*M. 751-752 yıllarında Bizans kralı; Constantine Erzurum ve Malatya’yı aldı. Ayrıca Ermenilerden birçok esir aldı*” (Theophanes, 1982: 116) ifadeleriyle birkez daha Bizans’ın, Arapların siyasi kavgalarından yararlandığı belirtmiştir. Arapların içinde bulunduğu durumdan yararlanan Bizans kralı, daha önce kaybettiği Malatya ve Erzurum’u ele geçirmek için harekete geçer ve muvaffak olur. Buradan elde ettikleri esirleri ise, Trakya’ya Bulgar sınırına yerleştirmişlerdir (Ostrogorsky, 2015: 155-156; Terzi, 1989: 110). Ancak, Malatya ve Erzurum muhasarasının tarihini, İbn’ül Esir ve Halife b. Hayyât bu muhasaranın M. 750-751 yılları arasında yapıldığını zikrederler (Hayyât, 2001: 493; Esir, 1991, c. 5: 363). Hem Bizans kaynakları olsun hem de İslam kaynakları olsun bu

²⁰⁶ Bu çalışmanın oluşturulmasında esas alınan Trutlodove’n kitabında 40,000 yazmaktadır (Theophanes, 1982: 116). Ancak Oxford yayınlarından basılmış olan Crill Mango ve Roger Scott imazılı çeviri de 4,000 yazmaktadır (Theophane, 1997: 590).

²⁰⁷ Abbâsi devriminin gerçekleşme süreci boyunca birlikte hareket eden Ali Oğulları ve Abbâs Oğulları, devrimin başarıya ulaşmasının ardından birbirlerine düşman olmuşlardır. İdareyi ele geçiren Abbâsiler, iktidarı Ali Oğulları ile paylaşmak istememiş, kısa sürede onlara sırt çevirmişlerdir. Ali Oğulları da, bu andan itibaren Abbâsiler’in de düşmanları olduklarını anlamışlardır. Ebü’l Abbâs döneminde, Ebû Seleme’nin öldürülmesi de bu iki grup arasındaki mücadeleyi açık ve net bir şekilde ortaya koymaktadır. Nitekim Seleme, iktidarı Ali Oğullarına çevirmek istemiş, Ebü’l Abbâs da kendisine ve ailesine tehdit olarak gördüğü bu kişiyi öldürmüştür (Hakyemez, 2007: 327).

muhasara hakkında çeşitli tarihleri zikretmektedirler. Kaynaklar arasındaki bu tarih farklılığı M. 749-752 yılları arasını kapsamaktadır. Ancak buradan kesin olarak çıkarabileceğimiz bir sonuç vardır ki, bu muhasara Abbâsilerin erken döneminde ve İslam dünyasının içinde bulunduğu buhranlı yıllar arasında gerçekleşmiştir (Yılmaz, 2015: 60-69). Ostrogorsky'e göre, Bizans'ın kazanmış olduğu bu başarılar, imparatorluk adına kalıcı başarılar sağlamasa da, doğu cephesinde kazanılan bu başarılar artık bir şeylerin değişeceğinin sinyaliydi. Doğuda Bizans artık taarruza uğrayan değil, taarruz eden konuma yükselecekti (Ostrogorsky, 2015: 156).

Ebü'l Abbâs dönemi ile ilgili olarak belki de en önemli olay diyebileceğimiz konu Talas Savaşı'dır. M. 751 yılında yapılan bu savaşta Müslüman Araplar, Türklere yardım etmiş ve Çinliler yenilmiştir. Bu savaştan sonra İslamiyet Türkler arasında yayılmaya başlamış ve Türklerin İslamiyet'e girmesinde ön ayak olmuştur (Bedirhan, 2004: 94).

Ebü'l Abbâs, iç karışıklıklara büyük ölçüde son vererek, Müslümanların siyasi birliğini sağlamayı başarmıştır. Endülüs ve Kuzey Afrika'nın batı sınırları hariç, bütün İslam dünyasında otoritesini hissettirmiştir. Yaklaşık 5 yıllık halifelik yaptıktan yakalandığı çiçek hastalığı sonunda Enbâr'da vefat etmiştir (M. 754) (Yıldız, 1994, c. 10: 284).

3.2.2. Ebû Ca'fer el-Mansur Dönemi

Ebü'l Abbâs vefat ettiğinde Ebû Ca'fer, Mekke'de bulunuyordu. Bu hususta Theophanes; "*Abbâs öldüğü sırada, kardeşi Abdullah (el-Mansur) Arapların küfür yeri olan Mekke'de bulunuyordu*" (Theophanes, 1982: 117) sözleriyle yine Müslümanlara ve kutsal yerlere olan saygısız ifadelerine devam ettiği görülmektedir. Ebû Ca'fer adına biatı İsbâ b. Mûsa aldı ve bir mektup yazarak Seffâh'ın ölümünü ve kendisine biat edildiğini bildirdi (Esir, 1991, c. 5: 374). Ancak Ebû Ca'fer, halifelik makamının kendisine geçtiğini öğrenince bunu büyük bir endişe ile karşıladı. Zira Ebü'l Abbâs, Abdullah b. Ali'ye verdiği sözü dinlememiş ve Ebû Ca'fer'i veliaht tayin etmişti. Bunun farkında olan Ca'fer, Abdullah b. Ali'nin ayaklanacağını ve isyan edeceği

düşünüyordu. O sırada Ebû Ca'fer ile Hacca gitmiş olan Ebû Müslim, yeni halifeye biat ederek Abdullah b. Ali'nin konusunda onun yanında yer alacağını bildirdi. Nitekim beklenen oldu ve Abdullah b. Ali kendisine verilen sözün tutmadığını öğrendikten sonra, Anadolu seferi için bulunduğu Bizans sınırından Harran'a gelerek hilafet makamına isyan bayrağını açtı. Halife Ca'fer, Abdullah b. Ali'ye karşı Ebû Müslim'i görevlendirerek isyanın bastırılmasını sağladı. Theophanes'in Nisibis²⁰⁸ olarak adlandırdığı yerde mağlup olan Abdullah b. Ali, esir edilerek etrafı surlarla çevrili ve temelleri tuzluk bir zemin üzerine atılmış bir eve hapsedildi (Theophanes, 1982: 117; İbn'ül Kesir, 1995, c. 10: 111; Esir, 1991, c. 5: 380; Güneş, 2012: 80).

Abdullah b. Ali isyanın ardından Ebû Ca'fer, yeni bir endişeye kapıldı. İktidar ve otorite mücadelesinde, kendisine birçok kişiyi hayran bıraktıran ve giderek güç kazanan Ebû Müslim'i tehlike olarak görüyordu. Zira halifeliğinin ilk günlerinde güçlü bir komutan olan Abdullah b. Ali isyan etmiş ve otoritesini sarsmıştı. Tekrar böyle bir durumla karşı karşıya kalmamak adına, Abbâsilerin kurulmasında aslan payı olan Ebû Müslim'i ortadan kaldırmayı düşündü. Bu düşüncesini hiç vakit kaybetmeden hayata geçirmiş ve Ebû Müslim'i Horasan'a döndüğü sırada geri çağırılmış ve kurduğu tuzakla onu öldürtmüştür (M. 755) (Lewis, 2009: 111; Cahen, 2000: 62; Hibbân, 2017: 463-464).

Theophanes Ebû Müslim'in öldürülmesi ile ilgili olarak;

Ebu Müslim'den çok korkan Abdullah (el-Mansur) ikna edici konuşmacıları, davetlileri ve onların hükümdarlarının pis sembolleri ile " demek istediğim yalancı peygamber Muhammed'in asa ve terlikleri" geri çağırdı. O ona doğru bir günlük ziyarete gelmek için Ebu Müslim'e sordu böylece O, Ebu Müslim'e babasının yaptığı gibi aynı tür teşekkürleri verebilirdi. 100,000 süvari ile ona ulaşan Ebu Müslim aldatıldı ve O, Abdullah'a (el-Mansur) katıldığı zaman Abdullah (el-Mansur) onu kendi elleriyle onu öldürdü. Ebu Müslim'in çetesi aynı gün dağıldı; onlar onurlandırılmadıkdan sonra gittiler. Abdullah El-Mansur) bu yolla hükümdarlığını pekiştirdi (Theophanes, 1982: 117)

Burada halife Ebû Müslim'in çağıröak için hileye başvurduğunu görmekteyiz. Halifenin bu ünlü komutana kurduğu tuzağa Theophanes de dikkat çekmiştir. Ancak Theophanes'in ifadelerinde dikkat çeken nokta; Hz. Peygamber'in emanetleri hakkında sarf etmiş olduğu sözlerdir. Ölümünden 100 yıl geçmiş olmasına rağmen Theophanes, Hz. Peygamber hakkındaki tutumlarını değiştirmemiştir. Hala onu yalancılıkla

²⁰⁸ Nusaybin

suçlamayı sürdürmesine ilaveten, emanatlerini de saygısızca ifadelerde bulunmayı sürdürmüştür.

Ebû Ca'fer döneminde ortaya çıkan isyanlardan birisi de Hz. Ali evlâdının başlattığı isyandır. Muhammed b. Abdullah ve kardeşi İbrahim, şiîlerin önderleri olarak isyan ettiler. Theophanes'de; “*çölden ve Basra'dan gelen iki kardeş Abdullah'a (el-Mansur) karşı isyan etti. Abdullah (el-Mansur) onları ve 80,000 adamını öldürdüğü bir orduyu sevk etti*” (Theophanes, 1982: 122) sözleriyle işaret etmiş olduğu bu isyan Abbâsileri ciddi anlamda uğraştırmıştır. Ali taraftarlarına göre, Abbâsi halifeleri istismarcıydılar; hilafette gerçek hak sahipleri ve imamlar ise Ali ve Fatıma'nın soyundan gelenlerdi. Medine'de biat alan Muhammed b. Muhammed üzerine İsa b. Mûsâ komutasındaki ordu gönderilmiş ve isyancılar bertaraf edilmişti. Muhammed'in ölümünden kısa bir süre sonra kardeşi İbrahim de Basra'da isyan edip Kûfe üzerine yürümüştür. Onun komuta ettiği isyancıların üzerinde de, İsa b. Mûsâ ve ordusu gönderilmiş ve isyancılar bozguna uğratılmıştır (M. 763). Yazara göre bu isyanda 80.000 kişi öldürülmüştür. Bu rakım mübalağalı olduğu görülse de, yine de bu isyanda birçok kişi hayatını kaybetmiştir (Bedirhan, 2004: 96; Bozkurt, 2003, c. 28: 5).

Ebû Ca'fer döneminde Bizans ile olan münasebetlere bakıldığında, M. 755-756 tarihlerinde Theophanes'in eserinde rastlanılmayan ancak Halife b. Hayyât'ın bahsettiği Dâbık seferine rastlanılmaktadır. Hayyât'ın bahsettiğine göre; Salih b. Ali komutasındaki bir ordu Bizans topraklarına bir yaz seferi düzenler ve Dâbık bölgesine kadar ilerler. Bu gelişme üzerine Bizans kralı, 100 bin kişilik bir ordu ile karşılık vermeye çalışsa da, İslam ordularına fazla bir zarar veremez. Salih b. Ali komutasındaki ordu ise esirler elde ederek geri dönmeyi başarmıştır (Hayyât, 2001: 500).

Bir sonraki yıl ise Bizans ordularının Malatya'ya gelerek, şehri tahrip ettiği ve surların yıkıldığı görülmektedir (M. 756-757)²⁰⁹ (Esir, 1991, c. 5: 395). Yine aynı yıl içerisinde, İslam orduları Bizans tarafından yıkılan Malatya'ya gelerek şehri tekrar inşa etmeye çalışmışlar ve zirai faaliyetlerde bulunmuşlardır. Bizans ordusu ise bu zirai

²⁰⁹ Theophanes bu tarihler arasında Suriye ve Filistin'de 9 Mart tarihinde bir depremin meydana geldiğinden bahsetmektedir (Theophanes, 2001: 119).

amaçla açılan tarlaları yakarak tahrip etmiştir (Hayyât, 2001: 500). Bu olay ise Theophanes'in eserinde farklı bir şekilde ele alınmıştır;

Salih 80,000 adamı ile Roma İmparatorluğu'na saldırdı fakat Kapadokya'ya girdikten sonra Constantine'nin ona karşı silahlandığını duydu. Salih korktu ve hiçbir şey elde edemedi geri çekildi. Salih geri çekilirken sadece ona gelen birkaç Ermeni'yi aldı (Theophanes, 1982: 119)

Theophanes, burada Salih'in Bizans ordusundan korktuğu ifade etmiştir. Oysaki yine yazarın kendisinin belirttiğine göre 80.000 kişilik bir orduya sahip olan komutanın korkması pek gerçekçi durmamaktadır. Yine Salih komutasındaki İslam ordularının bir önceki yıl 100.000 kişilik Bizans ordusunu yenmiştir. Bu durumun komutan ve askerlerine ayrı bir cesaret getirmesi gerekirken, korkup kaçmaları son derece mesnetsiz bir açıklama olmuştur.

Theophanes'in eserinde M. 759-760 yılları arasında savaşlardan ziyade şu ifadeler yer almaktadır;

Bu yıl içerisinde Araplar Hristiyanları kıskanmalarından dolayı kısa bir zaman için onların kâtip olmalarını engellediler. Fakat onlar birçok kez bu kararı uygulamak için kendi yetersizliklerinden dolayı bu konularda Hristiyanları kullanmak zorunda kaldılar (Theophanes, 1982: 120)

Theophanes, eserinin genelinde olduğu gibi bu ifadelerinde de; Arapların Hristiyanları kıskandıklarını iddia etmiştir. Daha önceki ifadelerinde de olduğu gibi; farklı alanlarda verdiği örneklerle bu iddiasını kanıtlama çabasına girmiştir. Bunu yaparken Arapları küçük düşürücü ve aşağılayıcı sözler sarf etmekten kendisini alıkoymamıştır. Kendisini haklı gösterme çabasına giren Theophanes, bu uğurda da her yolu denemiştir. Hristiyan bir tarihçinin, kendi ülkesine karşı birçok başarılar kazanmış başka bir ülke ve toplum hakkında söylediği bu sözlerin ne kadar doğru ve tarafsız olacağı tartışılması gereken bir konudur. Zira onun bu söylediklerinin aksini söylemesini beklemek pek gerçekçi bir tutum olmazdı.

İbnü'l Esir'de geçen bir rivayete göre; M. 756-757 yılları arasında, Salih b. Ali ve Abbâs b. Muhammed, Malatya şehrini imar ettikten sonra Anadolu'da "el-Hades"²¹⁰ denilen dağ geçitlerinden geçer Bizans'a savaşa gitmişlerdir. Yine bu yıl içerisinde Bizans imparatoru ile Ebû Ca'fer arasında esir mübadelesi antlaşması yapılmıştır. Halife Kâlikâlâ esirlerini bir miktar fidye karşılığında geri almıştır. Esir; İslam dünyasındaki iç

²¹⁰ Denizli yakınlarında bulunan antik bir bölge

isyanlar nedeniyle 146 (M. 763- 764) yılına kadar sefere çıkılmadığından bahsetmektedir (Esir, 1991, c. 5: 397).

Theophanes, M. 769-770 yılında Müslümanları Erzincan'ı kuşattığını ancak hiçbir şey elde edemediğini ifade etmektedir (Theophanes, 1982: 132). Ancak İslam tarihçileri Abbâs b. Muhammed ve Hasan b. Kahtaba'nın katıldığı bu seferin tarihi M. 766-767 yılı olarak zikretmektedirler (Hayyât, 2001: 507; Esir, 1991, c. 5: 476; İbn'ül Kesir, 1995, c. 10: 178). Erzincan'a yapılan seferden sonra, Ebû Ca'fer'in halifelik süresinin sonu olan M. 775 yılına kadar Bizans'a karşı çeşitli yaz savaşları düzenlenmiş ve birçok esir ile birlikte ganimet elde edilmiştir (Theophanes, 1982: 132-136).

Ebû Ca'fer döneminde Kafkaslar'da Türklerle de birtakım münasebetlere girişilmiştir. M. 762-763 yıllarında Hazarlar Bâbü'l Ebvab bölgesinde ayaklanarak Ermeniya'da birçok Müslüman'ı öldürdüler (Esir, 1991, c. 5: 461). Bir sonraki yıl yine Türklerden bir ordu Emeniye dolaylarına saldırıp, Müslüman ve zimmîlerden birçok kişi esir aldı. Halife Türklerle savaşmak üzere Cebrâil b. Yahyâ ve Harb. Abdullah'ı gönderdi. Yapılan savaşta Cebrâil yenildi, Harb b. Abdullah ile Cebrâil'in askerlerinden pekçoğu öldürüldü (İbn'ül Kesir, 1995, c. 10: 175; Esir, 1991, c. 5: 466). Theophanes burada; “Türkler Araplarla savaştilar ve her iki taraf da birçok kayıp verdi” sözleriyle savaşı farklı bir şekilde yorumlamış ve iki tarafında kayıplarının fazla olduğu belirterek, kazananın olmadığını ifade etmiştir (Theophaens, 1982: 124).

Ebû Ca'fer el-Mansur, uzun süren bir saltanat döneminde, memleketin imarı ve isyanlarla uğraşmış, devleti teşkilatlandırmış ve devleti sağlam temeller üzerine oturtmuştur. İran sarayından etkilenerek ilk defa vezirlik kurumunu getirmiştir. Zamanında tefsir, hadis, fıkıh gibi dini ilimler ve Arapça'nın grameri üzerinde çalışmalar yapılmıştır. İmar çalışmalarında, Dicle kıyısında Medain haraberleri yakınlarında bulunan ve Abbâsiler'in sürekli başkenti olacak yeni bir şehir olan Bağdat şehrini kurmuştur. Hac için Bağdat'tan ayrılmaya karar verdiğinde oğlu Mehdi'yi vekil bırakarak, Mekke'ye doğru yola çıkmıştır. 8 Ekim 775'te²¹¹ de hastalanarak vefat etmiştir (Bedirhan 2004: 97).

²¹¹Theophanes, Ebû Ca'fer'in Eylül ayında öldüğünü iddia etmektedir (Theophanes, 1982: 136).

3.2.3. Muhammed Mehdî-Billâh Dönemi

Ebû Ca'fer'in ölümünden sonra yerine veliaht bıraktığı oğlu el-Mehdî geçti. Huzuru büyük ölçüde sağlanmış bir devlet ve dolu bir hazine devralan Mehdî, ilk iş olarak oğulları Mûsa ve Harûn'u veliaht bırakabilmek için, İsa b. Mûsa'yı veliahtlıktan vaz geçirmekle uğraşmış ve nitekim de amacında muvaffak olmuştur (Bozkurt, 2003, c. 28: 378).

Mehdî ile birlikte aynı yılda Bizans İmparatorluğu tahtına, V. Constantine'ni ölümü üzerine yerine Hazar hakanının kızı ile evliliğinden doğmuş olan IV. Leon'un geçtiğini görmekteyiz (Theophanes, 1982: 136).

Mehdî döneminde Bizans üzerine yapılan yaz seferlerine ara verilmeden devam edilmiştir. Mehdî döneminde ilk yaz seferi M. 775-776 yılları arasında Abbâs b. Muhammed komutasında yapılmıştır;

Mehdî Abasbali altındaki büyük bir orduyu Roma İmparatorluğu'na karşı gönderdi. O dumanla Kasin²¹² mağarasını açmaya çalıştı, oradaki adamları esir aldı ve geri çekildi (Theophanes, 1982: 136)

Theophanes'in eserinde Abasbali diye geçen Müslümanların komutanı ise Abbâs b. Muhammed'dir. İbnü'l İbn'ül Kesir'de de bu yaz seferinden bahsetmiş ancak hangi şehre kadar gelindiğine değinmemiş sadece Bizanslıların büyük bir şehri fethedilmiş denilmiştir (İbn'ül Kesir, 1995, c. 10: 218). Saim Yılmaz'ın Taberî'den naklettiği bilgilere göre ise; Müslümanlar'ın Ankara'ya kadar ulaştığı bildirilmektedir (Yılmaz, 2015: 138).

M. 777-778 yılında Sümame b. Velid, Bizans topraklarına saldırıya geçti. Dabık mıntıkasında konaklayan Müslüman ordusuna, Bizanslılar saldırması nedeniyle Müslümanlar fazla başarı gösteremediler (İbn'ül Kesir, 1995, c. 10: 224). Aynı sefer Theophanes'de de geçmektedir;

İmparator 100, 000 kişilik Roma ordusu ile Suriye'yi istila etti. Onlara Trakyalı Micheal Lakhanodrakon, Anadolu Ermenilerin Artavasdos, Ermeni Karisterotzes ve Opsikionlu Gregory Mousouliakos önderlik ediyordu. Onlar Kahramanmaraş'ı kuşattılar ve Mehdî'nin amcası Isbaal²¹³inin tüm develerini ele geçirdiler. Ayrıca İsâ b. Ali bunu yapmalarını için Lakhanodrakon'a rüşvet vermeseydi onlar Kahramanmaraş'ı alacaklardı. Lakhanodrakon

²¹² Günümüzdeki Kapadokya bölgesinde bulunmaktadır.

²¹³ İsâ b. Ali

köyleri taciz etmek için kaleden geri çekildiler ve daha sonra bazı Suriyeli Jacobite²¹⁴ kâfirlerini ele geçirdikten sonra kaleye geri döndüler (Theophanes, 1982: 138)

Aynı sefer hakkında Theophanes'in 100 bin kişiden oluştuğunu iddia ettiği Bizans ordusunu, İbn'ül Esir 80 bin kişi olarak ifade etmektedir. Ayrıca buna ilaveten, Müslümanların aldıkları yenilginin halife Mehdî'ye çok ağır geldiğini ve karşı saldırıya geçmek için hazırlık yaptığını belirtmiştir (Esir, 1991, c. 6: 55).

Bizans'ın Maraş üzerine yaptığı saldırıya çok öfkelenen halife Mehdî, büyük bir hazırlık içerisine girerek Bizans üzerine gitmeye karar verdi. Suriye ve Mezopotamya birliklerinden oluşan 80 bin kişilik bir ordu oluşturan Mehdî, ordunun başına da Hasan b. Kahtabe'yi komutan olarak atadı. Hasan b. Kahtabe yönetimindeki ordu, Anadolu'ya ilerleyerek çeşitli şehirleri ele geçirerek, ganimetle geri döndü (M. 778-779) (Üçok, 1968: 89). Bu yıl gerçekleştirilen Anadolu seferini ise İbnü'l Esir'de, Bizanslıların Hades'e kadar ulaşmasının ardından, gönüllülerin dışında 80 bin kişilik bir ordu ile karşılık verilmesi olarak geçmektedir. Ayrıca Hasan b. Kahtabe komutasındaki bu ordu, Erzulye kapalıcalarına kadar ulaşmış ve çeşitli kaleleri fethetmiştir. Hasan b. Kahtabe'nin bu başarısından dolayı Bizanslılar ona "Ejderha" adını takmışlardır (Esir, 1991, c. 6: 58).

Bir diğer İslam tarihçisi İbnü'l Esir'de ise, bu yıl içerisinde iki farklı noktadan Anadolu'ya gaza yapıldığı belirtilerek, ilkinin Hasan b. Kahtabe tarafından yönetildiği diğerinin ise Yezid b. Ebi Üseyd es-Sülemî tarafından Kalikula kapısından yapıldığı nakledilmiştir (İbn'ül Kesir, 1995, c. 10: 227). Çağdaş İslam tarihçilerinde geçen bu ifade, Theophanes'de de doğrulanmakta olup;

Bu yıl içerisinde Arap hükümdarı Mehdî öfkeli bir şekilde Dorylaion^{215a} kadar ulaşan Abbasilerin, Suriyelilerin ve Mezopotamyalıların büyük bir ordusunu Hasan²¹⁶ ile gönderdi. İmparator Araplarla savaş alanında karşılaşılması gerektiğini generalleriyle birlikte kararlaştırdı fakat kalelerin güvenliği ve onları korumak için adamlarını getirdi. O ayrıca Arapları takip etmek için yaklaşık 3,000 seçilmiş subay alabilen her bir kalesine yüksek rütbeli subaylarını gönderdi böylece onların baskınları engellenecekti. Bundan önce bile onlar Arap atları için bulunmak zorunda olan her ne yem olursa olsun onları yaktılar.

²¹⁴ Doğu Hristiyan kiliseleri arasında yer alan ve Ya'kübiler veya Süryâniler adıyla da bilinen grup. Hem Süryânî kaynaklarında hem de Süryânîlerle ilgili modern araştırmalarda sıkça geçen Süryânî, Ya'kübî, Süryânî Kadîm ve monofizit kavramları genellikle birbirinin yerine kullanılmaktadır (Çelik, 2010, c. 38: 175-178).

²¹⁵ Şarhöyük (Dorlion)/Eskişehir

²¹⁶ Hasan b. Kahtabe

Araplar 15 gün Eskişehir’de kaldıktan sonra onların kaynakları tükendi ve hayvanları yalvarıyordu; onların ağır kayıpları vardı. Onların bir gün boyunca Afyon’u kuşattılar ve hiçbir şey elde edemediler geri çekildiler (Theophanes, 1982: 138)

Yukarıdaki ifadelerden anlaşılıyor ki; imparator Arpa saldırılara karşı koyabilmek adına ciddi tedbirler almıştır. Bu tedbirlerin yanı sıra generallerine savaş alanında Araplarla karşılaşamamaları talimatını vermesi, olası savaş durumunda ağır kayıplar alabileceklerini ön görmesinden kaynaklanmış olabilir. Savaş alanında kazanamayacaklarını anlayan Bizans askerleri; Müslüman askerlerinin mühimmatlarını yakarak, onları zor durumda bırakmışlardır.

Mehdî, M. 780 yılında Bizans üzerine yürümek için hazırlıklara başlayarak, oğlu Hadi’yi yerine vekil bırakmış ve diğer oğlu Harun ile birlikte Anadolu’ya sefer çıkmıştır. Onunla birlikte sefere çıkanlar, Hasan b. Kahtabe, Hâcib Rebi’ b. Yunus, Halid b. Bermek ve üç oğlu Hasan, Süleyman ile Yahya bu sefere katılan dönemin önemli komutanlarıdır. Ordusuyla birlikte sefere çıkan Harun, birçok kaleyi ele geçirmiş son olarak Semâlû Kalesi’ni²¹⁷ kuşatarak barış yoluyla ele geçirmiştir. Böylece büyük bir fetih gerçekleştiren Harun, ordusuyla birlikte geri dönmüştür (Theophanes, 1982: 139; Yılmaz, 2015: 164).

Bu sırada IV. Leon’un vefat etmesi üzerine, Bizans imparatorluk koltuğuna VI. Constantine geçmiştir. Ancak yaşının küçük olması sebebiyle idareyi annesi İrene devralmıştır (Yılmaz, 1982: 171). M. 778-779 ve 780 yıllarında Abbâsilerin Bizans karşısında galibiyetler alması, İrene’yi daha sert tedbirler almaya itmiştir. Bu doğrultuda Arapları dağ geçitlerinde izlemek için John’u komutan tayin etmiştir. M. 781 yılında Mehdî, Abdülkebir b. Abdülhamid komutasındaki bir orduyu Bizans üzerine göndermiş ancak Abbâsi ordusu John komutasındaki birlikler karşısında ağır bir yenilgi almıştır (Theophanes, 1982: 140; Esir, 1991, c. 6: 62; İbn’ül Kesir, 1995, c. 10: 246).

Halife Mehdî, oğlu Harun’u M. 781-782 yılında 95,993 kişilik bir ordu ile Anadolu’ya göndermiştir. Anadolu içlerinde birçok yeri fetheden Harun, nihayet İstanbul sınırlarına kadar ulaşmayı başarmıştır. Abbâsiler’in İstanbul’a kadar ulaşmasının ardından İrene barış istemek zorunda kalmış ve 3 yıl süreyle yılda 70 bin dinar ödemek şartıyla barış antlaşması imzalanmıştır. Ardından Harun birçok ganimetle

²¹⁷Bugün Cemele ismiyle anılan bu kale, bu gün İç Anadolu’da bulunmaktadır.

birlikte geri dönmüştür (Esir, 1991, c. 6: 64; Avcı, 2003: 92). İbn'ül İbn'ül Kesir ise aynı sefere Abbâsilerden 95. 793 askerin katıldığını ve antlaşma sonucunda Bizans'ın 700.000 dinar vergi ödemeyi kabul ettiğini bildirmektedir (İbn'ül Kesir, 1995, c. 10: 247-248). Theophanes ise bu olayda, “*Araplar barış teklifinde bulundular. Araplar antlaşma için gelen elçileri rehin aldılar ve bu nedenle İrene barış yapmak zorunda kaldı*” (Theophanes, 1982: 141) sözleriyle yanlı bakışını gözler önüne sermiştir. Mehdî'nin halifeliği sırasında yapılan antlaşmanın ardından bir süre Bizans ile herhangi bir münasabette bulunulmamıştır. Zaten antlaşmanın üzerinde kısa bir süre sonra halife Mehdî ava gittiği bir sırada atı ile beraber bir harabe binaya çarparak vefat etmiştir (M. 785) (Bedirhan, 2004: 98-99).

Halifeliği boyunca babasından farklı bir yönetim anlayışı içerisinde olan Mehdî, babasının zorla el koydu malları sahiplerine geri vermiştir. Yine babası Ebû Ca'fer'in, otoritesini oturtmak amacıyla hapse attığı çoğu mahkûmu serbest bırakmıştır. Hatta onları serbest bırakmakla yetinmeyip, çeşitli hediyeler ve maaş vermiştir. Camilerin içine “maksûra” denilen halife ve yakınların namaz kıldıkları ayrı bölümler yaptırmıştır. Daha önce yapılmamış bir uygulamaya giderek, Bağdat cadde ve sokaklarında bulunan ticarethanelere vergiler getirmiştir (Sırma, 2014, c.4: 56-61).

M. 777 yılında hacca gittiği zaman, Hicaz fakirlerine 30 milyon dirhem para dağıttı ve yalnızca Mekkelilere 150 bin elbise ihsan etti. Yeni mektepler camiler inşa ettirdi. Hac yolunda yeni kuyular kazdırarak, kervansaraylar inşa ettirdi. Borçları dolayısıyla hapse atılanların tamamını serbest bıraktı. Kendinden önceki halifelerin veliaht geleneklerini aynen devam ettirerek oğullarını veliaht tayin etti (Bedirhan, 2004: 98).

3.2.4. Harun er-Reşid Dönemi

Halife Mehdî öldüğünde, veliaht olan Musa el-Hadî Bağdat'ta değil Cürcan bölgesinde bulunmaktaydı. Onun için babasının ölümünü ve kendisine biatını, kardeşi Harun Reşid bildirmiştir (Sırma, 2014, c. 4: 65).

Mehdî'nin vefatının ardından, halife olan Hadî'nin kısa üren halifeliği döneminde Anadolu topraklarına tek sefer düzenlenmiştir. Bu seferin düzenlenme nedeni ise; Rumların Hades'e bir saldırı gerçekleştirmiş olmasıdır (M. 785-786). Bu saldırıya Abbâsiler tarafından cevap gecikmemiş ve aynı yıl Ma'yîf b. Yahya komutasındaki bir ordu Anadolu'ya sefer düzenlemiştir. Bu sefer sonucunda Abbâsiler, çok sayıda esir ve ganimet elde etmişlerdir (Yılmaz, 2015: 189). Hadî döneminde gerçekleştirilen bu sefere Theophanes'in yer vermemesi, belki de yazarın Mehdî döneminde yapılan barış antlaşmasını dikkate almasından kaynaklanmıştır.

Hadî döneminin dikkat çekici olaylarından bir tanesi, kardeşi Harun er-Reşid'i veliahtlıktan vaz geçirmeye çalışmasıdır. Hadî'nin amacı; kardeşini vaz geçirip oğlu Ca'fer b. Musa'yı veliaht tayin etmek istemesidir. Hatta bu hususta ne kadar kararlı olduğu, onun teklifini kabul etmeyen kardeşi Harun'u hapse attırmasından anlaşılmaktadır. Ancak bu isteğini gerçekleştirilmeden, Eylül 786 tarihinde vefat etmiştir. Bazı tarihçiler Hadî'yi annesi Hayzürân'ın öldürdüğü iddia etse de bazıları, onun bir hastalıktan vefat ettiğini kabul ederler. Ancak birinci ihtimal, tarih çevreleri tarafından daha fazla kabul görmektedir (Bozkurt, 1997, c. 15: 17).

Harun er-Reşid dönemi, Bizans ile mücadele açısından en verimli dönemlerden birini teşkil eder. Bu dönemde, Anadolu topraklarına hemen her yıl seferler düzenlenmiş ve yeni yerler fethedilmiştir. Bu seferlerin sonucu olarak zaman zaman iki taraf arasında esir mübadeleleri gerçekleştirilmiş ve antlaşmalar yapılmıştır (Yılmaz, 2015: 193). Nitekim M. 786 yılında yapılan bu esir mübadelesine Halife b. Hayyât'ın eserinde de rastlamaktayız (Hayyât, 2001: 353). Harun er-Reşid, babasının halifeliği zamanında Bizans seferlerine katılmasının bir sonucu olarak, buraların meselelerine vakıf olmuş ve halifeliği döneminde de Bizanslılara karşı bu bölgede bir savunma hattı oluşturmaya karar vermiştir. Bu amaç doğrultusunda M. 786 yılında Tarsus şehrinin yeniden inşa edilmesi emrini verdi (Gökhan, 2013: 200; Esir, 1991, c. 6: 100).

İslam tarihçilerin vermiş oldukları bilgilere göre; M. 787-788 yılında, İshak b. Süleyman Anadolu'ya gazaya gitmiştir (Esir, 1991, c. 6: 108; İbn'ül Kesir, 1995, c. 10: 273). Ancak Halife b. Hayyât bu tarihte Anadolu'ya yapılan seferin, Süleyman b. Abdullah tarafından yapıldığını, esir ve ganimetlerle birlikte geri döndüğünü belirtmektedir (Hayyât, 2001: 535). Öyle ki, İshak b. Süleyman, M. 787-788 tarihinde

Medine valiliği görevini yürüttüğünden, yaz seferinde görevlendirilmesi pek mümkün görünmemektedir (Yılmaz, 2015: 199).

Theophanes'in verdiği bilgiler ışığında M. 788-789 yılına gelinde;

Arap baskın müfrezesi Eylül ayında Roma İmparatorluğu'na karşı harekete geçti. Kopidnadon²¹⁸ olarak adlandırılan bir yerde Anadolu temasını istila etti. Romalıların generalleri ona saldırmak için toplandı fakat yenildiler. Onlardan çok kişi öldü. Anadolu birliklerinin komutanı olan Dyojen ve ayrıca Opsikion temasının subayları yenildiler (Theophanes, 1982: 147)

Abbâsi ordusunun Anadolu içlerine düzenlediği ve galip geldiği bu seferden de anlaşılıyor ki; Abbâsiler ve dolayısıyla Müslümanlar Bizans üzerinde çeşitli iç isyanlar geçirmesine rağmen güçlerini korumayı başarmışlardır. Harun Reşid döneminde Bizans tahtında İrene'nin olması da bir şans olarak görülebilir. İmparatorluk tahtında İrene'nin bulması Bizans için taht mücadelelerin yaşanmasına anlamına geliyordu. Bu durum da Müslümanların Bizans üzerindeki güçlerini korumalarına olanak tanıyordu.

M. 789-790 yılına gelinde, karadan Bizans üzerine düzenlenen yaz seferlerinin artık denizlere de taşıdığı görülmektedir;

Bu yıl içerisinde bir Arap donanması Kıbrıs'a gitti; İmparatoriçe bunu önceden bilerek tüm Roma deniz gücünü topladı ve Araplara karşı gönderdi. Onlar Myra²¹⁹ya ulaştığı zaman iki Roma amirali Khelidonion²²⁰ burnunu geçip Attaleia²²¹'ya koyuna girdiler. Araplar hava iyi olduğu için Kıbrıs'tan ayrıldılar. Onlar yeniden göründükleri zaman Roma amiralleri karada onları gördüler; onlar ordularını toplayarak saldırmak için hazırlık yaptılar. Fakat yetenekli, güçlü bir adam olan Kartaca generali Theophilos gözüküyordu ve diğerlerinin önünden onlarla savaşmak için ayrıldı. Araplar onu yendiler ve onu hain olmaya ve hediyeler almaya zorlayan Harun'a getirdiler. O kabul etmediği için uzun bir süre işkence gördü fakat yine de teslim olmadı. O kılıçlara maruz kaldı ve asil bir şekilde şehit oldu (Theophanes, 1982: 147)

Abbâsiler'in karalardaki üstünlüğünü denizlere de taşıdığını Theophanes'in yukarıdaki ifadelerinde görmekteyiz. Bu yıl içerisindeki kara seferleri hakkında bilgi vermeyen Theophanes, Bizans ve Abbâsi donanmalarının Akdeniz'deki mücadelelerini anlatması nedeniyle oldukça önem taşımaktadır. Zira çağdaş ve klasik İslam tarihi kaynaklarında bu dönemde denizlerde meydana gelen savaşlar hakkında herhangi bir bilgiye rastlanılmaması, Theophanes'in kaynağını önemli kılmaktadır.

Theophanes, Bizans ordusunun M. 791-792 yılının Eylül ayında Abbâsilere karşı bir sefer çıktıklarını ve Kilikya'da bulunan Tarsus Dağları'na kadar geldiklerini ancak

²¹⁸ Adana/Pozantı

²¹⁹ Antalya/Kale

²²⁰ Antalya'daki Teke Yarımadası'nda bulunan Taşlık Burnu.

²²¹ Antalya

herhangi bir şey elde edemedi geri döndüklerini belirtir (Theophanes, 1982: 150). Anadolu'ya düzenlenen seferler her yıl olduğu gibi bu yılda da devam etmiştir. Abdurrahman b. Abdülmelik komutasındaki Abbâsi ordusu Akritiye'ye²²² kadar ulaşmayı başarmışlardır (Esir, 1991, c. 6: 112). Başka rivayette ise bu sefere Abdülmelik b. Salih bizzat kendisi katılmıştır (Hayyât, 2001: 536).

Theophanes, “M. 793-794 yılında Araplar anlaşma üzerine Thebasa Kalesini²²³ aldılar. Bu yüzden onlar oradaki subayları kendi ülkelerine dönmeleri için serbest bıraktılar” (Theophanes, 1982: 152) seferlerin her yıl sürdüğünü bildirmektedir. Ancak Thebasa Kalesi'nin fethedilmesi, Theophanes'in verdiği tarihten yaklaşık 1,5 yıl öncesinde meydana gelmiştir (Yılmaz, 2015: 216). Ayrıca bu yılda halife Harun, Abdullah b. Salih b. Ali'yi yaz savaşlarına ve Süleyman b. Râşid'i es-Sakafi'yi kış savaşlarına göndermiştir. Yaz savaşlarına giden Abdullah, herhangi bir olumsuzlukla karşılaşmadan geri dönmüş ancak kış mevsimi Süleyman'ın müşkül durumda bırakmış ve bazı askerleri ona karşı isyan etmişlerdir (Hayyât, 2001: 537).

Bizanslılar, M. 797'de 20, 000 kişilik bir kuvvetle Abbâsilerin üzerine saldırmış ancak yine umduklarını bulamadan geri çekilmişlerdir. Ankara ve Niğde çevresi de Abbâsilerin ele geçmiştir. Peş peşe gelen Müslüman başarılarının ardından, iktidara tek başına hâkim olmayı başaran İrene, Arap saldırılarını durdurmak ümidiyle Harun'a elçiyle birlikte bir mektup göndermiştir (Theophanes, 1982: 154-156; Avcı, 2003: 94; Diehl, 2006: 72; Bedirhan, 2004: 102).

M. 798-799 yılları arasında Theophanes'de;

Bu yıl içerisinde Abdülmelik Roma İmparatorluğu'na saldırdı; O Malagina²²⁴ kadar ulaşan hafif silahlı bir baskın birliğini gönderdi. Staurakios'un karargâhına ulaştığı zaman atları ve imparatorluk teçhizatlarını aldı ve daha sonra zararsız bir şekilde geri çekildi. Onun geride kalan adamları birçok esir alarak Lidya'ya giden tüm yolları ele geçirdiler. Diğer bir akıncı birliğinin saldırısı ise Opsikion kontu patrik Paul ve onun tüm tematik ordusu üzerine oldu; onların birçok kayıp vermesine sebep oldu ve hatta geri çekilmeden önce onların mallarını aldılar (Theophanes, 1982: 156)

²²²Bu bölgenin günümüzdeki konumu tam olarak tespit etmek mümkün görünmemektedir.

²²³Konya ve Karaman'ı içine alan bölgenin içerisinde yer almaktadır.

²²⁴Antikçağın sonlarında ve ortaçağda, bir şehrin saygınlığı ve ünü, ekonomik ve yönetsel öneminin yanı sıra, stratejik konumuna da dayanıyordu. Malagina (Μαλάγιννα), Melagina, Melaina, Melagena, Melangia (Μελάγγεια) yahut Mela; Roma ve Bizans İmparatorluğu dönemlerinde başkent Konstantinopolis'ten Dorylaion'a (Eskişehir) devam eden ve tam olarak tarihi hiçbir yerde bulunmayan askerî yolun üstündeki önemli bir aplekton yani karargâh (ἀπληκτον) idi (Keçiş, 2016, c. 1: 105-115).

Yukarıdaki ifadelerde Abbâsi ordusunun Anadolu'nun ortalarına kadar ilerleyerek büyük başarılar elde ettikleri görülmektedir. İki farklı noktadan saldıran Abbâsiler her iki tarafta da başarılı sonuçlar elde etmiştir. Yukarıda da belirtildiği gibi İrene dönemi, Abbâsiler'in etkinliliğini iyiden iyiye arttırdığı bir dönem olmuştur.

M. 802 yılında iktidara geçmeyi başaran Nikephoros, halifeye gönderdiği bir mektupla iki ülke arasında krizin çıkmasına neden olmuştur. Gönderdiği mektupta;

Benden önceki imparatoriçe seni satrançtaki vezir yerine, kendisini de piyon yerine koymuştur. Aslında senin vermen gereken malları kendisi sana göndermiştir. Bu da kadınların zaaflarındandır. Bu mektubu okuduğunda onun sana göndermiş olduğu malları bana iade et ve kendin için fidye öde. Aksi takdirde aramızda kılıç konuşacaktır (İbn'ül Kesir, 1995, c. 10: 328)

Aldığı mektup karşısında oldukça öfkelenen Harun, sert bir dille cevap yazarak ordusunu toplayıp Bizans üzerine yürümeye karar verir (M. 806) (Avcı, 2003: 95).

Bu büyük seferi Theophanes şöyle açıklamaktadır;

Arapların hükümdarı Harun Abbasi, Suriyeli, Filistinli ve Libyalı 300,000 kişilik ağır silahlı ordusu ile Roma İmparatorluğu'na saldırdı. O Tyana (Tuvâne)²²⁵ geldiği zaman onu kâfir inançları için bir ev (camii) inşa etti. O Heraklis²²⁶, Thebasa²²⁷, Sideropalos²²⁸ ve Andraso²²⁹ çok güçlü kalelerini kuşattı ve aldı. O Ankara'ya kadar ulaşan 60,000 kişilik bir akıncı birliği gönderdi fakat orayı inceledikten sonra geri çekildiler.

İmparator Nikephoros dehşete düşmüştü fakat aciz ve umutsuzluk içinde sıkıntısının yoğunluğunu göstererek onlara doğru gitti. Düşmanlarının yenilgisini kutlamak için birçok anıt inşa ettikten sonra O, Harun'a Şuhut metropoliti başrahibi Peter ve Amastris²³⁰ yöneticisi Gregory'i barış teklif etmek için gönderdi. Onlar uzun bir süre görüştüler ve Harun'a her yıl 30,000 altın ve de imparatorun kendisi ve üç oğlu için üçer altın ödeyeceği koşullarında bir barış antlaşması imzaladılar. Harun çok memnundu ve bu altınları alarak Roma İmparatorluğu'nu tabi kılmalarını 10,000 yetenekli kişiye sahip olmaktan daha fazla kutladı. Görüşmeciler ayrıca Arapların aldıkları kalelerin yeniden inşa edilmeyeceği konusunda anlaştı. Fakat Araplar geri çekildikten sonra Nikephoros hemen kaleleri yeniden inşa etti ve kuvvetlendirdi. Harun bunu öğrendiği zaman Thebasa'dan aldığı bir orduyu gönderdi. O ayrıca kilisesini yıktığı Kıbrıs'a bir donanma gönderdi ve Kıbrıslıları sınır dışı etti. O barışı bozdu ve büyük bir yıkım yaptı (Theophanes, 1982: 162-163)

Görüldüğü üzere imparatorundan aldığı mektup karşısında oldukça öfkelenen Harun, büyük bir ordu ile birlikte Bizans'ın üzerine yürür. Hirakle²³¹ yakınlarında

²²⁵ Niğde

²²⁶ Ereğli

²²⁷ Konya'dan Ereğli'ye uzanan ancak şimdi kullanılmayan kestirme yolun, şimdi de kullanılan Konya, Karaman, Ereğli yolu ile birleştiği yerde, Akçe Şehir'de idi. Bu kent, Kybistra/Herakleia/Ereğli'nin 35 km. kadar batısındaki Sidamara'nın (şimdi, Arnbararası Köyü) 15 km. batısındadır. (Umar, 1998:783)

²²⁸ Arapların 806 yılında ele geçirdiği, Lykaonia bölgesinde bir hisar; bazı belgelerde Sideropalos diye de anılıyor. Tam yeri bilinmiyor. Ramsay'e göre, Arapların Safsâf dediği hisar budur. (Umar, a.g.e s. 725)

²²⁹ Ereğli

²³⁰ Amasra

²³¹ Ereğli

yapılan savaşta Nikephoros ağır bir yenilgi almış ve sonuç Bizans için küçük düşürücü olmuştur. Bizans aldığı küçük düşürücü mağlubiyet arkasından bir de barış teklifi etmek zorunda kalmıştır. Bu durum Abbâsilerin askeri alandaki üstünlüğünü, siyasi alana da taşındığının açık bir göstergesidir²³² (M. 806). Ayrıca yukarıdaki ifadelerde de görüldüğü üzere, antlaşmadan bir süre sonra tekrar bir sefer yapılmıştır. Bunun nedeni ise imparatorun verdiği sözleri yerine getirmemesi olarak gösterilmiştir. Yine savaşın karadan denize taşınması da, Abbâsilerin Bizans'ı ne kadar müşkül durumda bıraktığını göstermektedir. Bütün bunların yanı sıra, Harun'un sefer sırasında bir camii yaptırdığını görmekteyiz. Buradan Abbâsilerin fethedilen yerlerin imar çalışmalarına önem verdikleri ve bunu her koşulda gerçekleştirdikleri sonucunu çıkarabiliriz. Yine burada dikkat çeken nokta ise Theophanes'in camii hakkındaki sözleridir. Bütün eseri boyunca kullanmış olduğu aşağılayıcı sözlere burada da devam ettiği görülmektedir.

Theophanes'in Koumeid olarak adlandırdığı, Humeyd b. Ma'yuf komutasındaki Abbâsi donanması tarafından M. 807-808 yılında, Rodos üzerine bir sefer düzenlenmiştir;

Eylül ayında Arap hükümdarı Harun Rodos'a karşı Koumeid komutası altında bir donanma gönderdi. Fakat adadaki birlik, üzerine bir saldırı olmadan kurtuldu. Koumeid'in dönüşünde St. Nicholas'ın mucizevi çalışması tarafından alaşağı edildi. Koumeid Antalya'ya geldiği zaman azizin kutsal tabutunu parçalamayı denedi fakat onun yerine yakınında yatan başka birinin tabutunu parçaladı. Bir anda rüzgâr, dalga ve kargaşa onun donanmasını kapladı ve çok sayıda gemi atomlarına ayrıldı. Koumeid Tanrı'nın karşısında olduğu ve azizin gücünü tanıdığı zaman beklenmedik bir şekilde tehlikesinden kaçtı (Thephanes, 1982: 164)

Burada anlatılan Rodos seferi ile alakalı olarak İslam kaynakları herhangi bir bilgi vermemiştir (Yılmaz, 2015: 259). Yine Theophanes, burada Müslümanları Tanrı'nın en büyük düşmanı olarak görmüş ve hava şartlarının kötüleşmesinden dolayı donanmanın parçalanmasını Tanrı'nın bir cezası olarak göstermiştir. Efsanevi ve ilahi bir anlam yüklemeye çalışması, iddialarını kanıtlama çabasından kaynaklandığı düşünülebilir. Theophanes'in bu efsanevi anlatımından gördüğümüz üzere Abbâsi-Bizans mücadeleleri, iki taraf arasında yapılan antlaşmalara rağmen durdurak bilmeden devam etmiştir.

²³² İbnü'l Esir, Abbâsi ordusundaki maaşlı askerlerin sayısını 135, 000 olarak verir. Ayrıca, imparatorun haracını 4 dinar, çocuklarının ve patriklerinin dinarını ise 2'şer dinar olarak bildirmektedir (Esir, 1991, c. 6: 177).

Rodos seferinin dışında, aynı yılda Bizans ile esir mübadelesi gerçekleştirilmiştir (Esir, 1991, c. 6: 188). Son olarak M. 808-809 yılında Harun, Bizans üzerine son seferini yapmış ve Toroslar'ın kuzeyindeki bölgeler Abbâsiler'in kontrolü altına girmiştir (Yılmaz, 2015: 260). Harun er-Reşid döneminde Bizans ile yapılan mücadeleler en üst seviyesine ulaşmış ve Bizans üzerinde mutlak başarı elde edilmiştir. Zaman zaman antlaşmaların ve esir mübadelelerin yapıldığı bir dönem olmuştur. Harun er-Reşid dönemi boyunca Bizans İmparatorluğu'nun içinde bulunduğu siyasi buhranı en verimli şekilde değerlendirmiş ve imparatorluğu vergi vermeye mecbur kılmıştır. Theophanes, Rodos seferinden sonra Araplarla Bizans arasında başka bir mücadeleden bahsetmez, halife Harun er-Reşid'in M. 809 yılında Horasan'da bulunduğu sırada vefat ettiğini ve yerine oğlu Muhammed (Emin)'in geçtiği belirtir²³³ (Theophanes, 1982: 165).

Harun er-Reşid, hilafetinin başlarında daha önceki yıllardan kalan bazı iç olaylarla uğraşmak zorunda kalmıştı. Hadî döneminde isyan eden Hüseyin b. Ali, Fah Savaşı'nda öldürülürken, bu savaştan sağ kurtulan Yahya b. Abdullah Deylem'e, İdris b. Abdullah ise Kuzey Afrika'ya kaçmışlardı. Yahya b. Abdullah, Deylem'de Abbâsi hilafetine karşı ayaklanmış, kısa sürede yanına birçok kişiyi çekmeyi başarmıştı. Halife Harun'un ona karşı Fadl b. Yahya adında âlimi göndermesiyle isyan hareketi çok fazla büyüme imkânı bulamadan son buldu (Sırma, 2014, c. 4: 73; Bozkurt, 1997, c. 16: 259). Kuzey Afrika'ya kaçan İdris b. Abdullah ise etrafında topladığı Berberiler ile birlikte Abbâsi hilafetine başkaldırma yoluna gittiler. Bu kabul edilemez durumu öğrenen Harun, Herseme b. Ayan komutasında büyük bir orduyu isyancıların üzerine gönderdi. İsyancılar üzerinde etkin bir güç olan bu ordu, kısa sürede isyancılar üzerinde etkili olarak isyanın bastırılmasını sağladı (Bedirhan, 2004: 101).

Harun er-Reşid döneminde çıkan iç isyanlardan bir tanesi de, Horasan ve Maverâünnehir bölgelerinde çıkan isyanlardı. Horasan valisinin aşırı vergilerinden sıkılan halk, valiyi şikâyet etse de yönetim tarafından herhangi bir müdahalede bulunulmamıştır. Bu durum halkı canını sıkımsı ve tepkisinin giderek artmasına neden olmuştur (Bedirhan, 2004: 101). Harun döneminde Doğu Anadolu'da bulunan Ermeniler'in Bizans ülkesine göçmelerini engellemek amacıyla birtakım çalışmalar

²³³ Ebû Abdillâh Muhammed b. Hârûnerreşîd (809-813).

yapılmıştı. Zira Ermeniler'in Bizans tarafına geçmesi demek, Abbâsiler için en büyük düşmanlarının güçlenmesi anlamına gelebilirdi. Bu doğrultuda yapılan çalışmalar kısmen başarılı olsa da, Harun'un vefatının ardından Ermeniler varlıklarını daha da hissettirmeye başlayacaklardı (İpek, 2005: 36-37).

Harun er-Reşid döneminin iç olaylarından belki de en büyük ve ciddi olanı Bermeki ailesinin, saltanata tehdit olarak görülmesi ve ortadan kaldırılması olmuştur. Halife Harun, göreve gelir gelmez ilk iş olarak Yahya b. Halid'i geniş yetkilerle vezir tayin etmiştir. Halid b. Bermeki'nin oğlu olan Yahya, idaresi sağlam, akıllı biri olarak yaşlanıncaya kadar vezirlik görevini layıkıyla yerine getirmiş daha sonra görevini, oğlu Ca'fer'e bırakmıştır. Ancak Abbâsilerin en muhteşem 17 yılında emeği geçen ve damgasını vuran bu aile, haddini aştığı, tehlikeli olduğu, vezir Ca'fer'in gizlice Harun'un kız kardeşi ile evlendiği gerekçesiyle; Ca'fer öldürülmüş, Yahya ile oğulları Fadl, Musa ve Muhammed hapsedilerek ortadan kaldırılmıştır²³⁴ (Bedirhan, 2004: 100; Bozkurt, 2017: 54).

Harun er-Reşid, 23 yıl halifelik görevinde bulundu. Onun saltanat devri, İslam dünyasının en parlak dönemini teşkil etmektedir. Asker kökenli biri olan Harun, savaşların çoğuna kendisi bizzat katılmıştır. Kamu yararına olan işlerde elinden geleni yapmış, herkesin yardımına koşmuştur. İmar faaliyetlerine ağırlık veren Harun, camiler, köprüler, mektepler, medereseler, hastaneler, kervansaraylar, yollar ve hanlar yaptırmıştır. Harun er-Reşid dönemi, Abbâsiler'in zirvede oldukları bir dönem olmasının yanında, devletin parçalanmaya başlamasının da başlangıç noktası olmuştur (Kapanşahin, 2012: 37-38).

Theophanes, Harun er-Reşid'in ölümünden sonra halifelik makamın Harun'un oğlu Muhammed (Emin)'in geçtiğini ancak kardeşi Abdullah²³⁵ ile bir mücadele

²³⁴Bermekiler'in ortadan kaldırılmasının başka sebepleri de vardır. Ca'fer, kendi adına biat aldığı için Harun er-Reşid tarafından hapsedilen Yahya b. Abdullah'ın tarafından serbest bırakması hasebiyle idam ettirilmiştir. Bşka bir görüş ise, Bermeki ailesinin sahip oldukları nüfuz ve sonsuz salahiyyettir. Bermekiler devlet gelirlerine tamamiyle el koyarak istedikleri gibi sarfedebiliyorlardı. Harun'dan daha fazla halk arasında şöhret sahibi olmuşlardı. Hükümdarlar kendi ailelerine rakip olabilecek hiçbir aileye ya da unsura hayat hakkı tanımadığı gibi Bermekiler de bu düşünce sonucunda ortadan kaldırılmışlardır (Bedirhan, 2004: 100; Bozkurt, 2017: 55-56).

²³⁵Harun er-Reşid, oğulları Muhammed (Emin) ve Abdullah (Me'mun)'ı sırasıyla veliaht tain ederek halkatn biat aldı ve biat metnini de Kâbe'nin duvarına astı. Harun er-Reşid'in vefatının ardından halife olan Emin, kardeşini veliahtlıktan azledip, oğlu Mûsâ'yı veliaht yapmak istiyordu. İki kardeş arasını açan bu gelişme, Me'mun'un kardeşi ile savaşmak istemesine kadar taşındı. Me'mun'un ordularının Emin'in

içerisinde olduklarından bahseder. Ayrıca Emin'in halifeliği sırasında ülkenin pekçok yerinde isyanların çıktığını ifadelerine ekler. Theophanes'in kroniğinde Harun'un vefatının ardından, Abbâsi-Bizans mücadeleleriyle alakalı herhangi bir bilgiye rastlanmamaktadır. Bunun sebebi olarak, Emin'in 4 yıllık hilafeti sırasında ülkede bir iç isyanın çıkmış olması ve bu nedenle Abbâsiler'in dış politikaya yeteri kadar önem verememeleri olabilir. Theophanes'de, Emin'den sonra halifeliği Me'mun'un geçtiği belirtilir ve orada bırakılır. Bu tarihten sonra Arap hükümdarları kroniğin sayfalarında gözükmez. Bu da Abbâsiler'in içinde bulunduğu iç savaştan ve bu dönemde Bizans İmparatorluğu'na yeni bir düşman olan Bulgarlar'ın katılmasının sonucu olarak, imparatorluğu bu yeni düşmanı ile mücadele etmesi olabilir (Theophanes, 1982: 166-179).

orduları karşısında ardı ardına başarı kazanmasının ardından, Me'mun halife olarak kendisi adına hutbe okunması emrini verdi. Ardından Emin'in öldürülmesi ile iki kardeş arasındaki savaş da son buldu ve Me'mun Abbâsi halifesi oldu (Bozkurt, 2017: 57-58; Yücesoy, 2016: 110) .

SONUÇ

Bu çalışma esnasında, Theophanes Confessor'un eserini, sübjektif bir bakış açısıyla yazdığı ve Hz. Peygamber ve Müslüman Araplar hakkındaki düşüncelerinde son derece ön yargılı bir tutum takındığı gözlemlenmiştir. Dikkatlerden kaçmayan bir nokta ise özellikle Hz. Peygamber hakkında takındığı tavidir. Onu tamamıyla yalancı ve sahtekârlıkla suçlamaktan çekinmeyen Theophanes, onun insanları kandırdığını, sapkın söylem ve düşüncelerle insanları kendi yanına çekerek Hıristiyanlara karşı kışkırttığını dile getirmiştir. Hz. Peygamber'in İslam dinini anlatırken, İslamiyet'in özelliklerinden ve gerekliliklerinden bahsederken tamamıyla yalan ifadeler kullandığını, insanların kendisine inanmaları için onların duygularını sömürdüğünden bahsetmiştir. Theophanes'e göre, Hıristiyanlar ve Bizans İmparatorluğu'na tabi olan halk, Araplar tarafından zulme uğratılmışlardır. Ancak Theophanes tarafından itham edilen bu düşünceler, çeşitli kaynaklarla karşılaştırıldığında pek gerçeği yansıtmamaktadır. Tarihi bir belge ortaya çıkaran Theophanes, eserini oluştururken duygularını bir kenara bırakmadığı gibi sübjektif tavrını da eserinin tamamına nüfuz ettirmiştir.

Objektiflikten uzak olan Theophanes ve eseri, yazıldığı dönem itibari ile Bizans İmparatorluğu tarafından ilgiyle karşılanmış ve imparatorluk içerisinde büyük yankı uyandırmıştır. Aslında eserde kullanılmış olan tarihlendirme yöntemi ile olayların kronolojik açıdan verilmesi, tarihsel olayların aydınlatılması son derece önem arz etmektedir. Ancak Orta Çağ tarihinin ana kaynakları arasında yerini alan bu eserin değerlendirilmesi yapılırken, yazarın duygu, düşünce ve tutumuna dikkat edilmesi ve o bilgiler ışığında bir değerlendirme yapılması uygun olacaktır. Bu çalışmanın oluşturulmasında da çevirisi yapılan Theophanes'in, Hz. Peygamber ve Müslüman Araplar hakkındaki tutum ve düşüncelerinin değerlendirilmesi, çalışmaya ve dolayısıyla İslam Tarihi'ne farklı bir bakış açısı getirmiştir.

Yukarıda da ele alındığı gibi Theophanes eserinde, Müslüman Araplar hakkındaki bilgilere Hz. Peygamber'in ataları ve vefatı ile başlamıştır. Hz. Peygamber'in ataları hakkında verdiği bilgilerde birtakım yanlışlar olsa da son derece

dikkatli ve özenli davranması, onun Hz. Peygamber'den etkilendiğinin bir göstergesidir. Ülkesinin sınırlarının nüfuz bölgesinde olan topraklardaki ortaya çıkan yeni yapılanmaya kulak kabartan Theophanes, son derece titiz bir çalışma ile bu yapılanma hakkında bilgi toplama arayışına girmiştir. Ancak Hz. Peygamber'in atalarını araştırırken göstermiş olduğu hassasiyeti, Hz. Peygamber'in İslamiyet'i tebliğ etmek için sarf etmiş olduğu sözleri ve yaptığı çalışmaları değerlendirirken göstermediği yukarıda belirtilmişti. Bu tutumunu eserinin diğer sayfalarına da taşımış ve Hıristiyanları zulüm gören taraf olarak göstermiştir. Hz. Peygamber hakkında bilgiler verdikten sonra sırasıyla Dört Halife, Emeviler ve Abbâsiler dönemlerini ele almıştır. Harry Turtledove tarafından yapılan İngilizce çeviride İslamiyet'in yaklaşık ilk 200 yılı hakkında geniş bilgiler yer aldığı görülmüştür. Ayrıca Araplarla-Bizans İmparatorluğu arasındaki mücadelelere de geniş yer verildiği saptanmıştır.

Bilindiği üzere Hz. Peygamber'in doğumu ile yeni bir kimliğe bürünen Arap toplumu, İslamiyet'in tebliğ edilmesi ve yeni gelen bu dini dünyanın her yerine yaymak amacıyla verilen mücadele sonucunda, Orta Çağ dünyasının siyasi, sosyal, kültürel, ekonomik ve beşeri değişkenlerinde etkin bir konuma yükselmiştir. Hz. Peygamber'den önce Arabistan yarımadası, kabileler arası kavgalar, kan davaları, hırsızlık, sapkınlık gibi son derece kargaşa ortamının hâkim olduğu Cahiliye Devri ya da Karanlık Çağ olarak adlandırılmaktaydı. Ancak Hz. Peygamber'in gelişi ile birlikte, Arabistan yarımadasında siyasi birliğin yanında sosyal birliğin de sağlanması, Arapların dünya siyasetinde belirleyici bir rol oynamalarını sağlamıştı. Yeni devletlerinin gücünü tüm cihana ispatlamak isteyen Müslüman Araplar, tüm güçlerini devletlerinin teşkilatlanmasına ve fetihlere ayırmışlardı. Bu doğrultu da yapmaları gereken ilk iş bir ordu toplamak ve toplanan bu orduyu doğru cephelere göndermekti. İslamiyet'in yayılması ile birlikte katılımlar artmış ve bu sayede de ordunun asker ihtiyacı giderilmişti. Müslümanlar bu evreden sonra farklı cephelerde farklı düşmanlara karşı savaş veriyor ve bir bir galibiyetler elde ediyordu. Müslümanların savaştıkları cephelerden bir tanesi de, devlet kurumlarını örnek aldıkları ve yıkılmalarına neden olacakları Sâsânî Devleti idi. Sâsânî Devleti Müslüman Araplarla yaptıkları savaşlarda başarı elde edememiş ve çok uzun sürmeden tarih sahnesine karışmıştı.

Dönemin en büyük devletlerinden biri olan Sâsânî Devleti'nin yıkılma sürecine girmesi, bir diğer güçlü devlet olan Bizans İmparatorluğu'nun Arabistan coğrafyasında rakipsiz kalmasına neden olmuştu. Ancak İmparatorluğun hiç beklemediği bir anda karşısında beliren bir güç, onun saltanatının sallanmasına yol açmıştı. Yeni bir oluşum içerisine giren Araplar, bir yandan siyasi birliklerini tamamlamaya çalışıp tek bir devlet olma bilincinde çabalarken, diğer taraftan yeni katıldıkları dini uzak coğrafyalara da yaymayı istiyorlardı. Hz. Peygamber'in vefatının ardından ilk kez Hz. Ömer döneminde kurumsallaşma hareketiyle karşı karşıya kalan Araplar, merkezi güç sistemiyle de tanışıyorlardı. Dört Halife döneminde bir taraftan İslamiyet'ten önceki Arabistan coğrafyasına hâkim olan kabileler arası çatışma bitirilmeye çalışılırken, diğer bir taraftan da Bizans İmparatorluğu üzerinde baskı kurulmaya çalışılıyordu. Hz. Osman'ın şehit edilemesine kadarki geçen sürede çok sayıda Bizans eyaleti ele geçirilirken, Müslüman ordular Afrika'ya kadar ilerlemişti. Ancak fetihlerin hızlı ilerlediği bir dönemde Hz. Osman'ın şehit edilmesi, Müslümanlar arasındaki ilk fitne ateşini yakmayı başarmıştı. Bu ilk kıvılcımın büyümesi çok uzun sürmemiş ve Hz. Ali döneminde yaşanan Cemel Vakası ve son olarak da Hz. Ali'nin şehit edilmesi hadiseleri ile birlikte Müslümanlar bir daha birleşmemek üzere ayrılmışlardı. Mezhepsel olarak ayrılan Müslümanlar ilerleyen süreçte siyasi olarak da bu ayrışmadan nasiplerini alacak ve Emevi ve Abbâsiler'in yıkılmasında etkin bir görev üstlenecekti.

Müslüman Araplar bir yandan iç siyasetlerindeki ayrışmaları gidermeye çalışırken bir yanda da dış politikada gaza ve cihad anlayışıyla hareket etmeye çabıyorlardı. Bu doğrultuda sınırlarına en yakın konumda bulunan Bizans İmparatorluğu ile mücadele haline girişmişlerdi. İki zıt arasındaki bu güç savaşı VII. yüzyılın ilk yarısından IX. yüzyılın ilk yarısına kadar devam edecekti. Müslüman Arapların giderek güçlenmesi, Bizans İmparatorluğu'nun ise içinde bulunduğu siyasi buhran, İslamiyet'in Avrupa'nın ortalarından Asya'nın içlerine kadar yayılmasını sağlamıştı. İki taraf arasındaki mücadeleler zaman zaman tarafların birbirleri üzerinde karşılıklı üstün gelmeleriyle geçse de, Müslüman Araplar 8. yüzyılın son çeyreğine kadar genellikle üstün gelen taraf konumundaydı. VII. yüzyılın son çeyreğinden sonra Müslüman Arapların içine düşecekleri iç çatışma, dış politika da zayıflamalarına neden olacak ve Bizans İmparatorluğu karşısında güç kaybetmelerini sağlayacaktı.

Müslüman Arapların Bizans İmparatorluğu karşısında en başından beri tek bir hedefi vardı; başkent İstanbul. Birkaç kez hedeflerini elde etmenin gururunu yaşama fırsatına yaklaşmış olsalar da, İstanbul'un devasa surlarına ölümcül bir silah olan Rum Ateşi'nin de eklenmesi bu gururu yaşamalarına hep engel olmuştu. Büyük hedeflerini başaramayacaklarını anlayan Müslüman Araplar, pusulalarını Asya'ya ve Kafkaslar'a çevirmişlerdi. Kendi yaşam alanlarının iklim ve doğa şartlarından tamamıyla farklı olan bu bölgeye gitme cesaretini gösterebilen Müslüman Araplar, Asya ve Kafkaslar'da karşılaştıkları Türk kabileleriyle girdikleri mücadelelerde genel itibariyle galip gelen taraf olmuşlardı. Emeviler döneminde çok sert çarpışmaların yaşandığı Türklerle mücadeleler, Abbâsiler döneminde yerini hoşgörüyeye bırakmıştı. Abbâsilerin uygulamış oldukları bu siyaset çok geçmeden meyvelerini vermeye başlamış, Türkler kitleler halinde İslamiyet'e katılmışlardı. Ayrıca Mevalinin içinde bulunduğu durumu iyi süze bilen Abbâsi misyonerleri, bu hareketi kendi lehlerine çevirmişler ve ihtlal sırasında da mevalinin desteğini almayı başarmışlardı.

Coğrafyanın değişmesine bağlı olarak, yeni kültürlerle ve yeni sosyolojik gruplarla ilişkilere girilmişti. Müslümanların sınırlarının genişlemesi, toplumun ihtiyaçlarının artmasına ve değişmesine yol açtı. Müslümanların bu ihtiyaçları karşılamak adına yeni kurum ve politikaları hayata sokması, Müslümanların Orta Çağ kültür ve medeniyetinin şekillenmesinde temel taşı görevi olmasını sağlamıştır. Ancak bu hızlı yükseliş ve genişleyen sınırlara bağlı olarak değişen yaşam koşulları, dönemin iki büyük İslam Devleti olan Emevi ve Abbâsilerin tarihe karışmalarında sahne ışığı görevi görecekti. Sosyolojik değişmelerin sahne ışığı görevini üstlendiği dünyanın tiyatro sahnesinde başrolü ise, Hz. Osman döneminde tohumları ekilen, Hz. Ali döneminde yeşeren, Yezid döneminde filizlenen kardeşlerin kavgası alacaktı. Özellikle Yezid döneminde yaşanan Kerbela ve Harre Vakaları, Müslümanları bir daha birleştirmemek üzere ayırmıştı. Hemen hemen her halife döneminde tekrar filizlenen bu iç huzursuzluk, Emevilerin yıkılmasına neden olmuştur.

Arap toplumunun VII. ve IX. yüzyıllar arasındaki gelişimlerinin anlatıldığı eser olan Theophanes'in kroniğini oluştururken her ne kadar objektiflikten uzak Hıristiyan bir bakış açısıyla yazmış olsa da, onun ortaya koymuş olduğu bu eser Orta Çağ dünyasının kaynaklarının en önemlileri arasında yer almaktadır. Müslüman Araplar

hakkında verdiği bilgilerin incelendiği eserinde, Müslüman Araplara karşı son derece sert bir tavır takınmıştır. Kullanmış olduğu ifadelerde Hz. Peygamber'i yalancılık ve sahtekârlıkla suçlayarak, insanları sapkın düşüncelerle etkilediğini iddia etmiştir. Bu çalışmanın oluşturulmasında sadece Theophanes'in eserinden yararlanılmayıp, çeşitli İslam ve batılı kaynaklardan yararlanılması, Theophanes'in Müslümanlara karşı tutumunda objektiflikten uzak davrandığını göstermiştir. Kullanmış olduğu takvim nedeniyle bazı tarihsel hatalar meydana getirmişse de, Müslüman Arapların Bizans İmparatorluğu ile arasındaki mücadeleleri ayrıntılarıyla anlatmıştır.

Yukarıda da anlatıldığı gibi, Bizans tarihinin ana kaynaklarından bir tanesi olmasının yanı sıra, VII ve IX. yüzyıllar arasındaki Arap-Bizans mücadelelerini ayrıntılı bir şekilde anlatarak o döneme ışık tutması önemlidir. Ayrıca sonraki yüzyıllardaki tarihçilerin eserlerine ana kaynaklık eden keşif Theophanes Confessor'un kroniği Orta Çağ tarihçilerinin başvurduğu önemli kaynaklar arasında yeri almaktadır. Ancak eserin incelenmesi sırasında, Theophanes'in eserini Hıristiyan bir bakış açısıyla objektiflikten uzak bir anlatım tarzıyla ele aldığının unutulmaması ve değerlendirmenin tüm bunlar göz önünde bulundurularak yapılması son derece önem arz etmektedir. Daha önce kullanılmamış olan bir tarihlendirme yöntemine başvurmuş olması ve dönemin olaylarını birebir tarihsel sırayla anlatması batılı tarihçiler tarafından da beğeniyle karşılanmıştır. Bu çalışmanın oluşturulmasında da Theophanes'in bakış açısına ek olarak çeşitli batılı ve İslam kaynaklarındaki bilgiler ışığında karşılaştırma yapılması, çalışmanın İslam tarihine farklı bir bakış açısı kazandırmasını sağlamaktadır.

KAYNAKÇA

- AHMETBEYOĞLU, Ali (2009), “Tarihçi Theophanes Confessor ve Eserinin Türk Tarihi Açısından Ehemmiyeti”, *Sosyoloji Dergisi*, C. 3, S. 19 ss. 285-296
- AKKUŞ, Murat (2012), “Emevi Halifelerinin Ölüm Sebepleri”, *İSTEM Dergisi*, Y. 10, S. 20: ss. 219-243
- AKSU, Ali (2000), “Emevileri, Abbâsiler tarafından Soykırıma Uğratılması ve Ebü’l Abbâs’ın Bu Soykırımdaki Rolü”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 4: ss. 259-268
- AKSU, Ali (2000), “Yezid b. Velid’in Hayatı ve Halifeliği”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 4: ss. 289-304
- AKTAN, Ali (2017), *İslam Tarihi- Başlangıçtan Emevilerin Sonuna Kadar*, Nobel Akademik Yayıncılık Eğitim Danışmanlık: Ankara
- AKYÜREK, Yunus (2013), “ Emeviler Dönemi Fetih Politikası ve Mâverâünnehir’in Fethi” *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 22, S. 1: ss. 85-115
- ALTUNGÖK, Ahmet ve YILDIRIM, Taner (2015), *Siyasi Açıdan Arap-İran İlişkileri*, Mutlu Basımevi: İstanbul
- ALGÜL, Hüseyin (2006), “Mute Savaşı”, *DİA*, (C. 31, ss. 385-387), TDV: Ankara
- APAK, Adem (2000), “Hz. Osman Dönemi Fetih Hareketleri”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.9, S. 9: ss.437-446
- APAK, Adem (2005), “ Hz. Osman’ın Halifeliği Döneminde Meydana Gelen Siyasî Problemler ve Sebepleri Üzerine”, *USÛL İslam Araştırmaları Dergisi*, S.4: ss. 157-170
- APAK, Adem (2009), “Emeviler Döneminde Anadolu’da Arap- Bizans Mücadeleleri”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 18, S. 2: ss. 95-122

- ARTAMONOV, M.İ (2008), *Hazar Tarihi Türkler, Yahudiler, Ruslar*(Rusçadan çev. Ahsen Batur), Selenge Yayınları: İstanbul
- ATÇEKEN, İsmail Hakkı (1999), “ Hz. Osman Dönemi İç Olaylarında Mervan b. Hakem’in Rolü”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 9: ss. 315-348
- ATÇEKEN, İsmail Hakkı (2004), “ Abbâsi Propagandası Sürecinde Hişâm b. Abdülmelik Dönemi”, *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 17, S. 17: ss. 21-38
- ATÇEKEN, İsmail Hakkı (2013), “Velid II”, *DİA*, (C. 43,ss. 31-33), TDV: Ankara
- ATÇEKEN, İsmail Hakkı (2015), “ Endülüs Fatihlerinden Musa b. Nusayr’ın Akibeti”, *Milel ve Nihal İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*, C. 12, S. 1: ss. 9-34
- AVCI, Casim (2003), *İslam Bizans İlişkileri*, Klasik Yayıncılık: İstanbul
- AVCI, Casim (2007), “ Müslüman Arapların İstanbul Seferleri”, [Bildiri], Hasan Suver (koor.); *Fatih Sempozyumları I II Tebliğler (İstanbul’un Fethi, Fatih ve Dönemi Sempozyumları II)*, Mayıs, Fatih Belediye Başkanlığı: İstanbul, ss. 108-115
- AVCI, Casim (2015), “Military Expeditions Launched By Muslim Arabs To The Byzantine Capital Of Constantinople”, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, C. 2, S.2: ss. 7-24
- AYCAN, İrfan (1994), “Ebü’l-A’ver”, *DİA*, (C.10, s. 295), TDV: ss. 295
- AYCAN, İrfan (1996), “Haccâc b. Yusuf es-Sekaff”, *DİA*, (C.14, ss. 427-428), TDV: Ankara
- AYCAN, İrfan (1999), “ Ömer b. Abdülaziz ve Gayrimüslimler”, *Dini Araştırmaları Dergisi*, C. 1, S. 3: ss. 65-81

- AYCAN, İrfan (2000), “Emeviler Döneminde Bir İktidar Mücadelesi Örneği: Abdullah b. Zübeyr (622-692)” *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. XLI: ss. 99-115
- AYCAN, İrfan (2004), “Mervân I”, *DİA*, (C. 29, ss. 225-227), TDV: Ankara
- AYCAN, İrfan (2005), “Muâviye b. Ebu Süfyan”, *DİA*, (C.30, ss.332-334), TDV: Ankara
- AYCAN, İrfan ve SARIÇAM (2017), İbrahim, *Emeviler*, TDV Yayınları: Ankara
- AYDIN, Hatice (2013), *Bizans Kaynağı Theophanes Confessor'un Kroniğinde Türkler: 284-813 (Açıklama, İnceleme, Değerlendirme)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul
- AYKAÇ, Mehmet (1997), *Abbâsi Devleti'nin İlk Dönem İdari Teşkilatında Divanlar (132-323/750-847)*, TTK Yayınları: Ankara
- AZİMLİ, Mehmet (2005), *Halifelik Tarihine Giriş (Başlangıçtan IX. Asra Kadar)*, Öykü Kitabevi: İstanbul
- BAĞLIOĞLU, Ahmet (2000), “Abbâsi Devleti'nin Oluşum Sürecinde Şif Hareketler”, *Dini Araştırmaları Dergisi*, C. 3, S.8: ss. 81-96
- BAKIR, Abdulhalik (2004), *Hız. Ali ve Dönemi*, Bizim Büro Basım Evi: Ankara
- BAKIR, Abdulhalik (2008), *Ortaçağ Tarihi ve Medeniyetine Dair Çeviriler*, Bizim Büro Basım Evi: Ankara
- BALTACI, Cahit (2010), *İslam Medeniyeti Tarihi*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları: İstanbul
- BARTHOLD, Wilhelm (1990), *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, (çev. Hakkı Dursun Yıldız), AKDITYK TTK Yayınları: Ankara
- BARTHOLD, Wilhelm (2018), *İslam Medeniyeti Tarihi*, (çev. Mehmet Fuad Köprülü), Alfa Yayınevi: İstanbul

- BATTÛTA, Ebû Muhammed İbn (2017), *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, (çev. A. Sait Aykut), Yapı Kredi Yayınları: İstanbul
- BEDİRHAN, Yaşar (2004), *Ortaçağ Tarihi*, Çizgi Kitap Evi: Konya
- BLACK, Antony (2010), *Siyasal İslam Düşüncesi Tarihi (Peygamberlerden Bugüne)*, (çev. Seveda Çalışkan-Hamit Çalışkan), Dost Kitapevi: Ankara
- BOZKURT, Nahide (1997), “Hârûnürreşîd”, DİA, (C. 16, ss. 258-261), TDV: Ankara
- BOZKURT, Nahide (1999), “İbn Hübeyre, Ebû Halid”, (C. 20, ss. 81-82), TDV: Ankara
- BOZKURT, Nahide (1999), *Oluşum Sürecinde Abbâsi İhtilali*, Ankara Okulu Yayınları: Ankara
- BOZKURT, Nahide (2003), “Mansûr”, DİA, (C. 28, ss. 5-6), TDV: Ankara
- BOZKURT, Nahide (2003), “Mehdî-Billâh”, DİA, (C. 28, ss. 377-379), TDV: Ankara
- BOZKURT, Nahide (2006), “Nasr b. Seyyâr”, (C. 32, ss. 415-416), TDV: Ankara
- BOZKURT, Nahide (2017), *Abbâsiler (750-1258)*, TDV Yayınları: Ankara
- BROCKELMANN, Carl (2002), *İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi*, (çev. Neşet Çağatay), TTK Yayınevi: Ankara
- BULUT, Halil İbrahim (2009), “Dini Şiddetin Fikri Arka Planı Olarak Haricilik ve Günümüze Yansımaları” *USÛL İslam Araştırmaları Dergisi*, S.11: ss. 41-54
- BUNİYATOV, Ziya Musa (1993), “Dağistan”, DİA, (C. 8, ss. 404-406), TDV: Ankara
- CAHEN, Claude (2000), *İslamiyet'in Doğuşundan Osmanlı Devleti'nin Kuruluşuna Kadar*, (çev. Esat Mermi Erendor), Bilgi Yayınevi: Ankara
- CEVDET PAŞA, Ahmet (2015), *Dört Büyük Halife Devri*, (haz. Abdullah Satun- Soner Demirsoy), Çamlıca Basım Yayın Evi: İstanbul

- CEVDET, Ahmet (1985), *Kıyas-ı Enbiya ve Tevarih-i Hûlafa*, (haz. Mahir İz), C. 4, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: Ankara
- CLOT, Andre (2007), *Harun Reşid ve Abbâsiler Dönemi*, (terc. Nedim Demirtaş), Tarih Vakfı Yurt Yayınları: İstanbul
- CONFESSOR, Theophanes (1997), *The Chronicle of Theophanes Confessor*, (İng. çev. Cyril Mango, Roger Scott), Oxford Üniversitesi Yayınları: New York
- ÇELİK, Mehmet (2010), “Süryaniler”, DİA, (C. 38, ss. 175-178), TDV: Ankara
- ÇELİK, Yılmaz (2017), “Velid b. Abdülmelik Döneminde Sosyal Hizmet Uygulamaları”, *İSTEM Dergisi*, Y. 15, S. 30: ss. 355-369
- ÇUBUKÇU, Asri (2001), “İyâz b. Ganm”, DİA, (C. 23, ss. 498-499), TDV: Ankara
- DELİCE, Ali (1998), “Haccac b. Yusuf”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 2: ss. 445-459
- DELİCE, Ali (1999), “Emevi Devleti’nin Yıkılış Nedenleri Üzerine Bazı Mülâhazalar”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 3: ss. 299-320
- DEMİR, Halis (2008), “ Meşruiyet Açısından Hz. Osman’ın Öldürülmesinin İncelenmesi”, *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.11: ss. 77-119
- DEMİRCAN, Adnan (1996), “Muâviye b. Yezid ve Halifeliği” *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 2, S. 2: ss. 109-128
- DEMİRCAN, Adnan (2005), “Ali B. Ebî Tâlib’i, Tahkimi Kabule Zorlayanlar Üzerine”, *İSTEM Dergisi*, Y.3, S.6: ss. 51-58
- DEMİRCAN, Adnan (2013), “Hz. Ali’nin İktidar Yıllarında İslam Toplumunda Siyaset”, *Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.1, S. 2: ss. 173-190
- DEMİRCAN, Adnan (2017), *Ali-Muaviye Kavgası*, Beyan Yayınları: İstanbul

- DEMİRCAN, Adnan (2017), *Emeviler*, Beyan Yayınları: İstanbul
- DEMİRCAN, Adnan (2018), *Râşit Halifeler*, Beyan Yayınları: İstanbul
- DIEHL, Charles (2006), *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, (çev. A. Göke Bozkurt), İlgı Yayınları: İstanbul
- EBU UBEYD, Kasım b. Selam (1981), *Kitâb-ül Emvâl*, (çev. Cemaleddin Saylık), Düşünce Yayınları: İstanbul
- ED-DİNEVERÎ (2017), *Ebû Hanîfe, el-Ahbâru't-Tivâl*, (çev. Zekeriya Akman- Hüseyin Siyabend Aytemür), Ankara Okulu Yayınları: Ankara
- EI-BELAZURÎ, Ahmet b. Yahyâ (2013), *Fütûhu'l Büldân*, (çev. Mustafa, Fayda), Siyer Yayınları: İstanbul
- EI-CÜVEYÎ, İmâmü'l-Haremeyn (2010), *Kitabü'l-İrşâd*, (çev. Adnan Bülent Baloğlu, vd.), TDV Yayınları: Ankara
- EL-GIRNÂTÎ, Ebû Hâmid Muhammed (2011), *Girnâtî Seyahatnamesi*, (çev. Fatih Sabuncu), Yeditepe Yayınevi: İstanbul
- EL-MESUDÎ (2014), *Murûc Ez-Zehab*, (çev. Ahsen Batur), Selenge Yayınları: İstanbul
- EL-MİNKARÎ, Nasr b. Müzâhim (2017), *Vak'atu Siffîn*, (çev. Cemalettin Saylık), Ankara Okulu Yayınları: Ankara
- EI-MUKADDESÎ, Muhammed b. Ahmed (2015), *Ahsenü't-Tekâsîm*, (çev. Ahsen Batur), Selenge Yayınları: İstanbul
- ERKOÇOĞLU, Fatih (2006), “ Abdülmelik b. Mervân'ın Para Reformu”, *İSTEM Dergisi*, Y. 4, S. 8: ss. 171-186
- ERKOÇOĞLU, Fatih (2009), “ Abdullah b. Abdülmelik b. Mervân, Hayatı ve Faaliyetleri”, *Cumhuriyet Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XIII/1: ss. 181-214

- ERKOÇOĞLU, Fatih (2010), “Kutsal(laştırılmış) Bir Mekan: Kerbela (Osmanlı Hakimiyetinin Sonuna Kadar), *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XIV/1: ss. 277-320
- EZ-ZÜHRÎ, İbn Şihâb (2016), *El-Meğâzî*, (çev. Mehmet Nur Akdoğan), Ankara Okulu Yayınları: Ankara
- FARAC, Greagory Abü'l (1987), *Abü'l Farac Tarihi*, (çev. Ömer Rıza Doğrul), TTK Yayınları: Ankara
- FAYDA, Mustafa (1988), “ Abdurrahman b. Hâlid b. Velîd”, *DİA*, (C. 1, ss. 162-163), TDV: Ankara
- FAYDA, Mustafa (1992), “Busrâ”, *DİA*, (C. 6, ss. 470-472), TDV: Ankara
- FAYDA, Mustafa (1992), “Cabiye”, *DİA*, (C. 6, s. 538), TDV: Ankara
- FAYDA, Mustafa (2013), “Yermük Savaşı”, *DİA*, (C. 43, ss. 485-486), TDV: Ankara
- FAYDA, Mustafa (2017), *Hulafâ-yı Râşidîn Devri*, Kubbealtı Neşriyatı: İstanbul
- FIĞLALI, Ethem Ruhi (1999), “İbn Mülcem”, *DİA*, (C.20, s. 220), TDV: Ankara
- FUZULÎ (1987), *Hadikatü's-Sü'eda*, (haz. Şeyma Güngör), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: Ankara
- GOLDEN, Peter B (2014). *Türk Halkları Tarihine Giriş*, (çev. Osman Karatay), Ötüken Neşriyat: İstanbul
- GÖKHAN, İlyas (2013), “Harun Reşid ve Oğulları Döneminde Tarsus (786-842)” *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 10, S. 2: ss. 195-214
- GÖMBEYAZ, Melek Yılmaz (2010), “ Muâviye b. Ebu Süfyan'ın Muhaliflerini Bertaraf Etme Yöntemleri”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 19, S. 1: ss. 301-303

- GUMİLĒV, L. N (2006), *Eski Ruslar ve Büyük Bozkır Halkları Kıpçak, Peçenek, Hazar, Yahudi, Guz, Burtas, Çerkes, Tatar ve Moğollar*, (Ruşçadan çev. Ahsen Batur), Selenge Yayınları: İstanbul
- GUZMÁN-MARÍN- Roberto (2014), “Arap Kabileleri, Emevi Saltanatı ve Abbâsi İhtilali”, (çev. Ali Aksu- Sena Kaplan), *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. XVIII, S. 1: ss. 257-298
- GÜNEŞ, Hüseyin (2012), “Kutsal Değerlerin Siyasete Alet Edilmesi Bağlamında Abdullah b. Ali İsyanı”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 11, S. 22: ss. 75-103
- HACIYEV, Hanoğlan (2010), Bir Emevi Valisi ve Komutanı: Mesleme b. Abülmelik b. Mervan, *İSTEM Dergisi*, Y. 8, S. 15: ss. 111-142
- HAKYEMEZ, Cemil (2007), “Abbâsi Devleti’ne Yönelik Ali Oğulları Veya Şîf Tehdidi”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 9, S. 1: ss. 327-341
- HALDON, John (2007), *Bizans Tarih Atlası*, (çev. Ali Özdamar), Kitap Yayınevi: İstanbul
- HAMİDULLAH, Muhammed (2016), *İslam’a Giriş*, (Terc. İbrahim Arif Koytak- Veysel Uysal), Beyan Yayınları: İstanbul
- HATALMIŞ, Ali (2017), “Emevi Halifelerinde Kaynaklı Ayrışmalara Karşı Ömer b. Abdülaziz’in İslam Toplumunu Yeniden İnşa Çabası”, *Mardin Artuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Mukaddime Dergisi*, C. 8, S. 2: ss. 331-350
- HİLMİ, Filibeli Şebenderzâde Ahmet (2006), *İslam Tarihi*, (çev. Ziya Nur Aksun), Ötüken Neşriyat: İstanbul
- HİTTİ, Philip K (1989), *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, (çev. Salih Tuğ), Boğaziçi Yayınları: İstanbul

- HOURANI, Albert (2013), *Arap Halkları Tarihi*, (çev. Yavuz Alogan), İletişim Yayınları: İstanbul
- İBN ESİR (1991), *El Kamil Fit Tarih*, (çev. Ahmet Ağırakça), Bahar Yayınları: İstanbul
- İBN HALDUN (2013), *Mukaddime*, (haz. Süleyman Uludağ), Dergâh Yayınları: İstanbul
- İBN HAVKAL (2014), *Sûrat El-Arz*, (çev. Ramazan Şeşen), Yeditepe Yayın Evi: İstanbul
- İBN HAYYÂT, Halife (2001), *Tarihu Halife b. Hayyât*, (çev. Abdulhalik Bakır), Bizim Büro Basım Evi: Ankara
- İBN HİBBÂN (2017), *es-Sîretü'n-Nebeviyye ve Ahbâru'l-Hulefâ*, (çev. Harun Bekiroğlu), Ankara Okulu Yayınları: Ankara
- İBN HİŞÂM (1971), *es-Sîret'ün-Nebeviyye* (Hz. Peygamber'in Hayatı), (çev. İzzet Hasan, Neşet Çağatay), Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları XCVI: Ankara
- İBN HİŞÂM (2006), *en-Nahvî, Sîret-i İbn-i Hişam Tercümesi*, (çev. Hasan Ege), Kahraman Yayınları: İstanbul
- İBN HURDAZBIH (2008), *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, (çev. Murat Ağarı), Kitabevi Yayınları: İstanbul
- İBN KESİR (1995), *El Bidâye ve'n-Nihâye*, (çev, Mehmet Keskin), Çağrı Yayınları: İstanbul
- İBN KUTEYBE, Abdullah b. Müslim (2017), *el-İmâme ve's-Siyâse*, (çev. Cemalettin Saylık), Ankara Okulu Yayınları: Ankara
- İBN TIKTAKA (2016), *El-Fahrî*, (çev. Ramazan Şeşen), Bilge Kültür Sanat Yayıncılık: İstanbul

- İPEK, Ali (2005), “ Abbâsiler Dönemi Ermeni İsyancıları (750-886)”, *Tarih Dergisi*, C. 0, S. 42: ss. 27-41
- İSTAHRÎ (2015), *Ülkelerin Yolları*, Ay ışığı Kitap Evi: İstanbul
- KANDEMİR, M. Yaşar (1995), “ Fedâle b. Ubeyd”, *DİA*, (C. 12, ss. 292-293), TDV: Ankara
- KAPAN, ŞAHİN (2012), “Hârûn Reşîd Dönemi İsyancıları”, *Bilimname Düşünce Platformu Dergisi*, S. XXII: ss. 35-59
- KAPAR, Mehmet Ali (1997), “Hz. Hasan’ın Halifeliği ve Hasan-Muâviye Andlaşması”, *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 7, S. 7: ss. 67-80
- KARATAY, Osman (2016), *Hazarlar Yahudi Türkler Türk Yahudiler ve Ötekiler*, Kripto Yayınları: Ankara
- KEÇİŞ, Murat (2016), “Sakarya Boyunda Bizans-Türk Mücadelesinde Önemli Bir Geçit: Malagina”, [Bildiri], Haluk Selvi, M. Bilal Çelik ve Ali Yeşildal (ed.); *Uluslararası Kara Mürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu II*, C. 1, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi: Kocaeli ss. 105-115
- KELPETİN, Mahmut (2012), *Hulefâ-yi Râşidîn Dönemi Tarihi Seyf b. Ömer ve Tarihçiliği*, Siyer Yayınları: İstanbul
- KILIÇ, Ünal (2000), “ Harre Vakası’nın Sebepleri Hakkında Bazı Mülâhazalar”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 4: ss. 317-324
- KILIÇ, Ünal (2002), “Küfelilerin Hz. Osman’a Muhalefet Etmelerinin Sebepleri”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, VI/II: ss.238-260
- KILIÇ, Ünal (2010), “Kabile Asabiyeti Bakımından Yezid b. Abdülmelik’in Hilafeti”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XIV/1: ss. 51-59
- KILIÇ, Ünal (2010), “Kerbela Vakası”, *Cumhuriyet Üniversitesi Uluslararası Kerbela Sempozyumu*, Alim Yıldız ve Ali Aksu (ed.), Sivas: ss. 15-49

- KILIÇ, Ünal (2013), “Yezid II”, DİA, (C. 43, ss. 515-516), TDV: Ankara
- KILIÇ, Ünal (2013), “Yezîd I”, DİA, (C. 43, ss. 513-514), TDV: Ankara
- KİSTER, M. J (2000). “Hare Vakası (Bazı Sosyo-Ekonomik Tespitler), (çev. Ünal Kılıç), *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 4: ss. 305-316
- KONUĞÇU, Enver (2002), “Bir Akhun Prensi Tarhan Nizek”, *Türkler*, (C.4, ss. 305-310), Yeni Türkiye Yayınları: Ankara
- KORKMAZ, Sıddık, *Tarihin Tahriği İbn Sebe Meselesi*, Araştırma Yayınları, Ankara, 2005
- KOYUNCU, Mevlüt (2011), “Yezid b. Velid b. Abdülmelik, *Tarih Dergisi*, S. 36: ss. 283-298
- KOYUNCU, Mevlüt (2013), “Velid I”, DİA, (C. 43, ss. 30-31), TDV: Ankara
- KOYUNCU, Mevlüt (2013), “Yezid III”, DİA, (C. 43, ss. 516-517), TDV: Ankara
- KÖSE, Murtaza (2010), “Sosyal Siyaset Kavramı ve Ömer b. Abdülaziz’in Sosyal Siyaseti”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 34: ss. 75-98
- KUBAT, Mehmet, “Haricliğin Doğuşunda Münafıkların Rolü”, *Din Bilimleri Akademik Dergisi*, C.6, S.4, Samsun, 2006, s. 115-151
- KURT, Hasan (2002), “Mâverâünnehir’e İslam’ın Girişi”, *Türkler*, (C. 4, ss. 487-510), Yeni Türkiye Yayınları: Ankara
- KURT, Hüseyin (2004), “Mervân II”, DİA, (C. 29, ss. 227-229), TDV: Ankara
- KÜRKÇÜOĞLU, Erol (2013), “Emeviler Zamanında Ermenistan Topraklarına Yönelik İslam Fetihleri ve Ermenistan’da Arap İdare Sisteminin Kurulması”, *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 50: ss. 115-142
- LAPİDUS, Ira M. (2005) *İslam Toplulukları Tarihi*, (çev. Yasin Aktay), İletişim Yayınları: İstanbul

- LEVTCHENKO, M.V (1970), *Bizans*, (çev. Erdoğan Berktaş), Milliyet Yayınları: İstanbul
- LEWIS, Bernard (2009), *Tarihte Araplar*, (çev. Hakkı Dursun Yıldız), Ağaç Kitap Evi: İstanbul
- LINGS, Martin (2012), *Hz. Peygamber'in Hayatı*, (çev. Nazife Şişman), İnsan Yayınları: İstanbul
- MİNORSKY, Vladimir (2008), *Hudûdü'l- Âlem*, (çev. Abdullah Duman- Murat Ağarı), Kitabevi Yayınları: İstanbul
- NIKEPHOROS, Saint, Patriarch of Constantinople (1990), *Short History*, (İng. çev. Cyril Mango), Dumbarton Oaks Trustees for Harvard University: Washington, D.C.
- NUMANÎ, Şiblî (1975), *Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, (çev. Talip Yaşar Alp, Hikmet-Dâva-Çağ Yayınları: İstanbul
- OSTROGORSKY, George (2015), *Bizans Devleti Tarihi*, (çev. Fikret Işıltan), TTK Yayınları: Ankara
- ÖZ, Şaban (2015), *Sahabe Sonrası İktidar Mücadelesi*, Ankara Okulu Yayınları: Ankara
- ÖZCAN, Abdülkadir (1991), “Âteş_i Rûmî”, DİA, (C. 4, s. 51), TDV: Ankara
- ÖZCAN, Azmi (2009), “Sind”, DİA, (C. 37, ss. 242- 244), TDV: Ankara
- PRIENNE, Henri (2006), *Hz. Peygamber ve Charlemagne*, (çev. Mehmet Ali Kılıçbay) İmge Kitabevi: Ankara
- ROBINSON, Francis (2005), *Resimli İslam Dünyası Tarihi*, (çev. Zülal Kılıç), Kitap Yayınevi: İstanbul
- ROUX, Jean Paul (2014), *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, (çev. Lale, Arslan Özcan), Kabalcı Yayıncılık: İstanbul

- SALMAN, Hüseyin (2012), “Toharistan”, DİA, (C. 41, ss. 214-215), TDV: Ankara
- SARIÇAM, İbrahim (2007), “550. Yılında Fetih ve İstanbul (14-15 Haziran 2003 İstanbul)”, *AKDITYK, TTK Yayınları*, D. 11, S. 12: ss. 51-62
- SARIÇAM, İbrahim (2015), *Emevi-Haşimi İlişkileri (İslam Öncesinden Abbâsiler'e Kadar)*, TDV Yayınları: Ankara
- SIRMA, İhsan Süreyya (2014), *Müslümanların Tarihi*, Beyan Yayınları: İstanbul
- ŞENAY, Bülent (2007), “Noel”, DİA, (C. 33, ss.201-202), TDV: Ankara
- ŞEŞEN, Ramazan (1992), “Buhara”, DİA, (C. 6, ss. 363-367), TDV: Ankara
- TABERÎ, Muhammed b. Cerîr (1991), *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*, (çev. Zakir Kadiri Ugan- Ahmet Temir) MEB Basımevi: İstanbul
- TAŞAĞIL, Ahmet (2009), “Soğd”, DİA, (C. 37, ss. 348-349), TDV: Ankara
- TAŞAĞIL, Ahmet (2015), *Kök Tengri'nin Çocukları*, Bilge Kültür Sanat: İstanbul
- TERZİ, Mustafa Zeki (1989), “ Emeviler ve Abbâsiler Zamanında Malatya Hudut Garnizonu”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 3, S. 3: ss. 108-118
- TERZİ, Mustafa Zeki (2017), *Hz. Peygamber ve Hulefâ-yi Râşidin Döneminde Askeri Teşkilât*, Siyer Yayınları, İstanbul
- THOPHANES, Confessor (1982), *The Chronicle of Theophanes (An English Transtlation of Anni Mundi 6095-6305 (A. D 602-813), with Introduction and Notes)*, (İng. çev. Harry Turtledove), University of Pennsylvania Press Philadelphia: ABD
- TONGA, Aydın (2013), *Emeviler*, Doğu Kitabevi: İstanbul
- TURAN, Osman (1969), *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, İstanbul Matbaası: İstanbul

- TÜRKÖNER, Mumtaz Er (2011), *Siyaset*, Etkileşim Yayınları: İstanbul
- UÇAR, Şahin (1986), “Müslümanların İstanbul’u Kuşatmak için Yaptıkları İlk Üç Muhasara”, *Selçuk Üniversitesi Selçuk Dergisi*, Y. 2, S. 1: ss. 65-83
- UÇAR, Şahin (1990), *Anadolu’da İslam- Bizans Mücadelesi*, İşaret Yayınları: İstanbul
- UMAR, Bilge (1993), *Türkiye’deki Tarihsel Adlar*, İnkılâp Kitapevi: İstanbul
- ÜÇOK, Bahriye (1968), *İslam Tarihi- Emeviler-Abbasiler*, Sevinç Matbaası: Ankara
- VAROL, Mehmet Bahaüddin (1997), “ Harre Vakası” *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Faültesi Dergisi*, C. 7, S. 7: ss.513-534
- VASİLEV, A, A (1943), *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, (çev. Arif Müfit Mansel) Maarif Matbaası: Ankara
- WELLHAUSEN, Julius (1963), *Arap Devleti ve Sukutu*, (çev. Fikret Işıltan), Ankara Üniversitesi Basımevi: Ankara
- YILDIZ, Hakkı Dursun (1988), “Abbâsiler”, *DİA*, (C. 1, ss. 31-48), TDV: Ankara
- YILDIZ, Hakkı Dursun (1988), “Abdülmelik b. Mervan” *DİA*, (C. 1, ss. 266-270), TDV: Ankara
- YILDIZ, Hakkı Dursun (1993), “Dahhak b. Kays”, *DİA*, (C. 8, ss. 409-410), TDV: Ankara
- YILDIZ, Hakkı Dursun (1994), “ Ebü’l-Abbâs es-Seffâh”, *DİA*, (C. 10, ss. 283-284), TDV: Ankara
- YILDIZ, Hakkı Dursun (2000), *Anadolu Uygarlıkları Görsel Anadolu Tarihi Ansiklopedisi (Bizans Tarihi)*, Görsel Yayınlar Ansiklopedik Neşriyat Ticaret ve Sanayi: İstanbul
- YILMAZ, Saim (2006), “Muâviye b. Yezîd’in Halifelikten Ayrılması ve Halifeliğin Mervânilere İntikâli”, *İSTEM Dergisi*, Y. 4, S. 8: ss. 187-206

- YILMAZ, Saim (2006), *Abbâsiler*, Kayıhan Yayınları: İstanbul
- YILMAZ, Saim (2006), *Mu'tazîd ve Müktefî Döneminde Abbâsiler*, Kayıhan Yayınları: İstanbul
- YILMAZ, Saim (2015), *Anadolu'da Abbâsi-Bizans İlişkileri*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları: İstanbul
- YİĞİT, İsmail (2006), "Muhtar es-Sekafi", DİA, (C. 31, ss. 54-55), TDV: Ankara
- YİĞİT, İsmail (2007), "Osman", DİA, (C. 33, ss. 438-443), TDV: Ankara
- YİĞİT, İsmail (2010), "Süleyman b. Abdülmelik", DİA, (C. 38, ss. 80-81), TDV: Ankara
- YİĞİT, İsmail (2017), "Ömer b. Abdülaziz", DİA, (C. 34, ss. 53-55), TDV: Ankara
- YÜCESOY, Hayrettin (2016), *Ortaçağ İslam'ında Mesihçi İnançlar ve İmparatorluk Siyaseti (Dokuzuncu Yüzyılın Başlarında Abbâsi Hilafeti)*, (çev. Ahmet Demirhan), Klasik Yayınları: İstanbul
- YÜKSEL, Mücahit (2016), "Süleyman b. Abdülmelik Dönemine İlişkin Bazı Tespitler", *Aksaray Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi Mütefekkir*, C.3, S.6: ss. 427-444
- ZEKÂN B. (2017), *Sâlim, es-Sîre*, (çev. Harun Yıldız), Ankara Okulu Yayınları: Ankara
- ZEYDAN, Corci (2010), *Ebû Müslim Horasanî*, (haz. Halit Fesih Kalkan), Milenyum Yayıncılık: İstanbul
- ZEYDÂN, Corci (2012), *İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi*, (çev. Neşet Çağatay), TTK Yayınlar: Ankara